

Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplan-
gebied "Midden- en Oost-Brabant"

513693 deel 3

Opdrachtgever: Provincie Noord-Brabant

Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplan-
gebied "Midden- en Oost-Brabant"

Een historisch-geografische verkenning

Chr. de Bont

Rapport 17, aflevering III

STARING CENTRUM, Wageningen, 1989

REFERAAT

Chr. de Bont, 1989. Het cultuurhistorisch landschapsonderzoek van het streekplangebied "Midden- en Oost-Brabant". Een historisch-geografische verkenning. Wageningen, Staring Centrum.
Rapport 17. 528 blz., 43 afb., 2 kaarten.

De schrijver onderzocht in opdracht van de provincie Noord-Brabant de geschiedenis van het cultuurlandschap van het streekplangebied Midden- en Oost-Brabant. Hiervoor is een gedetailleerde relictinventarisatie uitgevoerd, die is weergegeven op de zogenaamde relictencartaart (schaal 1 : 50 000). Daarnaast geeft de zogenaamde historische landschapskaart (schaal 1 : 50 000) de historische context van de geïnventariseerde relictencartaart. Op deze kaart is naast de 19e-eeuwse situatie aandacht besteed aan de (vroeg)middeleeuwse bewoningsmogelijkheden in het onderzoeksgebied. Bij deze kaarten is een tweeledige beschrijving gegeven; er is per regio aangegeven hoe de cultuurlandschapsgenese is verlopen; daarnaast zijn historisch-geografische ontwikkelingen tot 1840 per gemeente beschreven. Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van historische en niet-historische onderzoeksgegevens, respectievelijk historische geografie, historische kartografie, naamkunde, archeologie, sociaal-economische geschiedenis, kerkgeschiedenis, historische bouwkunde, en bodemkunde en hydrologie.

TREFWOORDEN: Midden- en Oost-Brabant, historische geografie, cultuurlandschap, cultuurhistorie, streekplan.

Eerder vermeld als STIBOKA rapport nr. 1891.

Copyright 1989

STARING CENTRUM Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied
Postbus 125, 6700 AC Wageningen
Tel.: 08370 - 19100; telefax: 08370 - 24812; telex: 75230 VISI-NL

Het Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

Het Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het Staring Centrum en de Provincie Noord-Brabant.

Project nr. 5749

440yvp/11.89

INHOUD	Blz.
AFLEVERING III NOTEN	337
1 NOTEN BIJ AFLEVERING I	339
2 NOTEN BIJ AFLEVERING II	357
LITERATUUR	465
GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL	499
LIJST VAN AFBEELDINGEN	501
AANHANGSELS	505
1 Concordans op de manuscriptkaarten 1 : 25 000 en de historische land- schapskaart 1 : 50 000	507
2 (vroeg-)Middeleeuwse parochiecentra	509
3 Einzelhofe bij St. Oedenrode	521
4 Grondslagen van de historische land- schapskaart van Midden- en Oost-Brabant	525

AFLEVERING III NOTEN

1 NOTEN BIJ AFLEVERING I

(1) Zie over deze kaart en zijn kartograaf o.a. Stokman 1986 p. 12-17; over de specifiek Brabantse historisch-kartografische bronnen: diverse artikelen in themanummer B.H., 40e jaargang 1988, nr. 4.

(2) Zie voor een literatuuroverzicht B.H. 1986, opgedragen aan Beex).

(3) Gestel is samengesteld uit de Germaanse woorden 'gaistu', dat hogere zandstrook langs polder of moeras betekent en 'lauha', dat bosje op een hoge zandgrond betekent (Gysseling 1960, p. 401-402); en voor een historisch geograaf zeer plausible verklaring. Als we de verschillende gestel-toponiemen projecteren op de historische landschapskaart, dan kunnen we de landschappelijke betekenis van hoge zandgrond nog nader omschrijven. Het lijkt erop dat een gestel een droge 'tong' is waarbij (in de Brabantse situatie ten noorden ervan) twee beken bij elkaar komen. De historica Spierings (1974, p. 28-30) wijst een landschappelijke verklaring af. Gestel zou samenhangen met een gasterij, een plaats waar de reiziger kon aanleggen, kon worden overgezet etc.

(4) Gysseling's Toponymisch woordenboek (Gysseling 1960) en de aanvullende kritische beschouwingen daarop van Blok (1961 en 1962), het (weliswaar op onderdelen verouderde) 'Nederlandse plaatsnamen' van Moerman (Moerman 1956), terwijl in de afrondingsfase van ons onderzoek het fraaie Lexicon van Nederlandse Toponiemen tot 1200 (Künzel et al. 1988) nog kon worden geraadpleegd.

(5) Kunstreisboek voor Nederland 1969, Amsterdam; en Kalf, J., 1912: De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noord-Brabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige Baronie van Breda. Utrecht. Verwezen wordt naar de uitgave van het Kunstreisboek uit 1969 omdat daarin objecten staan beschreven die in latere uitgaven niet meer voorkomen.

(6) Over de aard van de overgeleverde oorkonden schrijft Camps, die het oorkondenboek heeft samengesteld (O.M., p. XIX-XX): 'Men dient allereerst te bedenken dat van al wat er ooit aan oorkonden geweest is, slechts een miniem percentage tot ons gekomen is, en dat bovendien de selectie door het lot is bepaald, en dus zeer willekeurig is. Wat we over hebben is allerminst representatief'. Hij geeft hiervan enkele saillante voorbeelden.

(7) Voor heel Brabant zijn de zeer verspreid afgedrukte bronnenpublicaties in het tijdschrift Taxandria van belang. Het Land van Ravenstein wacht nog op een moderne bronnenbewerking. Wij gebruikten Charters en geschiedkundige beschrijving van

het Land van Ravenstein van Hermans (1850). Deze deels verouderde bronnenpublicaties hebben wel als voordeel dat ook jongere oorkonden zijn opgenomen.

(8) De legenda-onderdelen van de historische landschapskaart en van de relictkaart die betrekking hebben op de situatie van 1840 en de uitbreiding van het cultuurland tussen 1840 en 1900 zijn gebaseerd op een zestal series handgekleurde manuscriptkaarten schaal 1 : 25 000. Deze kaarten liggen bij de Dienst R.N.V. van de Provincie Noord-Brabant ter inzage. Op de concordans in Aanhangsel 1 is aangegeven hoe de samenvoeging van een groot aantal onderscheidingen tot de uiteindelijke legenda-onderdelen heeft plaatsgevonden.

(9) Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen percelering op topografische kaarten en kadastrergrenzen, dus bezitsgrenzen, zoals die op de oudste kadastrale Minuutplannen van ca. 1830 zijn aangegeven. Volgens Koeman (1963, p. 75) zijn op deze oudste kadastrale kaarten de topografisch zichtbare grenzen die niet samenvallen met bezitsgrenzen meestal niet weergegeven (zie ook Beenakker en De Bont 1983, p. 42).

(10) De begroeiing die vanouds van overheidswege verplicht langs een aantal oude doorgaande wegen aanwezig was, is op de historische landschapskaart niet opgenomen. De historische landschapskaart bevat alleen maar vlak-informatie.

(11) Uitgebreid hierover Alleijn (1980) waarin ook aandacht wordt besteed aan vegetatie en onderhoud en Wijffels (i.v.) die zich speciaal richt op het historische beheer.

(12) In 1910 is in Boekel het prikkeldraad ingevoerd. Voordien werden de koeien 'getuierd aan stok en staak' en minstens twee maal per dag binnengehaald (Boekel, p. 62).

(13) Voor de aanduiding 'rond 800' kan ook gelezen worden 'vóór 1000', of 'in de Vroege Middeleeuwen'. Het is niets meer dan een globale tijdsindicatie.

(14) Op de historische afdeling van het Brabants Museum te 's-Hertogenbosch is een maquette aanwezig waarin de bewoningmogelijkheden in héél Brabant rond 800 zijn aangegeven. Deze maquette vormt een 'bijproduct' van ons onderzoek.

(15) Voor een beschrijving van de werkwijze zie Aanhangsel 4.

(16) Daar deze bodemkundige informatie op zich een recent gegeven is, is hier een waarschuwing op zijn plaats. Onder de huidige bebouwde kommen konden geen bodemkundige gegevens worden verkregen. Daarom zijn op de historische landschapskaart in een aantal gevallen minder moderpodzolen aangegeven dan er in werkelijkheid liggen. Alleen als zeker was dat de moderpodzolen onder de bebouwde kommen moeten hebben doorgelopen, zijn ze op de kaart opgenomen.

(17) Het is hier de plaats om de heer H. Kanters te Goirle, oud medewerker van de Stichting voor Bodemkartering, te danken voor zijn belangeloze medewerking aan het onderzoek. Moderpodzolen onder de esdekken zijn niet systematisch in de boorstaten, die ten grondslag liggen aan de bodemkaart 1:50.000, opgenomen. Toch heeft elke karteerder tijdens het boren deze afwijkende horizonten onder de zogenaamde hoge enkeerden waargenomen. Door zijn grote bodemkundige kennis van Brabant en gezegend met een goed geheugen, was het hem mogelijk gegevens hierover te produceren.

(18) Naast deze schepenbanksgrenzen spelen ook de begrenzingen van de gemeynten, of gemeenschappelijke dorpsgronden, in de geschiedenis van het Brabantse landschap een belangrijke rol. Daar deze grenzen nog niet voor alle gemeynten zijn gereconstrueerd of niet meer te traceren waren, konden ze niet systematisch in de gemeentebeschrjvingen (zie deel II) worden opgenomen. Wel komen ze er vaak in ter sprake!

(19) Hierbij moet gewaarschuwd worden voor de vaak gehoorde misvatting dat de aanwezigheid van een turfvaart op zich een aanwijzing geeft voor de vroegere aanwezigheid van een veendek. Afhankelijk van de plaats waarheen de turf moest worden afgevoerd is een deel van het turfvaartenstelsel aangelegd. Dit houdt in dat ook oorspronkelijk drogere delen door een turfvaart doorsneden konden worden. Middeleeuwse turfvaarten hadden dus een verkeers- en vervoersfunctie.

(20) Tot in de 18e eeuw liep de doorgaande route 'der postchaisen' tussen 's-Hertogenbosch en Maastricht nog over de heide bij Heeze. Een beschrijving van deze eenzame ligging geeft (Meindersma 1911, p. 52): 'Op het grondgebied der heerlijkheid bevindt zich de groote heide tusschen Eindhoven en Hamond. Zij is vier groote uren gaans lang en zeer eenzaam. Men ziet er niet, dan van uur tot uur, eene hutte of kleine herberg langs den gemeene reiweg staande, die met de naamen van eerste, tweede en derde hutte van elkaar worden gescheiden. Ook word de eerste, naast bij Eindhoven, Aalster, de tweede, de Leender, en de derde de Hamondsche Hut geheeten. Zoodra men de eene voorbijgegaan is, krijgt men de andere in 't oog, gelijk, bij donkere avonden, het ligt dat door de bewoners dezer hutten ontstoken word, want dezelve hutten als ware tot baaken dienen, om niet van den regten weg af te dwalen'. De Aalster hut dateert van vóór 1720. Bij oorlogsgevaar moesten de hutten worden afgebroken.

(21) Het oorspronkelijk op een geïsoleerd cultuureiland liggende Gorp bij Hilvarenbeek duidt in de naamgeving, ondanks de droge ligging, op een moerassige omgeving. Het is te herleiden tot 'gorre' (moddersloot, laagland, broek) + 'apa' (waterloop). Pas door de aanleg van een verhoogde weg in 1763, gefinancierd door Cornelis Bles, eigenaar van de Leenhof op Gorp en grootste geërfde aldaar, werden Gorp en het nabij gelegen Breehees uit het ('s winters) isolement verlost. In 1799 werd

ook op particulier initiatief een vergelijkbare verhoogde weg aangelegd door de Spulse gemeyn (Van Gils 1981, p. 108).

(22) Deze voorganger, die in het oude ambacht Nederveen gelegen moet hebben, wordt niet in de archieven genoemd. Wel is er sprake van een oud kerkhof in Nederveen (Van der Hammen 1922, p. 239).

(23) Het is goed hierbij in de gaten te houden dat oudste vermeldingen van de betreffende godshuizen bij het localiseren van eerdere fasen van de ontginningen niet bruikbaar zijn, daar zeker in geval van een volledige verplaatsing van de bewoning naar een achterkade de patroonheilige met de kerk meeverhuisde. Alleen objecteigen dateringen van kunsthistorische of archeologische aard zijn hierbij bruikbaar.

(24) Had er zich wel bewoning van enige importantie, bijvoorbeeld in de vorm van stenen gebouwen, voorgedaan dan was waarschijnlijk deze bewoningsas na de ondergang van de Grote Waard als waterkerende dijk van het ontstane estuarium gaan fungeren.

(25) Het lag waarschijnlijk voor de hand deze dus deels vernieuwde weg aan te leggen op een oude bezitsscheiding. Eens te meer een aanwijzing hoe oude historische elementen in het landschap van invloed kunnen zijn op moderne planning.

(26) Het wel veronderstelde verband tussen de aanleg van deze zijdwende en de ontginningen in 's-Gravenmoer (Fockema Andreae 1950, p. 10) is discutabel. Immers de eerste uitgiften van veengronden in het 's-Gravenmoer dateren van 1293 (Rentenaar 1964, p. 84 e.v.).

(27) De term 'overmate' duidt oorspronkelijk op een stuk wildernis dat buiten een uitgifte lag, maar desondanks door de ontginners in bezit was genomen. In dit gebied gaat het volgens Rentenaar (1965, p. 139) om grote onontgonnen stukken grond binnen de dorpsgebieden (Renes 1985a, p. 49 nt. 109).

(28) Zie over de verplaatsing van de grens in het ontgonnen veengebied tussen Holland en Brabant: Verschuren 1985).

(29) De oudste grens tussen Holland en Brabant, zoals die door Verschuren (1985) is gereconstrueerd, speelt bij het begrenzen van de Grote Waard al geen rol meer.

(30) In deze waarschijnlijk grotendeels door mensen opgehoogde dijk die overigens wel de hoogtelijn volgde, bevinden zich enkele doorbraakkolken, die echter evengoed bij hoge waterstanden op de Donge kunnen zijn ontstaan.

(31) Ook in deze dijk bevinden zich enkele doorbraakkolken, die een (eventueel latere) waterkerende functie nog eens benadrukken.

(32) Doeveren wordt in 1225 genoemd in een lijst van goederen en rechten van de abdij Berne in het Land van Heusden (O.M., p. 202), maar wordt door Blok als zeker 11e-eeuws aangemerkt (Blok 1963, p. 467). Hedikhuizen komt als Hittinchusen voor in een oorkonde die dateert van (vóór) 997 (O.M., p. 39-42; Hardenberg 1953, p. 21 nt. 2) en Heesbeen heeft in ieder geval een 10e-eeuwse datering (Blok 1963, p. 467). Oudheusden komt pas in de jaren tachtig van de 13e eeuw voor het eerst in de archieven voor (O.M., p. 521; Moerman 1956, p. 109-110).

(33) De bewoning van Herpt heeft waarschijnlijk in de 9e eeuw een aanvang genomen, maar Herpt wordt voor het eerst in 1134 genoemd (Voogd 1968, p. 99-100). Bern wordt zelfs al vóór 800 vermeld (O.U. I, nr. 18).

(34) De voor de aanleg van de Baardwijkse Overlaat in 1766 afgegraven 'geamoveerden' Zeedijk boog hier om naar het zuidoosten, richting Drunen. Er is geen reden om aan te nemen dat dit gedeelte van de Zeedijk niet pal ten noorden van een oudere achterkade van de in zuidelijke richting lopende ontginning lag, of er in opgehoogde staat identiek aan was (De Geus 1844, kaartbijlage).

(35) Door klink en oxidatie van het veen daalde het maaiveld. Dit kwam te liggen onder de gemiddelde hoogte van het rivierwater. Een dijkdoorbraak in het oosten veroorzaakte naar het westen dus grote wateroverlast. Een dwars op deze afstromingsrichting aangelegde zijdwende hield dit water tegen en drong het terug in de rivierbedding. De richting van de zijdwende tussen Hedikhuizen en Vlijmen benadrukt deze watergeleidingsfunctie. Het gebied dat pal ten oosten van een zijdwende lag kreeg natuurlijk extra veel water te verwerken. Om dit probleem op te lossen kon men de zijdwende doorsteken, of kon men de eigen gronden beschermen door de aanleg van een nieuwe zijdwende meer stroomopwaarts (Stol 1981, p. 139). Dit laatste is in het Maaskantgebied dan ook gebeurd.

(36) Het is onduidelijk of de zijdwende als ontginningsbasis fungeerde van in 1373 nog onontgonnen gronden welke later de Kavelen gingen heten, of dat de zijdwende een ophoging was van een achterkade van een geheel verdwenen hoog-middeleeuwse ontginning die dan in de buurt van Engelen zijn basis moet hebben gehad. Het oudste deel van deze ontginning zou dan door de aanleg van de zijdwende zijn buitengedijkt en geheel overslibd zijn geraakt. In dat geval zou de veronderstelling dat de Hollandse dijk tussen Vlijmen en Engelen eerst als uiterste kering van de Grote Waard zou hebben gefungeerd (Fockema Andreae 1950, p. 21-22) nog eens gezien kunnen worden. Dat het Heusdense gebied pas zo'n tachtig jaar na de aanleg van de zijdwende in de Grote Waard zou worden opgenomen, maakt een en ander extra gecompliceerd.

(37) In dat jaar schenkt Boudewijn, heer van Vught, land tussen Husdenredam en Masemunde bij Hedikhuizen (O.H.Z. nr. 11, p. 272-273). In een schepenbrief uit 1278 wordt deze Heusdense dam nogmaals genoemd (O.H.Z. nr. 200, p. 142).

(38) Deze inbraakgeul werd later de Gantel en nog later (foutief) de Oude Maas genoemd.

(39) Scharlo komt van 'schare', een dijk die onmiddellijk aan het water ligt en geen voorland heeft (Beekman, p. 1096 e.v.), en 'lode', dat geul in buitendijkse gronden betekent (Beekman, p. 1408 e.v.). Het toponiem is dus na de ondergang van de Grote Waard ontstaan.

(40) Klaarblijkelijk was ten tijde van de ondergang van de Grote Waard hier ook bebouwing ten noorden van de oorspronkelijke achterkade van de verschillende ontginningen aanwezig. De uit 1300 daterende kerk van Baardwijk en misschien een voorganger van de uit de tweede helft van de 15e eeuw daterende kerk van Waalwijk werden door de nieuwe Winterdijk beschermd.

(41) Dit blijkt uit een kaart van Pieter en Jacob Sluyter (Alg. Rijksarchief Kaartenafd. VTH 1456). Op deze kaart wordt tevens duidelijk dat het oude cultuurland ten zuiden van deze lijn Raamsdonk-Baardwijk waarschijnlijk slechts kort overstroomd is geweest. De zuid-oost lopende vaarten vertonen alleen in hun noordelijke uitloop een ombuiging naar het westen als gevolg van verkreking.

(42) Zo blijkt o.a. uit een kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode van 1632 (gereproduceerd in Fockema Andreae 1950) dat de nieuwe landaanwinst grotendeels was voltooid: het estuarium was opgevuld.

(43) Bij het veraardingsproces (oxidatie) van een verdrogende veenzode komt namelijk stikstof vrij, een natuurlijke meststof.

(44) Dit is de inbraakgeul de Kille uit 1421 die niets te maken heeft met de middeleeuwse ontginningsas de Oude Maas!

(45) De verkaveling van de Langstraat was als oorspronkelijke veenontginning strookvormig van karakter. Strokenverkaveling op zich is in hoge mate onveranderlijk. Zelfs na verandering van het natuurlijk substraat - vooral ten gevolge van oxidatie van een oorspronkelijke veenbedekking - blijft de strokenverkaveling grotendeels intact. Twee factoren spelen hierbij een rol.

Door de oude lineaire bebouwing, die direct aansluit bij de ontginning, is een aantal ontginningsbases en achterkaden - opeenvolgende fasen in de ontginning - vastgelegd. Jongere bebouwing kan zich hebben geconcentreerd langs de zijkaden van de oude ontginning.

De bezitsverhoudingen in een veenontginning werden uitgedrukt in strookvormige kavels. Onderzoek in het Utrechts-Hollandse veengebied (Horsten en Van der Linden 1977, p. 388-398, i.h.b. kaart 2) heeft de onveranderlijkheid van strokenverkaveling onder invloed van de bezitsverhoudingen aangetoond. Pas bij ruilverkavelingen, waarbij juist een hergroepering van bezit voorop staat, kan de verkaveling worden aangepast.

(46) Al naar gelang een oeverwal zichtbaar was in dit veenlandschap, speelde deze een rol in de ontginning van een gebied. Oeverwallen die niet door veen overgroeid waren, vormden natuurlijke concentratielijnen voor bewoning. Oeverwallen die onder het veen verdwenen waren, waren alleen van belang als ze in de loop van de tijd door een door ontginning en ontwatering verlagend (oxiderend) veendek heenkwamen. In zo'n geval verplaatste de nederzetting zich vaak naar deze 'nieuwe' natuurlijke hoogte. Dit was bijvoorbeeld het geval bij Raamsdonk, Sprang en Drunen.

(47) Wel heeft de meanderende en zich herhaaldelijk verleggende Maas mogelijk een aantal oude bewoningsplaatsen opgeruimd, maar deze 'gaten' laten zich door extrapolatie van de aanpalende gebieden wel vullen.

(48) In de Romeinse tijd had de Maas in ieder geval twee aftakkingen. De noordelijke tak, het 'Wijchense Maasje', was in de Romeinse tijd nog in functie. De voor de Maaskant belangrijke zuidelijke tak liep van Lienden, over Batenburg, Dieden en Haren tot Macharen en dan naar het Ossermeer (Van Diepen 1952, p. 114-116). Het is niet duidelijk wanneer de Maas zijn huidige loop ging volgen: gedurende de laat-Romeinse tijd, de Merovingische tijd of zelfs later (Willems 1981, p. 62).

(49) De archeologie van het westelijke deel van de Maaskant is door Modderman (1950) beschreven. De archeologie van de oostelijke Maaskant is recenter beschreven en geëvalueerd door Willems (1981). Uit deze laatste studie is gebleken dat het begrip 'oude woongronden' slechts een minimummaat voor bewoning in het gebied geeft. Verspreide bewoning laat zich moeilijker in bodemkundige boringen onderkennen. De idee van Modderman dat met behulp van door de bodemkundige aangegeven 'oude woongronden' niet veel oude nederzettingen gemist konden worden, blijkt echter in essentie waar te zijn (Willems 1981, p. 70-75).

Modderman wees zelf (1950, p. 1-2) eerder op een mogelijke over- of onderwaardering van de vondstenrijkdom in delen van de Maaskant. De oudheidkundige vondsten zijn in hoofdzaak van de bouwlanden opgeraapt: er is dus amper gegraven. De onderzoekslocaties waren op grond van een bodemkundige selectie vastgesteld: er zijn dus meerdere oude locaties mogelijk, vooral als ze door een grote laag afzettingen niet door de bodemkundige onderzoeker als zodanig worden herkend.

(50) Het stroomrugsysteem onder Lith maakt bodemkundig gezien deel uit van het oostelijke deel van de Maaskant. Daar is een volledig rivierenlandschap tot ontwikkeling kunnen komen dat is samengesteld uit oeverwallen, stroomdraden en bijbehorende kommen, terwijl het westelijke deel grotendeels door één kom wordt gevuld (Modderman 1950, p. 3).

(51) Bij het bepalen van de mate van bewoningscontinuïteit in de late IJzertijd, de Romeinse tijd en de Merovingisch/Karolingische tijd blijkt in de laatste decennia een verschuiving van inzicht te hebben plaatsgevonden. Het is vaak niet mogelijk om te bepalen of inheems keramiek uit de late IJzertijd of uit de Romeinse tijd dateert. Mede doordat de door de archeologen onderscheiden vroeg-Romeinse tijd maar een halve eeuw beslaat, wordt ervan uitgegaan dat, als er een nederzetting is aangetoond in de late IJzertijd en in de midden-Romeinse tijd er dan continue bewoning heeft plaatsgevonden. Deze denkwijze doet geen opgeld als zowel voor de midden-Romeinse tijd als voor de Merovingische tijd bewoning is aangetoond: er hoeft dan in de laat-Romeinse tijd geen bewoning aanwezig te zijn geweest. Dit hangt samen met het feit dat na de midden-Romeinse tijd het aandeel goed dateerbaar gedraaid aardewerk en importmateriaal in de vondsten terugloopt. Toch komt 5e-eeuws laat-Romeins en Merovingisch aardewerk in het oostelijke rivierengebied wel voor. Het ontbreken ervan kan dus op een breuk in de bewoningscontinuïteit duiden. Het overige vondstenmateriaal kan alleen grofweg worden gedateerd tussen de tweede helft van de 4e eeuw tot diep in de 8e eeuw. Laat-Romeinse bewoning wordt alleen aangenomen - en als schakel in een continue bewoning aanvaard - als werkelijk 5e-eeuwse vondsten zijn gedaan. Dit impliceert een ondervertegenwoordiging van de laat-Romeinse bewoning (Willems 1981, p. 76-92). Deze nuancering is voor het oudere archeologische onderzoek in het gebied ten westen van Ravenstein nog niet aangebracht. Beide gebieden zijn voor gegevens over deze vroege bewoningsgeschiedenis dus niet geheel vergelijkbaar!

(52) Hoewel de interpretatie van het toponiem kan verschillen, wordt wel aangenomen dat Ceuclum een Latijnse vorm is van een oorspronkelijk Germaanse naam. Gysseling (1960, p. 580-581) herleidt Ceuclum tot het Germaanse 'keukja' dat kromming betekent. Deze naamgeving zou samenhangen met de vrij scherpe bocht naar het westen die de Maas bij Cuijk maakt.

(53) Alfger schenkt in 815/16 aan de abdij Lorsch bezittingen "...in pago Texandria sive Testarbanto in villa Empele (Empel)...in Ortonon (Orthen)...in Rosmalla (Rosmalen)...in Angrisa (Engelen)..." (O.M., p. 20-21).

(54) Er bestaat verwarring over de localisering van goederen, genoemd in een rond 1138 vervaardigde, maar in de 10e eeuw gedateerde schenkingsoorkonde. In een oudere oorkonde van kort voor 921 is sprake van Litta, in de eerder genoemde van Lita. Onduidelijk is of hier Lith, of Lithoijen wordt bedoeld. In

het O.M., (p. 32 e.v.) wordt Litta/Lita niet met Lith, maar met Lithoijen geïdentificeerd. De naam Lith omvatte dan ook Lithoijen: Lithoijen is dan een dochternederzetting/uitbreiding van de oudere nederzetting Lith (Henderikx 1983, aanhangsel II nr. 155). De naamkundige verklaring van Lithoijen als "...Lith dat grenst aan Oijen...", waarbij oijen dan zo iets betekent als water, waterland, nat weiland of landstreek (Moerman 1956, p. 176-177) brengt geen duidelijkheid in deze kwestie.

(55) Wel wordt al in de 3e eeuw het Germaanse volk der Baetassii - de bitteren - in geschriften genoemd. Het wordt geacht in de omgeving van Cuijk te wonen (Gysseling 1960, p. 93).

(56) Het is niet mogelijk een uitspraak te doen of het hier om de oorspronkelijke inrichting van het gebied handelt, of dat deze 'storende' factoren later door een oorspronkelijk venige of moerassige ondergrond zichtbaar zijn geworden.

(57) De leden van de rond 1300 ontstane schepenbank van Rosmalen noemden zich 'scepenen uten Eyghenen'. 'Eyghen' betekent in deze context: het land rechtens verkregen van de hertog (Leenders 1972, p. 35).

(58) Deze dijken waren zogenaamde zegedijken: een dijk of kade langs een afwatering. In meer algemene zin en waarschijnlijk in een oudere betekenis betekent zege gewoon 'tegen' (Leenders 1977, p. 117 noot 6).

(59) Tot 1800 heeft deze politiek verbrokkelde situatie voortgeduurd. Ten oosten van het hertogelijke Lithoijen waren de stad en het graafschap Megen nagenoeg geheel onafhankelijk, behoorden de heerlijkheden Oijen en Dieden tot Gelre, was het Land van Ravenstein eerst formeel in bezit van de hertogen van Brabant, maar raakte het later steeds meer onder invloed van het hertogdom Kleef en waren de stad Grave en het Land van Cuyk in wisselende handen (Fockema Andreae 1950, p. 2).

(60) In de periode 1770-1843 blijkt slechts in negen jaar de overloop bij Beers niet te hebben gewerkt. Daarnaast is er nog een vijftal jaren waarin geen waarneming is gedaan. De aaneengesloten tijd dat de overlaat werkte varieerde in die periode van één dag tot vijftig dagen (De Geus 1844, p. 2-6).

(61) Volgens Fockema Andreae (1950, p. 10) wordt de staat van de bedijking bij Beers voor het eerst tijdens het beleg van Grave in 1674 als oorzaak voor de slechte waterhuishouding genoemd. Dat de Maasdijken bij Grave tijdens deze schermutselingen totaal waren geslecht en de omgeving grotendeels was verwoest, zal hebben bijgedragen tot de algemene malaise. In 1694 speelt een en ander weer en wordt Beers bevolen "...zijn Maasdijk weer zo hoog te maken als ze vanouds geweest zijn...". Dat voor Fockema Andreae de toestand ook niet geheel duidelijk

is blijkt uit de door hem gestelde vraag: "Was hier inderdaad een dijk verlaagd, of begon men benedenstrooms nu eerst te begrijpen, dat er bij Beers geen winterkering was?".

(62) Vooral over de twee laatste dijken is in de loop van de tijd veel te doen geweest. Zowel Fockema Andreae (1950, p. 7-8) als Buijks (1984, p. 13-17) staan uitvoerig bij de dwarsdijk-problematiek stil. Al vanaf de aanleg van deze dwarsdijken in de Middeleeuwen zullen zij onderwerp van twist zijn geweest. De stroomopwaarts van de dwarsdijk liggende landerijen hadden vaak extra wateroverlast doordat het water tegen de dwarsdijk bleef staan. Bij een toenemende activiteit van de Beerse Maas leidde dit regelmatig tot het doorsteken van de dwarsdijk door de wanhopige bezitters van de veel te natte percelen. Er gingen stemmen op deze dijken te slechten om een snelle afwatering van het Beerse Maaswater in westelijke richting te bevorderen. Anderen - vaak de boeren die aan de goede (west)kant van de dwarsdijk woonden - zochten de oplossing juist in het ophogen van de dwarsdijken. Daarnaast hadden zowel Grave als 's-Hertogenbosch belang bij dit water in verband met de inundaties rond beide vestingsteden. Maar ook deze stedelijke belangen liepen niet altijd parallel!

(63) Het ontbreken van bewoning deed in de westelijke Maaskant een bijzonder verblijfsfenomeen ontstaan. In de zomer werd de openheid van het gebied onderbroken door een aantal hutten, die lagen bij de bruggen over de Hertogswetering, dus halverwege de Maasdijk en de hogere zandgronden. Ze dienden als café en rustplaats voor reizigers en de op het land - ver van de bebouwde kommen - werkende boeren. Elk najaar rond Allerheiligen werden de hutten afgebroken en begin mei - bij het begin van het hooiseizoen - weer opgebouwd. In de winterperiode stonden de weilanden vaak onder water. Er was een Kesselse, een Machareense, Oijense, Lithse, Lithoijense en een Wildtse Hut en er stonden twee hutten tussen Gewande en Rosmalen. De Lithse Hut was in ieder geval in 1815 al aanwezig (Lucas 1981, p. 11-18), maar de exacte ouderdom van dit fenomeen is niet bekend.

(64) Al voor 1853 (het jaar van oprichting van de Commissie voor de zaken der zomersluiting der Beersche Maas) werden de beide overlaten in de zomer tussen 15 maart en 15 november afgesloten door een keerkade, aangelegd in de uiterwaarden van de Maas. Deze keerkaden werden oorspronkelijk grotendeels onderhouden door de dorpen rondom Beers. Vanaf 1852 moesten alle waterschappen in de Maaskant tot aan de Dieze (Empel en Meerwijk) bijdragen in de kosten (Buijks 1984, p. 63-64).

(65) In 1929 was een deel van de Maas van Maasbracht tot Grave al gekanaliseerd. Na de watersnood van 1926 werd duidelijk dat ook de gehele Maas vanaf Mook, evenals de vanaf 1904 daarop aansluitende Bergsche Maas (de nieuwe Maasmond) aanzienlijk moest worden verruimd en genormaliseerd. In 1931 is men daarmee begonnen. In 1942 kwamen deze zogenaamde Maasverbeterings-

werken gereed (Beschrijving waterstaatskaart 1946, p. 129-132).

(66) Vooral bij hoge waterstanden op de rivier zijn deze oude Maasmeanders zeer imponerend. Maar in tijden van droogte verloochent bijvoorbeeld de Maasmeander om de Keent als groot uitgevallen sloot zijn historie.

(67) Voor een beschrijving van de Romeinen in Noord-Brabant, of beter gezegd van Noord-Brabant in de Romeinse tijd: o.a. Van Es 1972; Beex 1973; Van den Hurk 1975; Kempenproject I; Slofstra 1988.

(68) Een van de oudste vermeldingen in Nederland betreft de vermeldingen van Diessen :Deusoniens (260-268) en Deusone (373) (Künzel et al. 1988, p. 111). Dit Deusone wordt al te gemakkelijk geïdentificeerd met het huidige Diessen. Feitelijk komen er een aantal al of niet verdwenen nederzettingen tussen de Belgische grens en de Maas, langs het totale Dieze-traject voor identificatie met Deusone in aanmerking. Een zo algemene waternaam, die is overgegaan op een, of meer plaatsnamen is altijd moeilijk te localiseren. In Diessen zijn overigens geen vondsten uit de Romeinse tijd bekend (Beex 1973).

(69) vervalt.

(70) De 'aangetoonde' Romeinse landinrichting in West-Brabant (Thiadens z.j.) kan door ons niet serieus worden genomen. Op basis van een systematische landinrichting op de moderne topografische kaarten komt Thiadens wel erg gemakkelijk tot de constatering dat het hier centuriatie-sporen betreft. Het merendeel van de door hem aangegeven Romeinse structuurlijnen blijkt terug te gaan op de hoog-middeleeuwse systematische veen- en turfontginningen die door Leenders (in druk) en Renes (1985a) zijn beschreven.

(71) 'Laar' bevat ook een bestanddeel dat verwijst naar een oude, door de mens beïnvloede, landschappelijke situatie. 'Laar' betekent volgens Gysseling (1960, p. 585) 'bosachtig, moerassig terrein'. Blok (p. 144) verfijnt de betekenis aanzienlijk tot 'een deel van een al dan niet moerassig bos, dat door mensen speciaal gebruikt werd om te kappen of om vee in te weiden en dat daardoor een open plek in het bos werd'. In deze definitie wordt niet een oorspronkelijke natuurlijke omstandigheid benadrukt, maar juist een oude vorm van menselijke ingreep in de natuur. Als zodanig moet 'laar' als veen of moeras-indicator in een oorspronkelijk landschap, zoals Renes (1984b, p. 14) het toponiem nog toepaste bij de reconstructie van westelijk Noord-Brabant ten tijde van ontginning, terughoudend worden gebruikt.

(72) De oudste schenkingsoorkonden uit de Vroege Middeleeuwen bevatten een (min of meer gestandaardiseerde) omschrijving van een villa. Daarin is bos een veel oorkomend element. Een van

de oudste oorkonden van Noord-Brabant uit 710 handelt over de schenking van o.a. zes 'vassali' en drie 'puelle' en een bos te 'Hulislaum', dat is Hulsel, aan Willibrordus (O.M., p. 5-6). De villa Alphen bestond in 726/27 (O.M., p. 13-15; Ganshof 1954, p. 12 e.v.) uit een woonhuis ('sala') met een besloten hof ('curticle'). Daarnaast omvatte dit domeingoed akkerland ('aratoria terra' en 'terrae') weide en weidegronden ('prata' en 'pascua') en bos ('silvae'). In 815 schenkt Alfger aan de abdij Lorsch o.a. zijn bezittingen te Rosmalen ('...in Rosmalla mansum plenum cum pratis, et in silvam porcos VI...') (O.M., p. 20-21) Tussen 815 en 850 wordt het bezit van deze abdij wederom vergroot als Wigbald, een van de zogenaamde homines Franci o.a. zijn bezittingen te Rosmalen aan de abdij schenkt ('...in villa Rosmella dedit Wigbaldus mansum I et silve communionem et quicquid ad ipsum mansum pertinuit') (O.M., p. 23-24) In deze beide schenkingsoorkonden is naast de schenking van een goed (mansus) sprake van (varkens in het) bos. In tegenstelling tot een aantal andere plaatsen die slechts op toponymische gronden wijzen op een mogelijk bosbegroeiing in het verleden, is in het middeleeuwse Lieshout duidelijk sprake van een (rest)bos van enige omvang. In 1199 blijkt aan de 4 hoeven die St Servaas te Maastricht in Lieshout bezit het gebruiksrecht op het Lieshoutse bos te zijn verbonden ('...usuagium habebat in foresta de Lisoth...') (O.M., p. 150-151). In 1281 verkoopt Wauthem Deden Dodeken zijn rechten op het bos van Lieshout ('...in nemore de Lieshout...') aan de uithof van Lieshout ten behoeve van de abdij Floreffe. Hierbij wordt bedongen dat tijdens zijn leven vier varkens in dit bos mogen weiden gedurende de tijd van de eikels (eikelen) (O.M., p. 476-477). Dit gebruik van het bos is nog een herinnering aan het zogenaamde Waldviehbauerntum. Van der Aa (p. 316) vermeldt dat in 1800 het Lieshoutbos door een orkaan bijna geheel is vernield. Op de kaart van Verhees echter uit 1794 is behalve het toponiem Agterbosch voor het zuidwestelijk deel van het oude cultuurland, geen bebossing aangegeven. In het westen van de gemeente lag wel het Boschven. Toch noemt Van der Aa (dus de locale overlevering) het bos '...een overblijfsel van een groot woud...'. Uit een lijst van goederen en rechten van de abdij Berne bij Heusden blijkt deze abdij bezittingen te hebben in Bast (O.M., p. 202-203). In 1267 blijkt dat het meer specifiek om rechten op het bos van Baast ('...in nemore de Baest...') gaat (O.M., p. 392-393). In 1311 wordt er echter niet meer over een bos gesproken, maar gaat het om erfrechten '...in loco dicto Baest...' (O.M., p. 1023-1026). Hoewel Van der Aa (p. 227) in de vorige eeuw meldt dat in de gemeente veel houtgewas aanwezig is, moet dit toch relatief jong zijn. Zo is op de kaart van Verhees uit 1794 geen bos aangegeven. Een oorkonde van 1242 vermeldt dat de inwoners van Lierop ten overstaan van Helmond erkennen geen recht te hebben op het bos Asselt ('...silva que dicitur Asselt...' (O.M., p. 274). Waar dit bos was gelegen en welke omvang het had is (mij) niet bekend.

(73) In Udenhout kunnen we met behulp van een landschappelijke interpretatie van de oorkonden een Waldhufe-, of 'boshoeve'-ontginning veronderstellen. Omgekeerd kunnen we dit in Alphen doen, hoofdzakelijk op de oude verkaveling. Vervloet (1984, p. 54-55) hanteert een definitie van Rentenaar: een boshoeve is "...een lange in het bos ontgonnen strook grond van 50-150 m breedte die het hele grondbezit van een hoeve (15-16 ha) uitmaakte". Essentieel voor het type is de aanwezigheid van de boerderijen aan de kop van de percelen.

In de bossen van Udenhout heeft zich (mogelijk) een aantal boshoeveontginningen (Waldhufen) voorgedaan. De Acht Hoeven worden voor het eerst in 1299 genoemd. Op 3 december 1299 geeft de hertog van Brabant 8 hoeven land onder Udenhout ('...octo mansos vulgariter dictos hoeven...' aan de abdij van Tongerlo. Nog geen 14 dagen later geeft hij 3 hoeven en nog eens 4 hoeven in zijn bos te Udenhout ('...in nostro nemore...') aan respectievelijk de abdij Ter Kameren en aan poorters van Leuven en Mechelen (O.M., p. 703-707). In 1233 had paus Gregorius de gebruiksrechten van de abdij van Tongerlo in het bos van Udenhout al bevestigd. (O.M., p. 239-240). Als de boshoeveontginningen onverhoopt van na 1233 dateren - hoewel zeker niet uit de oorkonde van 1233 mag worden afgeleid dat er toen nog geen ontginningen in het 'hout' van Udo (?) hadden plaats gevonden - dan waren deze ten koste van het gebruiksrecht op de bossen van de abdij Tongerlo gegaan: ze werden mogelijk ter compensatie aan de abdij van Tongerlo geschonken. Juist over het 'gebruik' van het bos door de abdij van Tongerlo bestaat namelijk onduidelijkheid. De in de oorkonde gebezigde term voor gebruik 'sago' is vermoedelijk een verschrijving voor 'fago' dat houtsprikkel betekent, maar mogelijk een verhaspeling van 'usuagio' dat slechts gebruiksrecht betekent (O.M., p. 242-243). Fasel en Wuisman (1978, p. 2) veronderstellen dat o.a. de Strijdhoeve mogelijk ouder is dan de Acht Hoeven die in 1299 werden genoemd. Toch lijkt het niet logisch de oudste ontginningen in Udenhout in het relatief natte noordelijke deel van de gemeente te zoeken. In 1410 blijkt de relatief natte situatie bij de Strijdhoeve als 6 bunders beemd '...bij 't broeck die Strythoeve...' worden verkocht. (Fasel en Wuisman 1978, p. 40) Nog in de 19e eeuw spreekt Van der Aa er zijn verwondering over uit dat de moerassige zone bij de Zandkant niet door een verbetering van der Zandkantsche Leij wordt ontwaterd. In 1306 blijken een aantal hoeven ter ontginning te worden uitgegeven en worden een aantal andere - reeds bestaande hoeven - verkocht. (O.M., p. 848-853, 877-880 en 963) In 1309 koopt de abdij Tongerlo een erfpacht op 3 1/2 hoeve land en daarmee een uitbreiding van 'haar' goederen te Udenhout (O.M., p. 964-966). Tongerlo heeft klaarblijkelijk haar oude rechten op het bos kunnen omzetten in 'nieuwe' rechten (op recent) ontgonnen land. Bij de Vrede van Munster in 1648 hebben vele abdijen getracht hun oude rechten en goederen in Staats-Brabant terug te krijgen. De St. Geertruidisabdij te Leuven was tiendheffer in de parochie Oisterwijk waaronder Udenhout viel. De abdij beriep zich op een valse oorkonde gedateerd in 1310 die rond 1648 (!) was

vervaardigd. In dit falsum schenkt de hertog van Brabant alle tienden - zowel oude als nieuwe - van zijn bos te Udenhout aan de abdij van St. Geertruidis. In hoeverre dit falsum een toendertijd bestaande situatie weergeeft is niet duidelijk. "Over het bos van Udenhout is weliswaar niets in de archieven van de Raad van State gevonden, maar deze bevatte alleen gegevens over goederen waarover is geprocedeerd of beraadslaagd, niet die zonder tegenspraak zijn gerestitueerd." (O.M., p. 1005). In Alphen heeft zich in de Middeleeuwen een aanzienlijke uitbreiding van het cultuurland voorgedaan. Twee ontginningswijken laten zich onderscheiden, waarvan het echter moeilijk is de exacte ouderdom aan te geven. Een soort betreft de ontginningen van Alphen-Oisterwijk en Terover (en mogelijk ook in het westen Kwaalburg. Ze worden beschouwd als mogelijke Waldhufe of 'boshoeve-'nederzetting die rond het jaar 1000 zijn ontgonnen. Of de complexen Alphen-Bosshoven en Baarle-Bosshoven ook tot de systematische boshoeveontginningen gerekend kunnen worden - de naam wijst in die richting en ook Steegh (1978, p. 20) sluit de mogelijkheid niet uit - is zonder nader onderzoek - waarvan minimaal een uitgebreide analyse van het oudste 19e-eeuwse kadstermateriaal deel zal moeten uitmaken - niet vast te stellen.

(74) De bisschop van Luik geeft in 1310 aan de deken van Hilvarenbeek opdracht een onderzoek in te stellen naar aanleiding van het verzoek van de investiet van Hoogeloon, die ook de kerk van Hapert bedienen moet, om de hoofdkerk van de parochie in het midden daarvan te bouwen en de inkomsten van beide bestaande kerken samen te voegen (O.M., p. 995-996).

(75) In navolging van Heidinga (1987) wordt wel de door hem veronderstelde droge 10e eeuw als een van de oorzaken voor deze dorpsverplaatsing gezien. Toch bestaat er enige twijfel over deze klimaatsverandering. Het gevaar bestaat van een schijnverklaring voor een verschijnsel waarvan noch de totale omvang, noch de tijdsbepaling nog niet goed is te overzien.

(76) Voor een aantal kasteelnederzettingen buiten zand-Brabant, zoals Ravenstein of Heusden ligt deze relatie duidelijk. In zand-Brabant is die vermoedelijk ook aanwezig, maar bestaat de mogelijkheid van een gelijktijdige kasteelverplaatsing, zoals het voorbeeld Helmond aangeeft. De oudste bewoning van Helmond lag waarschijnlijk verspreid over de daarvoor in aanmerking komende, relatief kleine 'cultuureilandjes' en heeft zich later geconcentreerd aan de drogere westzijde van het nieuwe kasteel. In 1490 duikt de veldnaam 'Doude huys' in de bronnen op. In 1603 heet het 'het oud huis ofte Keieneeuwsels', wat kan duiden op fundamentresten in de ondergrond. Een verkoop van een beemd in 1501 geeft een nadere locatie, want deze beemd 'De Schaut' is gelegen 'in de Haghe, naast de erfenis des heren van Helmond, geheten 't Oude Huis, streckende van de rivier de Aa tot aan de straat' (Heeren 1924, p. 19). Deze nieuwe bewoningsconcentratie zal omstreeks, of kort na de bouw van dit kasteel zijn gaan plaatsvinden, want kort na het

midden van de 15e eeuw (1454-1456) wordt een binnen de stad staande kapel omgebouwd tot een aan St Lambertus gewijde nieuwe parochiekerk (9).

(77) Voorbeelden hiervan zijn de kastelen Croij en het verdwenen Gulden Huis te Aarle Rixtel. Het kasteel Croy met haar grondgebied hoorde vroeger (kerkelijk) tot Aarle. Het is pas later onder Stiphout gekomen, waar het ca. 1850 nog toe behoorde. Tegenwoordig valt het weer onder Aarle-Rixtel. De ouderdom van kasteel Croy is onzeker. In 1477 wordt een Jacob van Croy genoemd, zonder dat er sprake is van een huis of kasteel. De oudste delen van het gebouw dateren uit de 15e eeuw, maar het is nadien herhaalde malen gedeeltelijk verwoest en weer herbouwd (Kransberg en Mils 1979, p. 183-184). Van Het Gulden Huis te Rixtel, dat bezitter was van de hoge, middelbare en lage heerlijkheid van Aarle, Rixtel, Stiphout en Beek, was in 1386 de oudst bekende eigenaar Dirck de Roovere. Deze krijgt in dat jaar een aantal rechten van Johanna, hertogin van Brabant. Naast het warande-recht had het Gulden Huis de molendwang binnen Aarle, Rixtel en Beek en had het gebruiksrechten (superficieel genot) op de broekgronden en beemden te Rixtel. Het Gulden Huis werd in 1875 gesloopt (Sasse van IJselt 1912, p. 266-278).

(78) De bij Enklaar (1941, p. VIII) gegeven bronnen over de verkoop van delen uit de gemeijnt stoppen rond 1500. Juist het ontbreken van opvallende verkoopgolven doet vermoeden dat de verkoop uit de gemeijnt zich rustig tot in de Nieuwe Tijd heeft voortgezet. Ons ontbreekt het inzicht hierin, te meer daar de 'jongere' gemejntarchieven nog slecht ontsloten zijn!

(79) Toch is bij deze aanname nog wel een enkele kanttekening te plaatsen. De volgende voorbeelden geven aan dat de datering van de beemdontginningen op zeer verschillende, maar niet altijd controleerbare, gronden plaatsvindt. Vervloet en Veldhorst (i.v.) onderscheiden, uitgaande van de relatieve hoogteligging en met gebruikmaking van veel toponymisch materiaal, een drietal dateringszones in St. Oedenrode. Langs de Dommel, in de "beemden"-zone, onderscheiden zij naamtypen uit verschillende tijdvakken, maar met de nadruk op laat-middeleeuwse vermeldingen. Volgens Steegh (1978, p. 19) worden de beemden in de 14e-15e eeuw in smalle stroken verkaveld. In de 12e-13e eeuw worden deze beemden nog als gemeenschappelijke hooi- en weilanden gebruikt. In 1308 komt Tongerlo in het bezit van 28 bunder '...wildert, so in heyden, so in broecke...' in Bergeijk. Volgens Theuws (i.v., p. 33) diende deze uitgifte ter ontginning tot beemden. Onduidelijk is waarop deze mening is gebaseerd. De uitgifte wordt gelocaliseerd rond het Eikeven. Ook een uitgifte in cijns te Westerhoven van '...XII bondere wildert, soo in heyden, so in broecke...' (O.M., p. 906-907) dienden volgens Theuws (i.v., p. 27-37) '...ongetwijfeld...' ter ontginning tot beemden (waarbij het overigens onduidelijk blijkt wanneer de ontginning tot beemden heeft plaatsgevonden). Natuurlijk zijn er uit deze periode veel

beemvermeldingen bekend. Zo geeft Smulders (1951a, p. 3) een vermelding van een beemd in de Bodichem, tussen 1392 en 1400 genoemd in het Schepenprotocol van Boxtel. In 1468 heet deze Boecum en in 1483 Bocum. De graslanden ten noorden van de Dommel tussen Boxtel en Onrode heten nu nog de Beukems. Maar er zijn ook beemden veel later ontgonnen. De beemden ten zuiden van de Venbergse Molen zijn pas rond 1600 gedeeltelijk ontgonnen: ze dienden immers als waterberging (wijer) voor de Venbergse watermolen. (Bots en Mélotte 1977, p. 31 en 76). Al met al moet er zeer voorzichtig met de datering van de ontginning van de beemden worden omgegaan, waarbij de vraag 'wat houdt precies het ontginnen van, of tot een beemd in?' niet goed historisch beantwoordbaar is!

(80) In 1797 heet het "...dat de Arme [te Helvoirt] hebbende zeeker perceel moerveld [...] in 't Kerkenbroek [en] dat van dit perceel de Arme nimmer eenige revenuen hebben getrokken, maar ook om uit te moeren geen voordeel kan hebben zonder vooraff groote kosten te maken". In het begin van de 20e eeuw is door een verbetering van de ontwatering het Kerkbroek voor de veeteelt geschikt gemaakt. Voor die tijd stonden de gronden bijna het hele jaar geheel of gedeeltelijk onder water (van Iersel 1960, p. 8). Deze reletief recente ontginning van dit Kerkbroek laat zich qua vorm niet onderscheiden van eeuwenoude beem-ontginningen!

(81) Het zal duidelijk zijn dat dit verplaatsen van delen van het esdek de vroeger gangbare mening, dat er een correlatie bestaat tussen de dikte van het dek en de ouderdom ervan, verder ondergraaft (zie paragraaf 5.4.1.2).

(82) Enkele voorbeelden kunnen e.e.a. verduidelijken. Het goed Valkenberg in de gemeente Gilze bestond reeds in de 14e eeuw, maar is mogelijk nog ouder. Er werd over deze bezittingen namelijk 'voogdgeld' betaald, dat teruggaat op een overeenkomst uit 1243 tussen de abdis van Thorn - de eigenaresse van het goed - en de heer van Breda. In de loop van de tijd is het goed door ontginning vergroot, waarbij herbebossing van de heide een steeds belangrijker plaats ging innemen. In de 18e eeuw bestond er een testamentaire bepaling welke gedurende 30 jaar na de dood van de erflater geen bomen van het inmiddels tot landgoed geworden bezit gekapt mochten worden. Tegen het eind van de 18e eeuw is de agrarische bedrijfsvoering - na een periode van verwaarlozing - aanzienlijk verbeterd en zijn nieuwe ontginningen tot stand gebracht. De lage moerassige delen van het landgoed werden van broekbos ontdaan, van afwateringssloten voorzien en tot wei- en bouwland ontgonnen. De hogere stukken heide werden met dennen, o.a. *larix* (!), en ander houtgewas beplant. Ook werd een groot aantal loofbomen op het landgoed aangeplant. In 1781 kocht 'dit prototype van een energieke 'modern-agrarische' landjonker' de hoeve de Aard ten noordoosten van Valkenberg. Daar werd 30 bunder dennebos aangelegd (Van Mosselveld 1960, p. 154-179). Vught fungeerde vanouds als de 'Lustwarande' van 's-Hertogenbosch: in de 18e

eeuw blijken, o.a. volgens de kaart van Verhees een aantal buitenplaatsen in Vught, zoals Ouwerkerk, Leeuwenstein en Steenwijk te liggen in een geometrische parkaanleg (Franse stijl). In de loop van de 19e eeuw zijn deze parken dit stijlkenmerk al deels kwijtgeraakt. Rond 1900 zijn de tuinen van enkele buitens omgezet in de 'moderne' Engelse landschapsstijl, terwijl andere parken alweer zijn verdwenen en opgenomen in het agrarische cultuurland. Vanaf ca. 1800 kwamen enkele grootschalige ontginningen tot stand (naar Van de Eerenbeemt 1958, p. 124-136). In het westen werd Sparrendaal ontgonnen. De Bossche koopman in wijnen Thomas van Rijckevorsel kocht 20 Bossche morgens heide en liet deze in 1800 beplanten met jonge dennen, opdat in een later stadium zonder zware bemesting deze gronden konden worden (her)ontgonnen tot bouwland. Tien jaar later had hij '...40 morgen heidegrond in cultuur gebracht en daarmee de basis gelegd voor zijn buitengoed Sparrendaal'. Van Hoogendorp was getroffen '...door de schoonheid van het boomgewas dat groeide op de plaats, waar vroeger slechts dorre heide was.' (Van de Eerenbeemt 1958, p. 124-129). Ten zuiden van Sparrendaal kocht de van oorsprong Italiaanse jonkheer Martini, die woonde op huize Ouwerkerk, vanaf 1801 ongeveer 50 morgen heidegrond. Nadat hij de heide '...2 1/2 á 3 voet diep had doen omwerken...' werd deze daarna met houtgewas beplant. Dit werd Piacenza (Van de Eerenbeemt 1958, p. 129). Aan de ontginning van Bergenhuizen is de naam van Van Landschot gekoppeld. Vanuit zijn bezittingen '...staande op Bergenshuysen te Vught...' was de familie al vóór 1800 met ontginningsactiviteiten begonnen. Ook hier werd de ongerepte heidegrond met allerlei soorten houtgewas, zoals beuken, eiken, dennen, berken, elzen en populieren, beplant. Een deel van de gronden werd echter aangewend voor de verbouw van aardappelen en boekweit (Van de Eerenbeemt 1958, p. 132-136). Op het eind van de vorige eeuw en in deze eeuw uit ontginningen ontstane, of er door vergrootte, landgoederen door verkoop van grond aan boeren grotendeels versnipperd. De bossen werden geroid en de grond werd omgezet in akkerland en weiland. Zo dienden de restanten van het landhuis Piacenza als bouwstenen voor een boerderij.

(83) Zie over deze bosaanplant Van Hall (1870), p. 221-228). Hij vermeldt de ook nu nog wel in zwang zijnde bemestingsmanier waarbij op '...kortelings uit heide ontgonnen stukken (...) bij voorbeeld tusschen 's-Hertogenbosch en Grave, de gele lupine (...) meest geteeld wordt om naderhand weder onder te bouwen, bij gebrek aan genoegzamen mest.' (Van Hall 1870, p. 225).

(84) In 1742 werd bij Boekel het klooster Padua of de Kluis (Hermitage op de kaart van Verhees) gesticht (Ottow z.j., p. 18). Rondom dit klooster hebben zich in de loop van de tijd op kleine schaal ontginningen voorgedaan, vóórdat de grote Peelontginningen in de 20e eeuw tot stand kwamen (Peters en Thissen 1987, p. 133-144).

2 NOTEN BIJ AFLEVERING II

AARLE RIXTEL

(1) Dan wordt wel de mogelijkheid van een ouder, ook 'hoger' gelegen Rixtel, buiten beschouwing gelaten!

(2) Welk van deze kerken nu de oudste papieren heeft blijft onduidelijk. Hoewel in de 16e eeuw Rixtel parochieel afhankelijk was van Helmond, meende Schutjes (aangehaald in Van Veen 1923, p. 66) dat Rixtel niet de moederkerk van Helmond was. Van der Gouw (1940, p. 110) daarentegen, die ook weet te melden dat de kerk van Rixtel er al vóór 1200 stond (op welke plaats is gezien de opmerking in de vorige noot van groot belang), beschouwt Rixtel wel als de moeder van Helmond. Deze gesignaleerde onduidelijkheid in de oudere literatuur is er de oorzaak van dat op de relictencartaat ook de kerk van Rixtel als (in dit geval mogelijk) middeleeuws parochiecentrum is aangegeven.

(3) De ouderdom van kasteel Croy is onzeker. In 1477 wordt een Jacob van Croy genoemd, zonder dat er sprake is van een huis of kasteel. De oudste delen van het gebouw dateren uit de 15e eeuw, maar het is nadien herhaalde malen gedeeltelijk verwoest en weer herbouwd (Kransberg en Mils 1979, p. 183-184). Van Het Gulden Huis te Rixtel, dat bezitter was van de hoge, middelbare en lage heerlijkheid van Aarle, Rixtel, Stiphout en Beek, was in 1386 de oudst bekende eigenaar Dirck de Roovere. Deze krijgt in dat jaar een aantal rechten van Johanna, hertogin van Brabant. Naast het warande-recht had het Gulden Huis de molendwang binnen Aarle, Rixtel en Beek en had het gebruiksrechten (superficieel genot) op de broekgronden en beemden te Rixtel. Het Gulden Huis werd in 1875 gesloopt (Sasse van IJselt 1912, p. 266-278).

*ALPHEN EN RIEL

(1) In 1810 werd door de door Napoleon gedreceteerde samenvoeging van Alphen en Riel tot een gemeente de historische regio-indeling in Noord-Brabant losgelaten (Beschouwingen 1962, p. 81). Alphen ressorteerde immers van oudsher onder de Baronie van Breda en Riel maakte onderdeel uit van de Meijerij van 's-Hertogenbosch.

(2) Op enkele plaatsen in de gemeente Alphen duidt het toponiem -meer op een vroegere veenbedekking. Het Papenmeerke is het vroegere Papenmoer dat in bezit was van de abdij van Tongerlo. Het is door vervening in een waterplas veranderd. Brandenburg (1981, p. 63-71) geeft daarnaast nog een reeks toponiemen die op een voormalige moerassige of venige landschapelijke situatie duiden. Hoe gevaarlijk het is toponiemen te snel als veenindicator te gebruiken en daaraan vergaande conclusies te verbinden blijkt uit het toponiem 'moerdacker', dat volgens Brandenburg (1981, p. 65) een aanwijzing is voor akkerbouw op het veen. Er zal wel gewoon een moord zijn gepleegd.

(3) In een artikel over de de Commanderie Ter Braeke van de Orde der Ridders van St. Jan in Noord-Brabant wordt op vage gronden het goed Ter Braeke - halverwege Terover en Alphen - identiek gesteld aan '...de versterkte hoeve [...] welke de Frank Engelbert in 709 aan St. Willibrord schonk.' (van Lawick 1949, p. 2). Wel werd uit deze goederen - die vroeger van de Tempeliers, daarna van de Ridderschap van Malta en na 1648 van de Heer van Breda waren - tot 1792(!) een heerlijke grondcijs van 6 deniers aan Echternach betaald. Deze abdij had echter in de loop van de tijd meer bezit in Alphen verworven dan de schenking aan St. Willibrord. (Smulders 1955, p. 2). In de 19e eeuw heette dit goed de Princehoef.

(4) Van de oorspronkelijk in de 16e eeuw voltooide, in Kempische gotiek opgetrokken kerk is bij de afbraak in 1909 alleen de toren bewaard gebleven (Kunstreisboek, p. 531). Deze kerk was dus een Echternachs leen. Echternach gaf de kerk in 1175 over aan de Abdij van Tongerlo (Smulders 1959a, p. 83).

(5) Vervloet (1984, p. 54-55) hanteert een definitie van Rentenaar: een boshoeve is '...een lange in het bos ontgonnen strook grond van 50-150 m breedte die het hele grondbezit van een hoeve (15-16 ha) uitmaakte'. Essentieel voor het type is de aanwezigheid van de boerderijen aan de kop van de percelen.

(6) In 1280 komen 60 bunder daarbij gelegen moer ook in het bezit van de abdij.

(7) Op deze kaart is duidelijk te zien dat er zich in de loop van de tijd boerderijsplitsingen hebben voorgedaan. Vooral de percelen horende tot de Oude Nieuwlandse, de Nieuwe Nieuwlandse en de Middelhoeve liggen zo door elkaar gegroepeerd dat het

aannemelijk is dat zij samen de oorspronkelijke Nieuwlandse hoeve hebben gevormd. De Pastoorije - als deze identiek is aan de Pastoriehoeve die lag "...niet ver van de hoeve 'Het Ooievaarsnest' onder Alphen..." - werd tijdelijk bewoond door de pastoor van de Goirlese noodkerk (Gool St. Jan) die kort na 1650 op Nieuwkerk te Goirle werd gebouwd (Janson 1953, p. 76-77).

(8) Het toponiem riel wordt wel afgeleid van 'rul' of 'rel' = geul, of kleine waterloop. Daarnaast komen ook afleidingen voor van het Keltische 'rigodulum' = koningsbos en zelfs een oervorm *riet-lo, dus een -lonaam (zie Berkel, noot 3) wordt voor mogelijk gehouden. De specifieke ligging van Riel langs de Oude Leij brengt wat licht in deze naamkundige duisternis. Steegh geeft op basis van een vormovereenkomst tussen Riel en de door hem geconstrueerde modelnederzetting 'Rekingen' een datering van mogelijk 11e-12e-eeuws (Steegh 1978, p. 14). Volgens dezelfde schrijver (p. 19) worden de beemden in de 14e-15e eeuw in smalle stroken verkaveld. In de 12e-13e eeuw worden deze beemden nog als gemeenschappelijke hooi- en weilanden gebruikt (in het regioverhaal worden hierbij nogal wat kanttekeningen geplaatst).

ASTEN

(1) Van Veen (1923, p. 63) meldt dat de aan Maria gewijde kerk sedert 1221 ter collatie stond van Floreffe, maar uit oorkonde blijkt dat Albert, heer van Cuijk, afstand doet van zijn aandeel in het collatierecht (begevingsrecht) van de kerk van Asten, dat hij vroeger gemeenschappelijk met Floreffe bezat, ten gunste van de abdij Postel (O.M., p. 187-188) De kerk is dus van oudere datum.

(2) In Kastelen in Brabant (1982) wordt de toponymische afleiding gesuggereerd van Asten = Aa-stein, kasteel aan de Aa. Mocht hier een grond van waarheid in zitten dan praten we over een relatief jonge naam, en mogelijk over een relatief jonge bewoning.

BAKEL EN MILHEEZE

(1) Het toponiem Bakel duidt in ieder geval op een oorspronkelijke bosbegroeiing: Bacwaldus of Bakelrot + lauha = bosje op hoge zandgrond. Gysseling ziet een verwantschap tussen het eerste lid Bace, bagge met het Middelnederlandse big en het Engelse badger = das, welke benamingen veel in Engelse bossen zouden voorkomen (Gysseling 1960, p. 95).

(2) In 714/15 wordt de schenking aan Willibrord door de hofmeijer Pippijn (de middelste) en zijn vrouw van de kerk en het klooster te Susteren (L) beoorkond in Bakel ('Actum Bagoloso villa') (O.M., p. 11-13).

(3) Mogelijk weerspiegelt de verandering van patrocinium van de kerk van Bakel een verschuiving van meerdere zeer oude claims op de kerk naar het alleenrecht daarop van Echternach: aanvankelijk was de kerk gewijd aan Petrus, Paulus en Lambertus later alleen aan Willibrord! (Van Veen 1923, p. 63).

(4) Milheeze is een raadselachtig toponiem. Hees komt van het oud-Germaanse *haisjo (kreupelhout) (Künzel 1988, p. 170). Moerman (1956, p. 159-160) zegt over mil-: 'soms is middel verkort tot mil of meel (...). Mogelijk zijn namen als Milheze en Milschot ook met 'middel' samengesteld'.

(5) De beplanting vond plaats vóór het goed '...Cruysschot (...), langs die selve zijne goede ende thien roeden daer aff op onser gemeynten alsaer sal moegen setten poeten om 't sant comende vander selver gemeynten (...) te weren ende te schutten'. De oorkonde werd gegeven door Philips de Goede.

(6) De oudste delen van de huidige kerk dateren pas uit het begin van de 16e eeuw (Kunstreisboek, p. 532).

BEEK EN DONK

(1) Tussen 1300 en 1464 worden verschillende regelingen over deze gemeynt getroffen, waarbij steeds de trits Aarle, Rixtel en Beek wordt genoemd. Kort voor 1337 is er een geschil geweest met de heer van Gemert over de begrenzing van de gemeynt (en dus over de 'landsgrens'). In dat jaar bevestigt Jan III van Brabant de bewoners van de drie dorpen in het bezit van hun gemeynt '...gelijk die na een geschil met den heer van Gemert is afgepaald...' (Enklaar 1941, p. 200-201).

(2) Ook het O.M. geeft zeer weinig verwijzingen. Mogelijk hangt dit samen met het feit dat zowel beek als donk landschappelijke toponiemen zijn, waarvan het lang niet altijd duidelijk is welk 'beek' en welk 'donk' bedoeld wordt.

*BEERS

(1) Bij Groot-Linden en Dommelsvoort zal bewoning aanwezig zijn geweest: er zijn immers sporen van een grafveld gevonden. Het grafveld te Groot-Linden is gedurende de hele 2e eeuw in gebruik, terwijl bij Dommelsvoort pas vanaf de 6e eeuw de eerste begravingen hebben plaatsgevonden (Willems 1981, p. 87; Beex 1967a, p. 67).

(2) Het is zeer verleidelijk het erop lijkende toponiem 'beer', dat van het Germaanse 'birni' of 'birnu' = modder wordt afgeleid, in deze landschappelijke situatie van toepassing te verklaren. Het zou kunnen duiden op een oude vermelding van de Beerse Traverse, ware het niet dat de oudste vermelding van Beers als 'Berse' uit de tweede helft van de 11e eeuw (Gysseling 1960, p. 115) een identificatie met 'beer' uitsluit.

(3) Deze naam bevat ook een bestanddeel dat verwijst naar een oude, door de mens beïnvloede, landschappelijke situatie. 'Laar' betekent volgens Gysseling (1960, p. 585) 'bosachtig, moerassig terrein'. Blok (p. 144) verfijnt de betekenis aanzienlijk tot 'een deel van een al dan niet moerassig bos, dat door mensen speciaal gebruikt werd om te kappen of om vee in te weiden en dat daardoor een open plek in het bos werd'. In deze definitie wordt niet een oorspronkelijke natuurlijke omstandigheid benadrukt, maar juist een oude vorm van menselijke ingreep in de natuur. Als zodanig moet 'laar' als veen of moerasindicator in een oorspronkelijk landschap (Renes 1984b, p. 14) terughoudend worden gebruikt.

(4) De bewoonbaarheid van dit gebied - voordat de Beerse Maas een versturende rol ging spelen - heeft ook maar zeer zijdelings iets met een doorgaande Maasbedijking te maken gehad. Van oudsher waren de meeste nederzettingen geconcentreerd op de gordel hooggelegen gronden langs de Maas (Bodemkaart 45 Oost 1976, p. 58-59).

BERGEIJK

(1) In 1842 is de definitieve begrenzing van Bergeijk t.o.v. België vastgelegd door omruiling van 385 ha tussen de Belgische gemeenten Lommel en Moll en de Nederlandse gemeenten Bergeijk en Luiksgestel (Emmer 1937, p. 144). De enkele honderden meters brede strook tussen Postel en Bladel blijkt volgens de iets oudere Netkaart voor 1842 nog tot België te behoren.

(2) Onder Bergeijk in engere zin worden vóór 1300 alleen de gehuchten Eikereind, Broekstraat, Loo en Berkt verstaan (Theuws i.v., p. 41).

(3) Theuws (i.v., p. 19-20) concludeert dat de specifieke omschrijving van de niet onaanzienlijke inkomsten van de abdij uit de bezittingen te Bergeijk aangeeft dat het hier een excentrisch gelegen domein van de abdij betreft. Dit excentrisch gelegen bezit is niet, zoals zoveel vergelijkbare kerkelijke goederen, later vervreemd. Dit hangt volgens Theuws niet alleen samen met de aanzienlijke opbrengsten van de bezittingen, maar vooral met de ideale 'halverwege-ligging' van dit domein ten opzichte van de nog verder afgelegen hoog-middeleeuwse bezittingen die de abdij in het rivierengebied (Wamel) had. Het had dus ook de functie van pleisterplaats.

(4) In 1308 komt Tongerlo in het bezit van 28 bunder '...wildert, so in heyden, so in broecke'. Volgens Theuws (i.v., p. 33) diende deze uitgifte ter ontginning tot beemden. Onduidelijk is waarop deze mening is gebaseerd. De uitgifte wordt ge-localiseerd rond het Eikeven.

(5) Over 'Wedebosch' bericht een oorkonde uit 1299 waarin hertog Jan II van Brabant de opbrengst uit enkele allodiale goederen bestemd voor een nieuw gesticht (Maria-altaar) te Bergeijk, met uitzondering van de novale (!) tienden van Weebosch. Deze zijn al in bezit van de abdijen Postel en Tongerlo (O.M., p. 694-695).

(6) Het centrum van de Thornse curia localiseert Theuws (i.v., p. 50) bij de Lage Berkt langs de Oude Postelse weg. 'Vervolgens vallen grote delen van de gehuchten Berkt, Loo en Broekstraat onder deze curia. Het is zelfs waarschijnlijk dat vrijwel het hele gebied van deze gehuchten in de 13e eeuw en eventueel daarvoor tot het bezit van Thorn heeft behoord, met uitzondering wellicht van het Berkterbroek'.

(7) Ten zuiden van de Gotische kruiskerk (Kunstreisboek, p. 532; van Laarhoven 1957) nam de bewoning in de 10e eeuw een aanvang, ten noorden van de kerk pas op z'n vroegst in de 12e eeuw. De kerk had een 11e-eeuwse tufstenen (Halbertsma 1975) en mogelijk ook een houten voorganger.

(8) Zie over de molen en de oude kasteelplaats bij Lindt: Theuws 1976a.

BERGHEM

(1) Hoewel Berghem pas in de 19e eeuw 'onafhankelijk' werd van Oss en een eigen gemeente ging vormen, had het al in de 14e eeuw een eigen schepenbank. Toch behield Oss tot in de 19e eeuw het recht van schouw en naschouw op de wegen in Berghem. Dit recht had Oss in 1327 van de hertog van Brabant gekregen (Cunen 1932, p. 185).

(2) Van der Aa (p. 282) beschrijft 19e-eeuws kernachtig de voordelige ligging van Berchem in een afwisselend nat-droog milieu; 'Berchem mag, zoo om de goede bouwlanden en de geregelde ligging daarvan, als om de nabijheid van goede hooi- en weilanden; met betrekking tot de landbouw als eene der meest begunstigde gemeenten beschouwd worden'.

(3) Gysseling (1960, p. 122) geeft de hier wel zeer voor de hand liggende verklaring 'berga' (berg) + 'haima' (woning).

(4) De toren van deze, na een brand in de vorige eeuw sterk gewijzigde, kerk dateert uit de laat-15e eeuw (Kunstreisboek, p. 532). Van Veen (1923, p. 49) noemt Berchem als dochterkerk van Oss, ook aan Willibrord gewijd en ook ter collatie van de abdij Echternach. In Oss oefende Echternach dit collatierecht sedert 1345 uit. Hoe oud de band tussen Berchem, via Oss, met Echternach is, is niet bekend.

(5) Beex (1955, p. 107) beschrijft een perceel de Lallenberg gelegen in het Beersche Maastracé 'zo hoog dat het altijd boven water uitstak'. Deze hoogte is bij egalisatiewerkzaamheden bij de ruilverkaveling verdwenen. Toen waren er al verschillende belangwekkende archeologische vondsten (IJzertijd t/m Merovingische tijd) gedaan. Bogaers (1970, p. 57-67) veronderstelt hier bijv. een Romeins grafveld tussen 180 en 270 na Chr.

*BERKEL ENSCHOT

(1) Het toponiem Enschoot op zich is een oude grensaanduiding. Gysseling (1960, p. 322) herleidt de naam tot het Germaanse 'andja'=einde en 'skida'=houtblok (in de betekenis van 'grens-paal?') Moerman (1956, p. 203) geeft een wat specifiekere omschrijving voor 'schoot', namelijk 'schieten' in de betekenis van 'zich uitstrekken, grenzen'. Volgens Knippenberg (1956, p. 126) kan de grens tussen Oost- en West-Tilburg midden door Enschoot gelopen hebben evenals de grens tussen de gemeynt van (West-)Tilburg en de gemeynt van Haren, daar '...nog nooit stukken van de Harense gemeynt gevonden [zijn] ten westen van de lijn Bruystensdijk - Streepstraat - Kerkstraat - Hollandse Weg'. Tevens wijst Knippenberg op de mogelijkheid dat 'En-' in Enschoot kan betekenen 'in of aan de scheiding', analoog aan de verklaring voor de plaatsnaam Enschede.

(2) (Tegen)paus Victor IV neemt de abdij van Tongerlo onder zijn bescherming en bekrachtigt alle vroegere gedane schenkingen, waaronder een vierde van de kerk van Enschoot ('...ecclesie Endeschit quartem partem...') (O.M., p. 100-101) Hoewel er dus al een kerk aanwezig was, zal de eventuele nederzetting uit verspreide bebouwing hebben bestaan.

(3) Het toponiem Berkel bevat het bestanddeel -lo. Deze '-lo' namen duiden op een oorspronkelijk(-e ontginning van) bos. In 1214 schenkt Hendrik I, hertog van Brabant, een derde van de tiende van Berkel aan de kapel van de H. Maria en St. Willibrord (O.M., p. 179-180). De oudste schrijfwijze van Berkel als 'Bercle' in deze oorkonde wijst zeker in de richting van een bosontginning. Analoog aan de naamsevolutie van een andere '-lo' naam Empele -> Empel bij 's-Hertogenbosch (Moerman 1956, p. 146) zal de verschuiving Bercle -> Berkel zijn verlopen. De mening van Edelman, die opmerkte dat de Noordbrabantse plaatsnamen worden gekenmerkt door een grote reeks bosponiemen, wordt door Blok (1979, p. 132) genuanceerd: Deze middeleeuwse bosontginningen sluiten niet per definitie alle continuïteit in bewoning vanaf de Romeinse tijd uit. "Veel zal het echter niet geweest zijn en ook in de Karolingische tijd is de bewoning nog dun."

(4) Renes (1985a, p. 104) geeft de twee heersende opvattingen over het ontstaan van een kransakkerdorp. Onderscheiden worden de primaire en secundaire kransakkerdorpen. Bij de primaire kransakkerdorpen worden bebouwingskrans en akkercomplex geacht tegelijkertijd tot ontwikkeling te zijn gekomen. Het secundaire kransakkerdorp heeft zich geleidelijk tot die vorm kunnen ontwikkelen. Het is zeer de vraag of primaire kransakkerdorpen wel hebben bestaan. Hun ontstaan in die vorm is alleen te begrijpen als er sprake was van een strakke planning. Waarschijnlijk geeft het kransakkerdorp zoals zich dat op begin 19e-eeuwse kaarten laat aanwijzen de maximaal mogelijke uitbreiding van de boerenhoeven aan de rand van het akkercomplex: de krans was 'vol' geraakt. De al genoemde nieuwe bewonings-

kern rond de kerk die tussen 1850 en 1900 tot stand is gekomen wijst in die richting.

(5) De naamsverklaring van Heukelum wijst in twee richtingen, die echter beide een hoge ouderdom in zich hebben. Het is mogelijk dat het hier een -heem naam betreft. Deze namen werden hoofdzakelijk tussen de 5e en 10e eeuw gegeven (Blok 1979, p. 128 e.v.) en zou zoiets als het huis, de hoeve of de clan van 'Hucca' (Moerman 1956, p. 88) betekenen. Deze schrijver geeft echter ook een door hemzelf verworpen, aan Mansion ontleende andere verklaring, namelijk Heukelum afgeleid van 'hukal' = bult, hoogte. Mansion leidde deze betekenis af van het al in 822 genoemde Belgische toponiem 'Hucalhem'. Deze landschappelijke aanduiding past goed in de oorspronkelijke landschappelijke situatie in de gemeente. De twee verschillende naamsverklaringen voor Heukelum gecombineerd tot 'hoeve op de heuvel' geven een aanvaardbaar compromis. Ten noordwesten van Berkel ligt in een vergelijkbare landschappelijke situatie de vlek Heuveltje. In 1305 is er sprake van een jaarlijkse erfcijns op het stuk land 'Speelhouel' te Berkel. Mogelijk is dit identiek met Heuveltje. Deze naam zelf is jong, maar (nog) in de 19e eeuw liep er de Hool(=heuvel)straat. In de 19e eeuw bestaat naast Hóog Heukelum, de oude nederzetting, de (dochter) nederzetting Laag Heukelum dat in het (beek)dal van de Stroom ligt.

BERLICUM

(1) O.M., p. 261-262; 264-265; 269-270; 323-324; 276-277; 387; 511.

(2) Dit Belveren moet niet verward worden met Balvoort onder Oisterwijk (Smulders 1951b, p. 37-38) (zie Haaren, noot 3).

(3) Dit Middelrode geeft aan dat er (aan weerszijden) nog minimaal twee andere bosontginningscomplexen aanwezig zullen zijn geweest.

*BEST

(1) Vóór de aanleg van de noordelijke rondweg van Eindhoven was de zuidgrens landschappelijke bepaald door de Ekkersrijt. Vaak hebben grote infrastructurele werken rond de grote steden verleggingen van vaak oude grenzen tot gevolg gehad.

(2) Veel oude grenzen waren (vooral in de heide) slechts door een grenssteen vastgelegd. Op de grens tussen St. Oedenrode, Best en Son lag de zogenaamde Driestein (Gooren 1970, p. 171) Op de kaart van Verhees markeert deze steen niet alleen dit 'drielandpunt', maar ook de grens tussen het cultuurland en de heide.

(3) Het toponiem Best wordt wel verklaard in samenhang met het woord 'bies' of 'biest'. Dit zijn 'laaggelegen gronden, meest weilanden' (Knippenberg 1954, p. 67).

(4) De oudste vermelding van Best ('Bast') dateert van 1205 (NGN II, p. 97). In een (deels gereconstrueerde) oorkonde uit 1307, die handelt over de verkoop van gemene gronden aan de 'lieden van Woensel' (O.M., p. 898-900) wordt de begrenzing van deze gronden aangegeven als '...bi dandre side des boschs van Achte te Best wart also verre als onse ghemeinte dar strect...'. Dat hier de latere begrenzing de Ekkersrijt niet als grens wordt genoemd is opmerkelijk; óf het was eenieder duidelijk dat 'also verre als onse ghemeinte dar strect' tot aan de Ekkersrijt betekende, óf de grens van de gemeynt van Woensel/Acht lag ergens in de uitgestrekte heidegordel tussen Best en Acht.

(5) Hoewel de overlevering wil dat deze Frankische heilige te Best is geboren geeft de naamgeving van de kapel/kerk slechts de relatie met Oirschot weer. Het is wel zeker dat Odulphus te Oirschot heeft gewerkt en er nadien (zelfs met zijn vader) een grote verering heeft genoten (Van Buijtenen 1977).

(6) Verhees tekende in de 18e eeuw de oude kerspelkerk als een pseudo-basilikaal gebouw, met een 15e-eeuwse (Steegh 1978, p. 43) toren bestaande uit drie geledingen. De kerk lag centraal binnen een ommuurd kerkhof. De aan de noordzijde van de kerk gelegen St. Odulphusput schijnt in de 18e eeuw te zijn geslecht (Van Laarhoven 1975, p. 82).

(7) Aarle wordt herkend als een middeleeuwse 'plaatse'. Het gehucht Vleut zou in de Late Middeleeuwen zijn ontstaan als Einzelhof-ontginning: een ontginning van een deel van de gemeijnt van Best (Steegh 1978, p. 44).

(8) Het Voorste Broek was in 1840 al verkaveld.

*BLADEL

(1) Evenals Reusel werd Bladel tussen 1294 en 1312 losgemaakt van de Meijerij van 's-Hertogenbosch (O.M., p. 1084-1085) en onder het schoutambt van Antwerpen gebracht. Bij de Vrede van Munster in 1648 was het onduidelijk onder welke jurisdictie de plaatsen vielen. Tot in de 18e eeuw werden pogingen ondernomen Bladel en Reusel officieel tot de zuidelijke Nederlanden te laten horen. Deze liepen op niets uit, maar eerst in 1785 werden Reusel en Bladel definitief aan Noord-Brabant 'toegewezen' (Welvaerts 1890, p. 26). Waarop Van der Aa (p. 462) met 19e-eeuwse zelfgenoegzaamheid kon constateren dat '...Bladel en Reusel aan ons gemeenebest gebleven zijn...'; België had zich immers net afgescheiden! Ook blijken in de loop van de geschiedenis van Bladel regelmatig grenspalen te zijn verplaatst (Welvaerts 1890, p. 94) en daders bestraft, kortom een 'roerig' grensgebied.

(2) Per seizoen was de nat-droog verhouding in deze streken zeer wisselend. 'De landerijen van dit dorp zijn, over het geheel genomen, zandig en schraal, en van eenen heilachtigen aard. (...) De wegen zijn er in de zomer, hoewel zeer zandig, evenwel goed, maar in den winter dikwijls zeer slecht.' (Van der Aa, p. 462).

(3) Deze villa wordt in oudere literatuur vereenzelvigd met Netersel, maar dit wordt door Roymans (1979) afgewezen.

(4) Deze kerk viel, zeker al vanaf 1219, onder het kapittel van Oirschot (Welvaerts 1890, p. 28).

(5) Men kan in het begin van de 13e eeuw grondbezit veronderstellen van de Abdij Echternach (in de lijst van hoeven en cijnsen van Echternach uit het eerste kwart van de 13e eeuw wordt 'Pladele' genoemd (O.M., p. 203-206), de Abdij van St. Truiden, het klooster Postel/Floreffe, het kapittel van Oirschot, de heren van Herlaar, het geslacht van Bladel, nog een aantal particulieren en ook reeds de hertog van Brabant.

(6) 'Het is mogelijk dat het bezit van de abdijen zoals Echternach te Bladel in de grote akkercomplexen rond de gehuchten ligt en in de onmiddellijke omgeving van de kerk en dat de geïsoleerd gelegen hoeven, later vooral in bezit van Postel en de hertog van Brabant niet een vroeg-middeleeuwse ouderdom hebben, maar ontstaan zijn in de periode van grote ontginningen na 1000. Een hoeve als Ter Vorsel (de oudste vermelding van vóór 1179 betreft de curtis 'de Versele' (O.M., p. 116-117) kan echter ook voor een deel bestaan uit ouder grondbezit.' Theuws besluit deze beschrijving met een archeologische blik op de toekomst: 'De aanwezigheid van cijnsen van Echternach onder Bladel en Herle is een aanwijzing dat juist in de akkercomplexen bij deze gehuchten naar oud grondbezit gezocht moet worden'.

BOEKEL

(1) In 1385 wordt de Graspeel, die noordelijk aansluit op de Boekelse gemeynt, verkocht aan de lieden van Uden (Hermans 1850 I, p. 165-168).

(2) Onduidelijk is of de 'Oude kerk' gerelateerd moet worden met de (dan nieuwere) kerk in de kom van Boekel, of dat deze benaming iets te maken heeft met een van de twee schuurkerken die in de zogenaamde Retorsietijd van 1629 tot 1648 werden gebouwd om de bewoners van (het Staatse) Gemert en Erp in de gelegenheid te stellen de katholieke godsdienst te beleven. Deze schuurkerken waren gebouwd op de Aa en de Mutshoek.

(3) Daar zelfs Van der Aa, die meestal geen kans voorbij laat gaan om zeer suspecte kasteelmeldingen op te nemen, geen melding van deze burcht maakt, is of de burcht in de vorige eeuw al geheel uit de dorpsoverlevering verdwenen, of heeft deze nooit bestaan.

BOXMEER

(1) Tussen 1294 en 1308 zou Jan van Cuyk de heerlijkheid 'Meer' hebben afgestaan aan Jan Bock. Dit zou de naam Boxmeer verklaren (Sasse van IJsselt 1899, p. 8 e.v.). In de uigifte van gemene gronden in de heerlijkheid Cuijk in 1308 is ook sprake van 'Buc de Mere infra Mosam en Pedelam' (Enklaar 1941, p. 309).

*BOXTEL

(1) Vanouds behoorden Boxtel en Liempde tot één parochie. De kerk was gewijd aan Petrus ad Cathedram. De kerk van Gemonde is volgens Van Veen (1923, p. 32) bij het in 1493 gestichte kapittel van de Petruskerk ingelijfd. Toch is de kerk van Gemonde aanzienlijk ouder!

(2) De verschillende toponiemen geven geen duidelijk aanknopingspunt. Luissel, Munsel en Boxtel lijken op -lo (bos) namen. Volgens Moerman (1956, p. 222), die zich overigens baseert op een niet al te duidelijke aanwijzing van Muller (1934, p. 146-147), lijkt dit voor Boxtel niet aannemelijk. Ook Luissel zal, als de identificatie met de 8e-eeuwse vermelding Levetlaus juist is, moeilijk als -lo naam zijn te verklaren. Alleen Munsel blijft dan een bos-toponiem. De - rode naam (van bos rooien) Onrooi even ten zuiden van Munsel wijst wel in die richting.

(3) Smulders (1951a, p. 3) vermeldt een beemd in de Bodichem, tussen 1392 en 1400 genoemd in het Schepenprotocol van Boxtel. In 1468 heet deze Boecum en in 1483 Bocum. De graslanden ten noorden van de Dommel tussen Boxtel en Onrode heten nu nog de Beukems.

(4) De Molengraaf grensde aan 'die gemeynt van Selisel' (Van Bokhoven 1966, p. 61, noot 5) In de opsomming van goederen van Willem van Boxtel uit 1293 wordt het goed 'Terberghe' in Zelichel genoemd (O.M., p. 611-613).

(5) In 1293 heeft de hertog van Brabant Stapelen als speciaal leen aan de heren van Boxtel geschonken. Bij de bezittingen van de Boxtelse heren van Ranst wordt nergens Stapelen genoemd (Van de Broek 1952, p. 121). Renaud (1969, p. 27) veronderstelt de aanwezigheid van het huis, of de woontoren (?) van Willem van Boxtel in de onmiddellijke nabijheid van Stapelen. In de ophogingsgrond (het kasteel Stapelen is immers in een meander van de Dommel gebouwd) gebruikt voor de bouw van Stapelen vond hij 12/13e-eeuws schervenmateriaal.

BUDEL

(1) In de 19e eeuw bestond de grond, naast de akkercomplexen voornamelijk '...uit door heide en gure broeklanden (...) bedekt met ligt zand, dat bij de minste regen slijk wordt, en bij de minste droogte aanmerkelijk veel stof opgeeft.' (Van der Aa, p. 800).

(2) Een lijst van cijnsen van het Mariënstift te Aken (O.M., p. 105) opgemaakt vóór 1172 bevat o.a. cijnsen te Budel. Dit stift heeft het oorspronkelijke Kevermontse bezit in gedeelten in eigendom gekregen. In 947 deed Otto I een eerste schenking (O.M., p. 30-31), maar de kerk van Budel is waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 11e eeuw aan het stiftse bezit toegevoegd (O.M., p. 48).

*CUIJK

(1) Hoewel op ethymologische gronden een mogelijk oudere pre-Romeinse bewoning kan worden aangenomen, blijkt daar geen archeologisch bewijs voor te zijn. Wel is even ten zuiden van Cuijk bij Padbroek een nederzetting uit de late IJzertijd gevonden die mogelijk al continu vanaf de vroege IJzertijd bewoond was. Tijdens de opkomst van Cuijk in de 1e eeuw na Chr. verdwijnt deze nederzetting (Willems 1981, p. 88). Misschien heeft er wel migratie naar Cuijk plaatsgevonden.

(2) In de Romeinse tijd heeft Cuijk een tweetal bloeiperioden gekend die gedeeltelijk samenhangen met de aanwezigheid van een militaire nederzetting ter plaatse. Vanaf circa 50 na Chr. tot in de 2e eeuw heeft er een uit hout en aarde opgebouwd castellum gestaan. Mogelijk is dit militaire terrein ter beschikking gesteld voor burgerlijke bewoning, waarbij een militaire politiepost - een statio - was gelegen. Vanaf het begin van de 4e eeuw was (er in) Cuijk weer een grote militaire versterking (Bogaers 1966, p. 122-127).

(3) Willems (1981, p. 63-64) gaat dieper in op het verschil tussen Romeinse wegen en 'inheemse' wegen. Romeinse wegen werden speciaal geconstrueerd volgens plannen van een centraal gezag. Het inheemse wegennet was in de loop van de tijd ontstaan. Romeinse wegen kunnen door hun specifieke eigenschappen worden opgegraven, inheemse wegen zijn meer een 'mental concept' dat vergankelijk was. Een en ander betekent, dat wél de Romeinse verbindingen ('routes') tussen de verschillende nederzettingen bekend zijn, maar de eigenlijke wegen ('roads') niet zijn opgespoord. Vandaar de speculatie over mogelijke Romeinse wegen in deze streek (zie voor een ontzuisterende bijdrage over veronderstelde Romeinse wegen in West-Brabant Leenders 1983b, p. 201-206).

(4) Dat deze oude godshuizen alleen nog maar vereenzelvigd werden met een protestantse 'Hollandse' overheersing blijkt uit een raadsverslag uit de jaren dertig over het dreigende afbreken van de nog aanwezige 15e-eeuwse toren naast de neogotische kerk. 'De gemeenteraad had besloten den ouden toren te doen afbreken. Ged. Staten van Noord-Brabant echter wenschten het oude monument, waarin ook een oude klok hangt, te behouden en hebben zich in dien geest tot den raad gericht. In een zijner zittingen heeft deze intusschen besloten zijn aanvankelijke standpunt te handhaven. De raad wil dus den ouden toren verwijderen (een der raadsleden noemde het gebouw een 'vies ding'). Ged. Staten wenschen het historisch monument niet prijs te geven.' (Juten 1932). De toren is in 1961 gerestaureerd (Kunstreisboek, p. 550).

DEURNE

(1) Hoewel de grenzen bij de uitgifte van de gemene gronden in 1326 zijn vastgesteld is er over deze oostelijke begrenzing nogal wat te doen geweest. (zie Ouwering 1933, afb. p. 165 e.v. en tekst p. 167; Kaart Verhees). In 1716 werd bij overeenkomst tussen de koning van Pruisen en de Staten Generaal een definitieve grens bepaald. Hiertoe werden, na problemen met inwoners van Deurne, die zich zeer goede turfgronden door de neus geboord zagen, in 1717 grachten gegraven als markering van deze grens (Ouwering, 1933, p. 164-170).

(2) Maas (1987) oppert de mogelijkheid dat '...we dan ook niet uitsluiten dat de domeinbeambte (de familie Van Vlierden als usurpator van de Echternachse bezittingen) het collatierecht van de kapel/kerk heeft overgenomen van Echternach. Blijft het feit dat in de lijst van Echternachse goederen en cijnsen uit het eerste kwart van de 13e eeuw nog bezittingen in Deurne staan vermeld (O.M., p. 203-206).

(3) Beide kastelen zijn gelegen op een strategisch punt, nl. bij een beekovergang in een van de weinige oude doorgaande wegen door het Peelmoeras, richting Limburg. Het Kleine of Oud-kasteel heeft een vierkante toren die uit de 14e eeuw dateert (Steegh, 1982, p. 103). De opvolger, het Groot of Nieuw-kasteel, is een van oorsprong 15e-eeuws bouwwerk (Kunstreisboek, p. 551). Het moet al vóór 1396, toen Gevert Everts van Doerne met de heerlijkheid werd beleend, hebben bestaan (Ouwering 1933, p. 47).

(4) zie over de schuurkerken in Deurne e.o.: Ouwering 1933, p. 597 e.v.

(5) De oostgrens van Brabant was tegen het Gelderse Limburg gezekerd door de Peel. Slechts op twee plaatsen was er een (natuurlijke) doorgang, nl. tussen de heerlijkheid Weert en de Baronie van Cranendonk, en tussen Meyel en Deurne.

DEN DUNGEN

(1) Het volgende grotendeels met behulp van gegevens van Van Minderhout (1976).

(2) Van Minderhout verstaat onder 'ontgonnen' het in cultuur brengen van gronden tot akkerland en weiland, waarbij hij opmerkt dat over het algemeen de verkavelingsvorm vrij jong is (1976, p. 171).

(3) De indruk bestaat dat vanaf de 15e eeuw de waterstaatkundige situatie rondom 's-Hertogenbosch zienderogen verslechterde. Het Bossche Broek stond regelmatig onder water. Er wordt dan al gesproken van boerderijen in het Bossche Broek die verhoogd waren aangelegd. De besproken dijk was tegen dit water gericht. Van Minderhout (1976, p. 164 e.v.) geeft een toenemend aantal vermeldingen van dijkdoorbraken en wateroverlast. Alleen in de 18e eeuw lijkt er minder schade door wateroverlast te zijn aangericht.

(4) Zo is de bebouwing rond het klooster Bazeldonk rond 1900 geheel verlaten.

(5) Van Minderhout verwijst het ontstaan van Den Dungen op drie donken naar het rijk der fabelen, maar hoewel in de 14e eeuw grote delen van Den Dungen ontgonnen zijn hoeft dit niets te zeggen over de oorspronkelijke(r) locatiefactoren. Dan komen de donken mogelijk/waarschijnlijk toch weer om de hoek kijken.

DIESSEN

(1) In het toponiem Diessen ligt de relatie met de waterloop de Diessen opgesloten. Gysseling brengt de oud-Germaanse waternaam 'deuson' in verband met de Romeinse Herculesverering ("Herculi Deusoniensi"). In de 8e eeuw is er sprake van de villa Diessen bij het riviertje de Diessen. ('...villam que vocatur Diosna in pago Texandrio super fluvio Digena.' Digena is waarschijnlijk een afschrijffout van 'Dizena' (O.M., p. 13-15).

(2) Toch is deze villa Diosna niet zonder meer gelijk te stellen aan het huidige Diessen! Vooral door de naamskoppeling riviernaam-nederzetting blijft de mogelijkheid bestaan dat de schenkingen aan Willibrord (gedeeltelijk) ergens anders langs de oever van de Diessen gesitueerd zijn (tot zelfs aan 's-Hertogenbosch toe!). Smulders (1952d, p. 72) plaatst de schenkingen wel binnen de circa 1000 voor het eerst vermelde Laatbank Diessen. Deze laatbank omvatte volgens het Echternachse cijnsboek van Diessen o.a. goederen te Veldhoven, Oerle, Oirschot, Eersel, Diessen, Hilvarenbeek, Kasteren bij Hogeloon, Poppel, Weelde, Bladel, Mierde en zelfs Alphen. Daar onbekend is waar de oude Digena/Dizena heeft gestroomd, welke stroompjes deze naam hadden, blijft onzekerheid over de locatie van de schenkingen bestaan. In navolging van Van der Aa (p. 329) vermeldt Ruhe (1954b, p. 85) dat 't Hooghuis volgens de overlevering vanouds in relatie stond met Willibrord.

De abdij kreeg ze echter niet in bezit. 'Tongerlo hield de kerk van Diessen en Alphen a.h.w. in leen. (...) Iedere nieuwe abt van Tongerlo moest de kerken opnieuw van de abdij Echternach 'verzoeken'.' (O.M., p. 408-409).

*DONGEN

(1) Op deze rug zijn verschillende archeologische vondsten gedaan waarvan de oudste dateren uit de prehistorie, variërend van vuursteenvondsten tot scherven uit de IJzertijd. De jongste vondsten zijn middeleeuws (Verhagen 1977, p. 93 e.v.).

(2) Om de overige akkers tegen het zand te beschermen werden ze omheind. Dit complex heet nu nog de Heiningen (Merkelbach van Enkhuizen 1949, p. 103).

(3) Een deel van deze vaart is waarschijnlijk identiek met de huidige loop van de Donge. Door de overstromingen van de 15e eeuw moet de vaart hier tot rivier zijn geworden (Leenders 1983a, p. 56).

(4) Dit voornemen is waarschijnlijk wel uitgevoerd want in 1561 werd een bunder grond te Dongen verkocht '...ten behoeff van Joncker Diederick van Grevenbroek, om daer doore die vaert te moghen graven...' (Van der Hammen 1914, p. 81).

*DRUNEN

(1) In 1232 had Diederik van Altena Drunen afgestaan aan de hertog van Brabant (O.M., p. 230).

(2) Uit de context van dit stuk waarin Philips, koning van Frankrijk, uitspraak doet in geschillen over aanspraken op het land van Herpen, Oijen, Megen, Baardwijk en Hulten, blijkt dat het hier om het leengoed Hulten gaat - zoals ook Hermans aanneemt - en niet om Hulten in de gemeente Gilze Rijen.

(3) Als een gebied eenmaal gaat verstuiven - en dat is in de Loonse en Drunense Duinen zeker het geval geweest - kan een oorspronkelijk reliëf in relatief korte tijd onder dit stuifzand verdwijnen. Zelfs een omkering van het reliëf is mogelijk. In het gebied zijn enkele jong-Paleolitische en Mesolitische nederzettingen aangetoond. Deze zijn gewoonlijk landschappelijk gesitueerd op een hoogte langs een waterloop. Onder andere door deze omkering van het reliëf bleken in de natte herfst en winter van 1965-1966 oude bewoningsplaatsen bijna geheel onder water te staan, terwijl de omgeving droog lag (Verhagen 1979, p. 32). Voor een mogelijk gedeeltelijke veenbedekking van de Loonse en Drunense Duinen pleit een uit boorgegevens aangetoonde leemlaag die zich over grote afstand ondiep in de bodem bevindt (Verhagen 1979, p. 34). Waterstagnatie - een noodzakelijke voorwaarde voor veengroei - kon hier dus ten allen tijde optreden.

(4) Vanaf de oude kern van Drunen wordt het ontginningsblok Voorste Vennen door een 'zeine' gescheiden van de Achterste Venne. Deze zeine's werden al in de Middeleeuwen genoemd. Op deze percelen werd vroeger turf gestoken (Brandenburg 1981, p. 64).

(5) Ook de oude verkaveling van Giersbergen - mogelijk afkomstig van 'geer': puntig toelopend land (Moerman 1956, p. 70), meestal in een gebied met een regelmatige strokenverkaveling - wijst in die richting. In 1312 wordt een stuk land '...sito in Crumvoert in pratis spectantibus ad monachos de Ghiersberch dictia die Strepe...' verkocht aan de abdij Ter Kameren (O.M., p. 1069-1070). De naam van het kavel 'die Strepe' (de strook) is in dit verband veelbetekend.

EERSEL

(1) In 1923 zijn de kerkdorpen Eersel, Duizel en Steensel herenigd in één gemeente Eersel (Boelaars z.j., p. 15).

(2) Beex (z.j., p. 5-7) geeft in een archeologisch overzicht vanaf de Steentijd tot 1976 (!) een aantal vondsten, urnenvelden en grafheuvels waarvan het merendeel gelegen is op de eerder beschreven dekzandrug. Tussen de kerk van Eersel en Schadewijk is veel Romeins aardewerk aangetroffen. Voor recente archeologische luchtfoto-interpretatie wordt verwezen naar Milikowski (1985, p. 79-85, i.h.b. kaart p. 83).

(3) In 712/713 wordt een schenking aan Willibrord van drie hoeven met een 'sala' en een 'curticle' en drie 'mancipia' met vrouwen en kinderen in Eersel ('...hoc est in pago Texandrie loco Eresloch...') in Diessen beoorkond. In 726/727 schenkt de abt van Echternach aan zijn eigen klooster goederen waarvan een deel oorspronkelijk aan enige 'ingenui franci' hebben toebehoord. Daaronder behoorde een deel van de 'villa que vocatur Henesloth in pago Texandrio'. In dit Henesloth wordt Eersel herkend (O.M., p. 13-15).

(4) Smulders (1962b, p. 138-139 en 143) verwerpt de identificatie van deze door Hodibald gedane schenking met Heeze bij Leende. Van dit Heeze is, in tegenstelling tot de Hees bij Eersel dat als cijnsgoed van Echternach onder de cijnskring van Diessen viel, geen binding met Echternach bekend.

(5) Het is niet exact duidelijk wanneer ook hier de directe band tussen Eersel en Echternach via de abdij Tongerlo ging lopen. Uit een oorkonde die tussen 1242 en 1269 is geschreven blijkt Echternach nog directe zeggenschap te hebben over (de besteding van) de tienden in (Waalre,) Eersel (en Valkenswaard) (O.M., p. 406-408). In 1298 neemt Jan II als voogd van de abdij Tongerlo deze onder zijn bescherming met o.a. haar bezittingen te 'Yersele' (O.M., p. 680-682).

EINDHOVEN

(1) De reconstructie van het natuurlijk landschap is voor de grote bebouwde kommen, dus ook voor Eindhoven, vooral door het ontbreken van gegevens over grondwatertrappen, meer speculatief dan voor de niet-bebouwde gebieden. Ze steunt voor een groot deel op interpretatie van oude kaarten, te beginnen met de kaart van Van Deventer van ca. 1550 (o.a. gereproduceerd in Tops en Verschueren 1965, p. 44).

(2) vervalt.

(3) Het toponiem Eindhoven duidt niet op een oorspronkelijke oudste nederzetting in de regio, maar is gegeven vanuit een oudere centraler (op een 'droogte-massief') gelegen bewoningsconcentratie: het betekent dan een marginaal gelegen (complex) boerderij(en) aan het eind van de drogere gronden. Vanuit dit oogpunt en gezien het oorspronkelijk landschap kan zowel naamgeving vanuit Woensel, als vanuit Gestel hebben plaatsgevonden.

(4) Oude vermeldingen:

Woensel (-lo naam): 1107; de abdij van St. Truiden bezit o.a. het '...altare de Gunsela...' (O.M., p. 53-54).

Blaarthem (-heem naam): eind 12e eeuw; schenking aan de abdij Postel gedaan w.o. '...in Blaartheim...' (O.M., p. 107-114).

Gestel (landschappelijk toponiem): 1268; over de verkoop aan de abdij Postel van een allodium (eigengoed) te Gestel, nl. een hoeve lands genaamd Ten Putte (O.M., p. 400). Gennep (-apa naam): 1253; 'Ghenepe' (O.M., p. 331-332).

Tongelre (-lo naam, zie Moerman 1956, p. 236): 1244; over vruchtgebruik van tienden te 'Tonghere' (O.M., p. 278).

Stratum (-heem naam): in de Hoge Middeleeuwen slechts enkele onduidelijke cognomina.

Striip (=streep ?, N.G.N XI, p. 111): 1303; Jan II van Brabant verkoopt aan de lieden van 'Stripe' gemene gronden (O.M., p. 772).

Zeelst (?): 1297; Jan II van Brabant geeft gemene gronden uit, o.a. aan de lieden van Zeelst (O.M., p. 670-671).

(5) Enkele archeologische vondsten duiden ook op hoog-middeleeuwse oorsprong. Kakebeeke (1953, p. 59-64) beschrijft de vondst van een knuppelweg in Eindhoven, die op grond van schervenmateriaal op omstreeks 1350 wordt gedateerd '...toen de St. Catharinakerk tot kapittelkerk werd verheven'. Deze knuppelwegen duiden gewoonlijk op een nat milieu!

ERP

(1) Dit Erthepe is mogelijke een -apa of water naam, zoals Gorp onder Hilvarenbeek. Het eerste lid Erth (aard?) is moeilijker te doorgronden.

(2) Het patronaatsrecht van deze kerk was niet in handen van een klooster of andere religieuze instelling, maar van leken (Van Veen 1923, p. 65). De oude kerk is in 1843 afgebroken. Verhees tekent in zijn Schetsenboek (Van Laarhoven 1975, p. 44) een kerkgebouw in twee stijlen met losstaande toren. Dit zou het gevolg zijn van een in fasen doorgevoerde, maar nooit afgeronde nieuwbouw. Deze 'kerk-in-overgang' is vervangen door een waterstaatskerk.

ESCH

(1) Smulders (1959b, p. 88) legt een verband tussen de graven uit de Romeinse tijd en de latere benaming van deze locatie. De vindplaats Hoog-Keiteren wordt door hem herleid tot cauter of kauter en verklaard als oude akker '...die wel tot de merovingische tijd teruggaat. 't Woord is afkomstig van het latijnse cultura en betekent bouwland'. In een later artikel (Smulders 1960a, p. 66-67) wijst hij op een aantal andere cauter-toponiemen in de omgeving. In Esch stammen de oudste cauter-vermeldingen uit de 14e eeuw.

(2) Van de oude kerk is alleen nog de 15e-eeuwse toren bewaard gebleven (Kunstreisboek, p. 555). De rest is in 1826 afgebroken (Van Laarhoven 1975, p. 28-29).

GEFFEN

(1) Zelfs de toponymie van Geffen is onduidelijk, misschien betreft het hier een -heem naam, wat zou kunnen duiden op vroeg-middeleeuwse bewoning. Aan de andere kant van Oss ligt Berghem, ook een -heem toponiem.

(2) Deze gemene gronden omvatten volgens de grensbepaling in de uitgifteoorkonde van 1298 o.a. gronden bij Vinkel, grenzend aan de gemene gronden van Heesch (O.M., p. 689-690).

GELDROP

(1) In 1921 werd de zelfstandige gemeente Zes Gehuchten door Geldrop geannexeerd. Al vanaf 1811 was het burgemeesterambt van beide gemeenten vaak verenigd in één persoon.

(2) In 1031 maakt o.a. 'Ghellendorp' deel uit van een schenking van de bisschop van Paderborn (O.G.Z.1, p. 156). Dit Ghellendorp wordt door Kuysten (1934, p. 104) en Moerman (1956, p. 55) geïdentificeerd met Geldrop. Noch Gysseling (1960), noch de bewerker van het Oorkondeboek van de Meijerij (O.M.) zijn beide schrijvers hierin gevolgd. Immers, de omschreven schenking omvat goederen binnen de Veluwe- en de midden-Nederlandse rivierregio. Op basis van deze oude vermelding 'Ghellendorp' verklaart Moerman (1956, p. 54-55) het toponiem Geldrop als geld (onvruchtbare plaats of persoonsnaam) en dorp, dat vele verklaringen kent die echter alle een intensievere menselijke (agrarische) activiteit veronderstellen.

(3) De oude driebeukige kerk van Geldrop werd op het eind van de vorige eeuw gesloopt (Van Laarhoven 1975, p. 106) en vervangen door een neo-romaans-gotisch gebouw (Kunstreisboek, p. 559).

(4) Het Kunstreisboek (p. 559) beschrijft impliciet een datering van vóór 1616. Van der Aa (p. 508-509) geeft een aanwijzing voor de hoog-middeleeuwse oorsprong van het kasteel: in 1512 is het kasteel (deels) verwoest door de troepen van Maarten van Rossum. Volgens Verhagen (1946, p. 12-13) was het kasteel in 1769 zo goed als onbewoonbaar. De Heer van Geldrop, bezitter van het kasteel, gebruikte het (dan ook) slechts sporadisch.

(5) Dit valt af te leiden uit het volgende staatje, dat de situatie ca. 1815 weergeeft:

	Zes Gehuchten	Geldrop
	-----	-----
bouwland	343 ha	132 ha (waarvan 34 ha braak)
hoornvee	355	187
wagens/karren	92	43
schapen	293	759

Deze grote hoeveelheid schapen leverde de wol voor de wolnijverheid (Verhagen 1946, p. 37).

GEMERT

(1) De vrije Heerlijkheid Gemert, die behoorde aan de ridders van de Duitse orde, bezat de rechtsmacht in alle graden (Schepenbank 1980, p. 21).

(2) Otten (1979, p. 16-17) bestrijdt de visie van Brokken (Varia Historia Brabantica 5) dat uit deze oorkonde zou blijken dat Diederik zijn allodiaal goed deelde met de commandeur en de broeders van het Duitse Huis. 'Brokken konkludeert (...) tot een positieve daad van scheiding en deling, uitgegaan van Diederik van Gemert, waardoor de Duitse Orde zich heeft kunnen vestigen op allodiaal goed van de oude heren van Gemert.' Otten opteert niet voor 'delen met' maar 'in gedeelde eigendom' bezitten. De Duitse Orde blijkt immers al in 1249 zich in Gemert te bevinden.

(3) In 1271 ziet Jan I van Brabant af van alle aanspraken op de hoge en lage rechtspraak over Gemert. Deze komen toe aan het Duitse Huis en de heer van Gemert (zie vorige noot). Als voorwaarde voor deze erkenning stelt hij dat alleen hij als hun voorgd gekozen mag worden (O.M., p. 418).

(4) '...dat onse heerlyckheyt van Gemert in der (...) parochie (Bakel en Deurne) gelegen alsoo verre van der parochie kerke van Bakel ende van Dornen verscheyden ende affgesteld is, dat onse ondersaten (...) daarom en om sonderlinge noode van water tusschen beyde (...) dicwils seer swaerlyck connen coomen...' of een grote omweg moeten maken (Van den Elsen 1896, p. 169).

(5) De oudste delen van de huidige parochiekerk van Gemert dateren uit de 15e eeuw, evenals de kelderverdieping van het eraan gelegen kasteel van Gemert, de vroegere Commanderie van de Duitse Orde, welke omstreeks 1400 is gebouwd (Kunstreisboek, p. 559).

(6) In deze uitgifte blijkt dat de Duitse Orde in 1421 bezit de goederen Havel (Heuvel?), ten Broeck, Middelschoit, Nuwer Huysen en Grotel, dat dan mogelijk nog niet verdeeld is in Voorste en Achterste Grotel. Dit Grotel ligt nog op de kaart van Verhees (1794) als een geheel door heide/veen omgeven geïsoleerd goed. Ook woren hier goederen 'die des alden Dederix van Gemert waeren' genoemd, o.a. het Hoffguet en het goed de Ospdonk (Esdonk).

*GILZE RIJEN

(1) In de Baronie van Breda bezaten de meeste schepenbanken slechts de middelbare en de lage rechtsmacht als gevolg van een sterk gecentraliseerde machtsuitoefening van de stad Breda (Schepenbank, p. 17).

(2) Ten noorden van Rijen, tegen de grens met Dongen, wordt in 1425 een moergebied van ca. 440 ha aan de inwoners van Rijen uitgegeven. Deze uitgifte wordt door Brandenburg in de tegenwoordige Rijense Bossen gesitueerd. Langs de gemeentegrens wordt voor 1416 al gemoerd: het moervaartenstelsel daar wordt ook voor 1416 gedateerd (Leenders 1983a, p. 58).

(3) Rijen komt vanaf de 14e eeuw in de bronnen voor. Het toponiem kan samenhangen met het beekje de Rie of Rijt (Knippenberg 1956a, p. 18) en is dan verwant met de naam Riel. Het heeft tot 1524 deel uitgemaakt van de parochie Gilze, waarna het een zelfstandige parochie is geworden. (Juten 1927, p. 152). De inwoners van Rijen kregen in 1425 van de heer van Breda '...de vliegende venne (?) achter den Reyde dat hen groote scade begonste te doene met vliegen...'. Het werd onder hen 'gesmaeldeeld' (Juten 1927, p. 152). Volgens deze schrijver werden deze zandverstuivingen door bebossing vastgelegd, maar de in dit verband gebezigde term 'bebouwen' betekent eerder in ruimere zin 'in cultuur brengen' (Verwijs en Verdam 1885, p. 1402-1403).

(4) Archeologische vondsten te Hulten - waaronder een put opgebouwd uit plaggen met een bodemgesteld op een wagenwiel - bevatten 12e-eeuws materiaal. In Verhoven - dat door Steegh (1978, p. 47) als onderdeel van het oorspronkelijk domeingood te Gilze werd herkend - leverden opgravingen vergelijkbare resultaten op: ook een beplagde put met 12e-eeuws materiaal (Gooren 1960, p. 69). Mogelijk is Hulten de naamgever van het in 1334 genoemde 'leengoed van Hulten' onder Drunen (zie Drunen noot 2).

(5) De ouderdom van Molenschot is onduidelijk. De 9e-eeuwse datering van van der Aa (p. 177) kan niet met feiten worden gestaafd. Circa 1425 wordt '...dat Moelenschot ind die moelen tot Gilse...' genoemd in een opgave van inkomsten van de Abdis van Thorn in de heerlijkheid Breda (Cerutti 1972, p. 105-106). In 1614 blijkt Molenschot een kapel te bezitten. Deze kapel dateert vermoedelijk uit de 15e eeuw (Kalf 1912, p. 239-241).

(6) (Het volgende naar Mosselveld 1960, p. 154-179). Het goed Valkenberg bestond reeds in de 14e eeuw, maar is mogelijk nog ouder. Er werd over deze bezittingen namelijk 'voogdgeld' betaald, dat teruggaat op een overeenkomst uit 1243 tussen de abdis van Thorn - de eigenaresse van het goed - en de heer van Breda. In de loop van de tijd is het goed door ontginning vergroot, waarbij herbebossing van de heide een steeds belangrijker plaats ging innemen. In de 18e eeuw bestond er een testa-

mentaire bepaling welke gedurende 30 jaar na de dood van de erflater geen bomen van het inmiddels tot landgoed geworden bezit gekapt mochten worden. Tegen het eind van de 18e eeuw is de agrarische bedrijfsvoering - na een periode van verwaarlozing - aanzienlijk verbeterd en zijn nieuwe ontginningen tot stand gebracht. De lage moerassige delen van het landgoed werden van broekbos ontdaan, van afwateringssloten voorzien en tot wei- en bouwland ontgonnen. De hogere stukken heide werden met dennen, o.a. larix (!), en ander houtgewas beplant. Ook werd een groot aantal loofbomen op het landgoed aangeplant. In 1781 koopt 'dit prototype van een energieke 'modern-agrarische' landjonker' de hoeve de Aard ten noordoosten van Valkenberg. Daar wordt 30 bunder dennebos aangelegd.

*GOIRLE

(1) Na lang met Tilburg verbonden te zijn geweest - in de 14e eeuw waren de beide dorpen verenigd in de Heerlijkheid Tilburg en Goirle - werd in 1803 Goirle een zelfstandige gemeente. Echter pas in 1812 werd de grensscheiding met Tilburg definitief vastgesteld '...gevormd door een riviertje, loopende van de Oude Leij naar de Leij, vervolgens door een stroompje, genaamd de Katsbocht...' (Janson 1953, p. 37-38).

(1a) De naam Goirle - de oudste vermelding in 1215 is Gorle - wordt door Gysseling (1960, p. 415) afgeleid van het Germaanse 'gura' = moeras + 'lauha' = bosje op hoge zandrug. De tegenstelling hoog-laag, droog-nat is dus vervat in het toponiem.

(2) Deze landschappelijke situatie hangt samen met een breuklijn in de ondergrond die vanuit het zuiden de waterscheiding tussen Donge en Dieze inleidt: de Leij buigt naar het noordwesten af, om uiteindelijk uit te lopen in de Donge, terwijl de Kleine Leij en de Leij op de grens tussen Goirle en Hilvarrenbeek naar het noordoosten richting 's-Hertogenbosch stroomt.

(3) Op de Rechte Heide is een aantal prehistorische grafheuvels onderzocht, waaronder een voor ons land bijzondere zogenaamde 'bell-barrow', een grafheuvel met een ringwal omgeven. Resten van veel jongere bijzettingen wettigen het vermoeden dat een van deze oude grafheuvels als Galgenberg is gebruikt. Op de kaart van Verhees uit 1794 heet de heide dan ook de Regt Heide, plaats waar werd rechtgesproken (Klok 1977, p. 295-302).

(4) Toen in 1896 de oude 15e-eeuwse kerk werd gesloopt om vervangen te worden door een neo-gotische kerk van Jos Cuijpers zijn de fundamenten teruggevonden van een kleiner godshuis dat door Cuijpers werd gedateerd als 11e-eeuws (Janson 1953, p. 15). Over eventuele voorgangers van deze kapel is niets bekend.

(5) Mogelijk is Abkoven ('Abtshoven') genoemd naar de landerijen die de abdij van Tongerlo daar in bezit had. Uit een oorkonde van 1298 blijkt de abdij Tongerlo bezittingen in Goirle te hebben (O.M., p. 680-682). Het Huis ter Loo, een vroeger jachthuis van de Hertogen van Brabant dat in WO II werd vernield, was mogelijk oorspronkelijk een daarbij behorende hoeve (Janson 1953, noot 64a).

(6) Deze wijk gaat terug op de hofstede 'ter Venne' die in de 13e eeuw al werd genoemd (Janson 1953, p. 15).

(7) De naam hangt samen met de noodkerk die na de reformatie in 1650 door Tilburgse katholieken op Spaans grondgebied - net over de huidige Nederlands-Belgische grens - werd gebouwd. Deze streek heette van oudsher Steenvoirt. De abdij Tongerlo

had tot ca. 1590 het grootste deel van de gronden in bezit. De staat confisqueerde in de 18e eeuw de inmiddels in het bezit van het bisdom van 's-Hertogenbosch gekomen gronden, waarna deze werden verkocht aan Van Hogendorp, heer van de heerlijkheid Tilburg en Goirle. Deze heeft, evenals zijn opvolgers, grote bebossingsactiviteiten ontplooid. De heidegronden rondom Nieuwkerk, die in gemeentelijk eigendom waren, zijn in de 20e eeuw bebost (Janson 1953, p. 70-81).

*GRAVE

(1) In 1334 wordt een grensscheiding tussen het Land van Cuijk en het Land van Ravenstein in een oorkonde vastgelegd. Een eerder ontstaan grensgeschil wordt opgelost door "eenen goeden overman". Deze bepaalde de grens "...van den dyck, daar Koppen soon plagt te wonen, den grave daar in 't gescheyt te leggen, die daar neven gegraven lag. Vandaar op den Ham (bij de Hampoort te Grave) stak hy eenen paal van den weg (...) en van den paal wees hy voort door een quaat doot venne, dat hy niet geryden en konde, op een beek. (...) Die beek reed hy voort op tot Kalrenoort (Kouwenoord) toe, en (vandaar) reed hy aan de Graspeel op eenen watergang, geheeten den Raam (de Hoge Raam), die door den Graspeel loopt, alsoo verre hy den geryden konde, die nog huynen des daags daar door loopt (...) en sette den watergang daar tot een paal (grens)". Het Land van Ravenstein en het Land van Cuijk zouden "...tot eeuwige dagen daar mede gescheyden (...) syn' (Hermans 1850 I, p. 77-79).

(2) Het Peelgebied vormt in waterstaatkundig opzicht geen eenheid. Slechts de oostelijke flank van de Peelhorst watert af naar het Land van Cuijk (Van Diepen 1968, p. 115).

(3) Escharen wordt afgeleid van 'aski' =es en 'haru' =zandige heuvelrug (Gysseling 1960, p. 332). Velp komt van 'felw-apa' =wilgenwater of vaalbeek (Moerman 1956, p. 242). In de 14e eeuw wordt de nu nog bestaande Schotse straat bij Grave als 'in die Schoten' vermeld. Ook dit zeer oude toponiem - in 1319 komt de familienaam 'vanden Schoten' voor - duidt op een oorspronkelijk hooggelegen landschappelijke situatie (Douma 1968, p. 76). Een schoot ('skauta') is een hoger liggende landtong, die uitsteekt in een moerassig gebied (Gysseling 1960, bijv. p. 115).

(4) Bij ontgrondingswerkzaamheden van een zandkop 'de hoge Burcht' langs de Raam bij Escharen is een aantal opmerkelijke Romeinse vondsten gedaan waaronder een bronzen plaat, mogelijk een Tabula Patronatus. Deze tabula wijst op het bestaan van een grotere nederzetting in deze omgeving rond 50 na Chr.: Nijmegen, Keulen of ...? (Koolen 1980, p. 28).

* 's-GRAVENMOER

(1) '...sal elc hove wesen breet vier en twintich roeden (en) lanck vier hondert roeden...'

(2) De excentrische ligging van dit 15e-eeuwse kerkje, met ingebouwde, wat vroegere toren (Kunstreisboek, p. 562), ten opzichte van de strakke ontginningsas parallel aan de Donge, geeft zicht op een mogelijke eerdere bewoningsfase: ontginningsboerderijen op veenterpjes langs de Donge, die zich pas secundair (dus later) langs de jongere weg hebben aaneengerijdt. Dit verschijnsel wordt steeds meer in het west-Nederlandse veengebied geconstateerd (hierover bijv. Bos 1988; De Bont 1988).

*HAAREN

(1) Door een doorgraving (?) bij Cromvoirt vond afwatering plaats, via de Bossche Sloot op het Bossche veld, een gebied dat vele maanden per jaar werd gekenmerkt door een stagnerende afwatering. Dit werd veroorzaakt door de wateroverlast van Dommel, Aa en Beerse Maas.

(2) In 1147 en 1186 nemen achtereenvolgende pausen het St. Janskapittel te Luik onder hun bescherming en bekrachtigen zij de aan deze abdij gedane schenkingen. Hieronder valt ook de 'ecclesiam de Hares'. De schenking van Haaren blijkt echter een jongere toevoeging in de overgeleverde oorkondetekst te zijn (O.M., p. 78-81; 135-136). In een oorkonde van 1228 waarin een geschil tussen het kapittel van St. Jan te Luik en Willem van Gestel uit de weg wordt geruimd is sprake van 'Hare' (O.M., p. 219-220).

(3) Dit Belveren, niet te verwarren met Belveren onder Berelicum of Balsvoort onder Oisterwijk, omvatte de oostelijke helft van de parochie Haaren. 'Het is een 'dorp' met gehuchten, met eigen 'gelyn ackeren' (...) De gehuchten en buurten van Belveren liggen rondom de Belverse akkers, nl. 't Eind, de Belverse straat, de Heesakkers, de Noenes (= 'Nuwenhuys') en de Roonse straat' (Smulders 1951b, p. 37-38).

(4) De toponiemen Belvert en Gevert zijn in hun achtervoegsel verwant, want produkten van de 19e-eeuwse, meest Hollandse kartografen. Oude vormen zijn Belvere en Gever (Smulders 1951b, p. 38).

HEESCH

Hendriks (p. 88) meldt op gezag van de bouwkundige Constant Leurs, die zich baseerde op 18e-eeuwse afbeeldingen van de oude kerk, dat deze omstreeks 1400 was gebouwd. De toren was nog ouder, want gebouwd in de Romaanse bouwstijl.

HEESWIJK DINTHER

(1) Kasteel Heeswijk ligt, zoals zoveel kastelen, op de overgang van droog naar nat, aan de rand van de dekzandzone.

(2) Gysseling (1960, p. 269) geeft de volgende naamsverklaring: 'lausa' (vals) + 'broka' (moeras).

(3) In 1139 bekrachtigt paus Innocentius II alle schenkingen aan de St. Servaaskerk te Maastricht gedaan, waaronder 'ecclesiam de Dintre' (O.M., p. 65-66). De aan St. Servatius gewijde parochiekerk is in 1440 ingelijfd bij het kapittel van St. Jan te 's-Hertogenbosch (Van Veen 1923, p. 65).

HEEZE

(1) De gehuchten Creijl, Rul en het Oude Kerkhof (Edelman en Edelman-Vlam 1958, p. 9) zouden in deze visie de Teilwüstungen zijn van de oudste bewoningskernen. Alleen door archeologisch onderzoek ter plekke kan een eventuele verplaatsing worden aangetoond. De plaatsnaam Ginderover, aan de overzijde van de Aa, geeft aan dat het gehucht relatief jonger is dan, en mogelijk gesticht is vanuit de nederzetting Heeze. Een absolute datering kan bij gebrek daarvan voor Heeze ook niet aan Ginderover worden toegekend, maar een middeleeuwse datering is niet bij voorbaat uitgesloten.

(2) Hoewel de oudste vermelding van Heeze uit 1172 in het cognomen Herbert dominus de Hese geen duidelijkheid verschaft over het bestaan van een versterkt huis, zou uit een oorkonde van 1203 blijken dat zowel de graaf van Gelre als de hertog van Brabant rechten op het kasteel (of de heerlijkheid?) hebben (Martin en Tromp 1982, p. 126). Camps (O.M., 162-163) merkt nu juist over deze oorkonde op dat het niet duidelijk is over welk 'hees' het in deze, overigens verder ook onduidelijke oorkonde, gaat. De identificatie met het kasteel van Heeze, oftewel het huis Eymirick is dan ook geenszins zeker.

(3) In 1172 verkoopt de heer van Heeze een deel van zijn grondgebied, grotendeels gelegen in de huidige gemeente Maarheeze, aan de abdij Averbode. In 1285 (of 1286) krijgt het convent Keizersbosch het patronaatsrecht van de kerken van Heeze en Leende (O.M., p. 515-516; Nederlandse vertaling van deze twee oorkonden bij Meindersma 1911, p. 10-11).

(4) In 1440 wordt dit aldus omschreven: 'Item zoe heb ich dair die heyden ende die gemeynte die ick den gebueren late gebuycken om haere beesten dair op te gaene ende te mayene dair vorre sij mij schuldich zijn te geve telcke drie oft vier jaere ene ghifte ofte bede gelijk ende alsoe groot als men met hen lieden overdragen can'. De gebruiksrechten op de heide werd telkens voor een periode van 16 jaar geregeld (Meindersma 1911, p. 30).

(5) Beschreven wordt '...eender hofstadt mitten huysen ende boomen daer op staende ende den graven daerom gaende, mitter weyden ende eenen cleynen bosschelken daer achter aen ligghende gheheyten thuyt van Emerick ghelegghen te Heze; ende een ander bosschelken gheheiten Merlebosch ghelegghen aen die moelen (...) sekere beempden gheheeten die Brobake. Item den cleynen beempt (...) sekere wijvers ende andere vischerien, waranden (die weerd is jairlics omtrent IIC (200) conynen), de hout-schat, heyden, gemeynte, torvenne...' (Meindersma 1911, p. 15-16).

(6) 'Op het grondgebied der heerlijkheid bevindt zich de groote heide tusschen Eindhoven en Hamond. Zij is vier groote uren gaans lang en zeer eenzaam. Men ziet er niet, dan van uur

tot uur, eene hutte of kleine herberg langs den gemeene reiweg staande, die met de naamen van eerste, tweede en derde hutte van elkaar worden gescheiden. Ook word de eerste, naast bij Eindhoven, Aalster, de tweede, de Leender, en de derde de Hamondsche Hut geheeten. Zoodra men de eene voorbijgegaan is, krijgt men de andere in 't oog, gelijk, bij donkere avonden, het ligt dat door de bewoners dezer hutten ontstoken word, want dezelve hutten als ware tot baaken dienen, om niet van den regten weg af te dwalen'. De Aalster hut dateert van vóór 1720. Bij oorlogsgevaar moesten de hutten worden afgebroken (Meindersma 1911, p. 52).

HELMOND

(1) Het kasteel Croy met haar grondgebied hoorde vroeger (kerkelijk) tot Aarle. Het is pas later onder Stiphout gekomen, waar het ca. 1850 nog toe behoorde. Tegenwoordig valt het weer onder Aarle-Rixtel.

(2) De Zuid-Willemsvaart volgt hier grotendeels het (oer)dal van de Aa en wordt (dus ook) in Helmond tot ombuigen gedwongen door het westelijke 'droogte-eiland' aldaar.

(3) Gysseling (1960, p. 471) noemt deze vermelding in een midden 12e-eeuwse kopie.

(4) In 1155 beoorkondt de bisschop van Luik o.a. de overdracht van goederen in of bij Stilpott aan de abdij Floreffe (O.M., p. 93-95).

(5) Paus Alexander III bekrachtigt in 1179 schenkingen aan de abdij Floreffe gedaan waaronder de curia van Helmond.

(6) Hoewel Van Veen (1923, p. 66) de stichting van het klooster Binderen op 1231 stelt (hij sluit hierbij aan bij een oude traditie, die in dat jaar een wonderbaarlijke redding van de later stichteres van het klooster en een bijbehorende belofte als reden voor de stichting aanhoudt), is een latere stichtingsdatum waarschijnlijker. In 1238 wordt toestemming verleend voor de bouw van het klooster (O.M., p. 266-267). In 1244 worden door de stichteres goederen te Binderen geschonken (de Bindersche Hoeven?) om de bouw van het klooster te financieren (O.M., p. 278). Nog in 1245 verleent de St. Lambertusabdij te Luik goedkeuring aan de onderneming (O.M., p. 291-292). Pas uit een nieuwe schenking van de stichteres uit 1246 blijkt het klooster gebouwd te zijn. Ze schenkt o.a. de grond waarop het klooster gebouwd is, een broekland met bos nabij het klooster tussen de Bakelsche Aa en de molen 'Schepstal' (Scheepstal). Dit Schepstal was een Echternachs goed, dat door de Heren van Helmond in leen werd gehouden. De lage natte ligging echter maakt het niet waarschijnlijk dat dit eigendom dateert uit de Vroege Middeleeuwen, tenzij als onderdeel van een groter geheel.

(7) Het volgende naar Heeren 1924, p. 19-23; Kransberg en Mils 1979, p. 194-195.

(8) In 1490 duikt de veldnaam 'Doude huys' in de bronnen op. In 1603 heet het 'het oud huis ofte Keieneeuwsels', wat kan duiden op fundamentresten in de ondergrond. Een verkoop van een beemd in 1501 geeft een nadere locatie, want deze beemd 'De Schaut' is gelegen 'in de Haghe, naast de erfenis des heren van Helmond, geheten 't Oude Huis, streckende van de rivier de Aa tot aan de straat' (Heeren 1924, p. 19).

(9) In 1856 is deze oude kerk grotendeels afgebroken en ver-

vangen door een neo-gothisch bouwwerk (Van Laarhoven 1975, p. 98-104). In 1682 was het patronaatsrecht van deze oude kerk overgegaan van de abdij Floreffe op de abdij Postel (Frenken 1928, p. 59).

(10) De oude aan St. Trudo gewijde kerk, die ter collatie stond van de St. Petrusabdij te Cortesheim (Van Veen 1923, p. 69) werd in het begin van de 19e eeuw, op de toren na, afgebroken wegens verval (zie Cuijk noot 4).

*HELVOIRT

(1) In 1560 werd Helvoirt door Philips II als een heerlijkheid verpand. In 1657 echter werd het afgelost '...en werd toen weder een Statendorp.' (Van der Aa, p. 409).

(2) Waarschijnlijk kunnen we hier analoog aan de Drunense situatie en aansluitend op het veengebied onder 's-Hertogenbosch De Moerputten ook een veenbedekking aannemen. Mogelijk is dit veengebied zelfs ontgonnen geweest, maar dit onttrekt zich aan onze waarneming daar het gebied door latere ontwikkelingen geheel tot 'onland' is vervallen. Door de aanleg van (of de definitieve vastlegging van het binnenpoldergebied van Vlijmen door ophoging van) de Heidijk is dit veengebied als het ware buitengedijkt.

(3) In 1797 heet het '...dat de Arme [te Helvoirt] hebbende zeeker perceel moerveld [...] in 't Kerkenbroek [en] dat van dit perceel de Arme nimmer eenige revenuen hebben getrokken, maar ook om uit te moeren geen voordeel kan hebben zonder vooraff groote kosten te maken'. In het begin van de 20e eeuw is door een verbetering van de ontwatering het Kerkbroek voor de veeteelt geschikt gemaakt. Voor die tijd stonden de gronden bijna het hele jaar geheel of gedeeltelijk onder water (Van Iersel 1960, p. 8).

(4) De naam Helvoirt geeft een aanwijzing over de oorspronkelijke landschappelijke situatie. Het meest voor de hand liggend is de betekenis: 'nederzetting liggend aan de rand van hogere gronden', van het Germaanse 'halu-' = afhellend + 'furdu' = doorwaadbare plaats in een beek (Gysseling 1960, p. 472). Toch is voorzichtigheid hier geboden. Vooral het toponiem 'hel' heeft verschillende betekenissen. Naast afhelling kan er mee bedoeld worden: '...hoge of diepe (!) plek (de laatste vaak drassig [veen] of met water bedekt [uitgeveend?]). De betekenissen zijn vaak niet te scheiden, te meer, omdat 'hil' en 'hul' de betekenis van hoogte hebben en 'hol' die van laagte heeft' (Moerman 1956, p. 96). In de vorige eeuw opteert de Van der Aa (p. 408) voor de afleiding 'hil' of 'hille' "...hetwelk eenen heuvel of hoogte beteekent".

(5) Hoewel het toponiem Helvoirt wordt teruggevoerd op Germaanse vormen (zie noot 4) zal de nederzetting als zodanig niet zo oud zijn. Hooguit heeft er zich wat bebouwing geconcentreerd bij de voorde door de Oude Leij/Broekleij. Ook de vondst 'in de heide' van een Romeinse munt (een aureus van Agrippina) (Knippenberg 1964a) duidt hoogstens op de aanwezigheid van een doorgaande route over de dekzandrug via de dan al aanwezige (?) doorwaadbare plaats, maar niet noodzakelijkerwijs op een nederzetting. In 1192 blijkt er zelfs geen kerk of kapel aanwezig te zijn. Kort hierna - in het eerste kwart van de 13e eeuw - blijkt hierin te zijn voorzien (O.M., p. 207-208). Van de huidige N-H kerk - een kruiskerk met driebeukig schip - dateert het oudste deel uit de 15e eeuw. Het is nu

de kosterwoning. Ook de iets jongere toren dateert nog uit die eeuw (Kunstreisboek, p. 566).

(5a) De naam Gijsel komt in 1296 al als cognomen (afkomstnaam) voor. Bij een geschil over de kerkelijke bediening van de kapel van Helvoirt heet de verliezer Hendrik van Gijsel (O.M., p. 646-649). In een huwelijksacte van 1444 wordt genoemd "...een hoeve lants, gelegen tot Haren, geheiten Geisel (Sasse van IJsselt 1923, p. 175).

(6) De goederen Groot en Klein Laar sluiten aan op de Udenhoutse situatie (en kan daarvan uitgaande mogelijk nader gedateerd worden?). Het toponiem 'laar' duidt op menselijke activiteit in een al dan niet moerassig bos (Beers noot 3). In Helvoirt wordt in de 14e eeuw het toponiem 'wedehage' regelmatig vermeld, bijv. '...pratium dictum die Wedehage in loco dicto Leendonc (?) in parochia de Helvoert...' of de beemd '...die wehage in die Schoerstraet...'. In 1380 moet cijns worden betaald "...van den Wedehou...". Houw betekent 'een plaats waar men hout hakt'. Dus bij Wedehage heeft men 'wede' (Brabants Heem 1950) gehakt of gehouwen (Smulders 1953, p. 19).

(7) Mosmans (1932, p. 19) geeft een aardige verklaring voor de naam Zwijsbergen, nl. "...een everschuur of zwijnenbergplaats van bijzondere omvang [...] voor everfokkerij of zwijnenweide-rij, een 'swijnaarde' of 'pascuum porcorum', welke laatste benamingen documenteel uit Oost-Vlaanderen en Departement Pas de Calais ons nog bekend zijn". Dit toponiem komt overigens op meerdere plaatsen in Nederland voor. Heden ten dage is het een 'kasteel' dat nog gedeeltelijk omgracht is. De toren dateert mogelijk uit de late 16e eeuw. In het begin van de 19e eeuw heeft er een ingrijpende verbouwing plaats gevonden (Kunstreisboek, p. 567).

* 's-HERTOGENBOSCH

(1) Tot 1795 was de schepenbank van Engelen Hollands territorium en behoorde Bokhoven tot de bezittingen van het Prinsbisdom Luik (Schepenbank 1980, p. 19-20).

(2) In 's-Hertogenbosch-Noord is tijdens opgravingen voorafgaand aan de opspuiting van het daar te vestigen industrieterrein een in de 3e eeuw verlaten grote IJzertijdse/Romeinse-tijdse nederzetting aangetroffen aan een 'verveende kreek' (Janssen, 1983a, p. 22).

(3) De vervening van dit gebied is pas in de 18e eeuw grootschaliger aangepakt. In 1779 wordt vermeld dat men sedert enige jaren het veen uitbagget en tot turf bereidt. De turf werd in 's-Hertogenbosch afgezet. Ze was van slechtere kwaliteit dan de Hollandse, wat duidt op een meer eutrofe veenvorming.

(4) Archeologisch onderzoek uitgevoerd in het centrum van 's-Hertogenbosch heeft ook aanwijzingen opgeleverd over een veenbedekking rondom de op een dekzandrudiment gelegen Markt (Zoetbrood 1983, p. 43). Deze veenbedekking is niet over deze hoogte heengegroeid. Hier ligt direct op het dekzand een laag humeus verspit zand met aanwijzingen voor boom- en struikbegroeiing en restanten van Romeins-inheemse bewoning. De daaropvolgende laag bevat humeus vuil zand van de oudste middeleeuwse woonlaag, eind 12e-13e eeuw (Janssen 1983b, p. 56-57).

(5) Enkele van deze vondsten zijn uit de Maas opgebaggerd zodat over de oorspronkelijke locatie geen zekerheid bestaat. Ook bij Bokhoven is een 4e-eeuwse baggervondst gedaan (Henderikx 1983, p. 158). Er zijn overigens zelfs stenen artefacten van meer dan 200 000 jaar geleden ontdekt in bij Empel uit de Maas opgebaggerd materiaal (Verhagen 1984, p. 5 e.v.).

(6) Wordt Empel in de 9e eeuw nog geacht te liggen in Teisterbant ("...in pago Testarbant in villa Empele...") (O.M., p. 23-24), in een falsum dat voor 1169 is opgesteld, maar dat gedateerd is in de 10e eeuw wordt Empel in de gouw Taxandrie gelocaliseerd "...super fluvium Vuerbena...". Deze nog niet gelocaliseerde waterloop zou identiek kunnen zijn met (een restant van) genoemde oude Maasloop.

(7) Tussen het zich op zo'n 3 meter onder het huidige maaiveld bevindende oudste bewoningsniveau en het vroegmiddeleeuwse grafveld, bevond zich op sommige plaatsen een ca. 20 cm dikke laag stuif(?)zand (Jansen 1983d, p. 110-114), zodat een oudere continuïteit van bewoning niet zeker is. Blijkens de aantallen te Engelen, maar ook te Empel gevonden Romeinse munten, moet deze streek gedurende de gehele Romeinse tijd van uitzonderlijk groot belang zijn geweest.

(8) Engelen, Empel en Orthen zijn successievelijk door de her-

tog van Brabant aan zich getrokken in een poging een machts-evenwicht te bereiken ten opzichte van het wel zeer naderbij gekomen Hollandse territorium. Orthen werd in de loop van de 12e eeuw verworven, Empel werd in 1201 aangekocht, maar Engelen kon pas in 1339 uit inmiddels Gelderse handen worden geruimd en zo in Brabants bezit komen. Tijdens een opvolgingskwesitie raakte Engelen echter definitief aan Holland verbonden. Dit zou tot 1795 zo blijven.

(9) Het toponiem Vliedert, dat kan betekenen 'moerassig weiland' of 'plaats waar vlierstruiken groeien' (Moerman 1956, p. 249-250), komt al voor in een archiefstuk uit 1281 waarin Jan van Hildebergen, rentmeester van Brabant, enige stukken land '...in loco qui dicitur Vliedert versus Orthen...' in erfpacht uitgeeft (O.M., p. 474). Het toponiem 'Fleodrodum', verwant aan Vliedert, komt echter al in de 8e eeuw in Noord-Brabant voor (Moerman 1956, p. 249).

(10) Langs de Marktstroom - aan de steile noordflank van de pleistocene dekzandopduiking - zijn enkele Karolingische scherven gevonden, waardoor het niet onmogelijk is dat er toch een kleine Karolingische nederzetting is geweest.

(11) In 1185 krijgt 'Orthen dat nu Bosch geheten wordt' een keure. Aangenomen wordt dat deze keure in verband staat met de stichting van de stad 's-Hertogenbosch (O.M., p. 127). Waarschijnlijk bestaat de nederzetting in 1195 al, want dan wordt bepaald dat de inwoners van het 'novum opidum super silvam iuxta Orten' in het gebied van de graaf van Gelre tolvrijheid krijgen (O.M., p. 141-142). In 1196 wordt door keizer Hendrik VI aan de burgers van de nieuwe stad 'apud Silvam' tolvrijheid op de Rijn verleend (O.M., p. 143-144). Tegenwoordig is men geneigd de stichting van de stad tussen augustus 1194 en februari 1196 te laten plaatsvinden.

(12) 'Van de stadswallen gerekend, een groot half uur in de omtrek ziet men bijna niets anders dan effene vlakte zonder geboomte. (...) Men denkt altijd dat de stad ongezonder zou zijn door haar moerassige omgeving. Deze moerassen bestaan meer in het denkbeeld als in den daad en zijn uit de oude overleveringen oorspronkelijk; thans zijn deselve zoo gering, dat ze haast in geen aanmerking komen om de dampkring eenigszins onzuiver te maken' (Walkart 1779 aangehaald in Sasse van IJsselt 1905, p. 316 en 330).

*HEUSDEN

(1) Keizer Otto III schenkt in 997 enige bezittingen te Hitinchusen (Hedikhuizen) aan bisschop Notker van Luik (O.H.Z. nr. 71, p. 44-45). De inwoners van Herpeta (Herpt) wordt in 1148 door de abt van St.-Truyen vergunt een eigen kerk te bouwen, onafhankelijk van de parochie van Aalburg (O.H.Z. nr. 128, p. 83), een plaats die al in de Vroege Middeleeuwen een grote betekenis had (Hendriks 1985, p. 17). De abdij van Werden had circa 983 belangen te Hasbenni (Heesbeen), zoals blijkt uit twee oorkonden (O.H.Z. nr. 57-58, p. 37-38).

(2) Ten noorden van de Oude Maas lag een gebied dat in de kronieken van Berne 'Vrote' genoemd werd ("...Villa Berna in insula, que dicitur Vrote..."). Vrote bestond mogelijk al voor de Grote Waard. In het noorden werd 'het eiland' Vrote begrensd door de toenmalige Alm (Van Bavel 1962, p. 273-274).

(3) Deze nieuwe nederzetting moest zich nog een plaats in het oude land verwerven. In 1386 vermeerdeerde Hertog Albrecht, ruwaard van Holland, de stadsvrijheid van Heusden totaan de Oude Maas (Van Mieris III, p. 453). Daarvóór werd de stadsvrijheid begrensd door de stadsmuur (Hendriks 1985, p. 18).

(4) In 1605 wordt genoemd een stuk land genaamd 'nyewenrode' (Van Oordt 1924, p. 250). Van Bavel (1962, p. 291) brengt de 'cedros Libani' uit de stichtingsoorkonde van het klooster Berne in verband met oorspronkelijk op de stroomruggen en oeverwallen aanwezige zware begroeiing.

HILVARENBEEK

(1) De schepenbank van Hilvarenbeek bezat naast de middelbare en de lage rechtsmacht slechts de helft van de hoge rechtsmacht. De heerlijkheid Hilvarenbeek was een gedeeld bezit, nl. half van de hertog en half van een eigen heer. Voor de vorming van de heerlijkheid bezat de abdij Echternach een groot aantal hoeven en landerijen in Hilvarenbeek. Deze heerlijkheid is mogelijk op het eind van de 13e eeuw ontstaan door de samenvoeging van de oude domeinen Hilvarenbeek met Diessen-Westelbeers (Peters 1981, p. 19).

(2) Het oorspronkelijk op een geïsoleerd cultuureiland liggende Gorp duidt in de naamgeving, ondanks de droge ligging mogelijk op een moerassige omgeving. Het is te herleiden tot Gorre (moddersloot, laagland, broek) (Verwijs en Verdam 1885, p. 227) + 'apa' (waterloop). Ook Hilvarenbeek en Esbeek liggen zelf op hogere gronden, maar grenzen aan een waterloop de Hoogeindse beek.

(3) In de tweede helft van de 12e eeuw was de voorganger van de huidige kerk, waarvan de oudste delen dateren uit de 14e eeuw (Kunstreisboek, p. 578-579), reeds tot kapittelkerk verheven. Bekend is ook dat de latere bisschop van Utrecht Ansfried, die leefde in de tweede helft van de 10e eeuw, in Beke een kerk stichtte (Ruhe 1950, p. 78-79) Tijdens restauratiewerkzaamheden zijn resten van een voorganger van de huidige kerk teruggevonden (Aarts 1981, p. 8).

(4) De op deze goederen wonende laten of cijnslieden hadden een hoeve of een stuk land van de abdij van Echternach in erfpacht gekregen tegen de levering van een deel van de opbrengst van die gronden. Later is een vaste geldelijke tegemoetkoming hiervoor in de plaats gekomen. In de Middeleeuwen was de erfpacht overgegaan in volledig eigendom, met betaling van een soort grondrente.

(5) '...uit het bos aan de Boterdijk; land in Kockhoven; weiland "Aart Wouters velden"; huis en land Biest-Houtakker; vanden hove vanden Langencruyce; de erfenisse Craenbroeck; de goederen geheeten Breekelen; huis en land westerwijk (met beemd in de Beyaert en akker in de Kramerstraat); huis en land aan de Voort; Brekelen alias den Bosch; huis "de Swaan" in de Biest (oftewel) de goederen in Cockhoven); beemd den Eykenhof in de Westerwijk; goederen in de Biest; huis aan de Veldhoven met land "de Pinnart" en weiland "het Agterveld"; het huis aan de Beerte met het Diessenvelt in de Waterstraat; akker "Strijp"; een hoeve aan de Biest.' Tevens betaalt de abt van Averbode uit zijn goederen in de Tulderhoeve cijns aan Echternach (Smulders 19^e2d, p. 73).

(6) Pas door de aanleg van een verhoogde weg in 1763, gefinancierd door Cornelis Bles, eigenaar van de Leenhof op Gorp en grootste geërfde aldaar, werden Gorp en Breehees uit het (win-

ters) isolement verlost. In 1799 werd ook op particulier initiatief een vergelijkbare verhoogde weg aangelegd door de Spulse gemeeynt (Van Gils 1981, p. 108).

(7) Het bezit van de hertogen van Brabant verviel na de Vrede van Munster in 1648 aan de Staten Generaal. In 1663 verleenden dit college octrooi op het uitgeven van gemeeynt aan particulieren.

(8) Van Gils (1981, p. 100) noemt er enkele: het nieuwe erf aan de Rijselhoeck, de nieuwe erve aende Klockekuijl, de nieuwe erven aan de Steenoven onder de Voort, de nieuwe erven in de Broecxie te Esbeek, het nieuw erf aent Craenven, de nieuwe erven in de Ooijevaershoeck, het nieuwe erf aende Schans in 't Loo, 't nieuw velt in de Brandt, 't slegt erve agter den Dries, het Groot Nieuwvelt.

(9) Vooral de gronden in het dal van de Ley, alle in het bezit van de inwoners van Goirle, zijn dan praktisch tot onland vervallen. In de Brand, de Vossenrijten, langs de Wijnincxvoortse, de Abcovense en de Molendijk, de Plukmutsen en de Donkvennen is dit voornamelijk veroorzaakt door particuliere turfwinning en moertering.

*HOOGHE EN LAGE MIERDE

(1) De etymologie van Hulislaum is: 'hulisa' (hulst) + 'lauha' (bosje op een hoge zandgrond) (Gyseling 1960). In het gehucht De Hoef, op oudere kaarten De Hoeven, zou een der bezittingen van Willibrord, de hoeve (!) Hulislaum, gelocaliseerd moeten worden. Als origineel argument hiervoor wordt, naast 'oude gewelven en fundamenten' die niet nader gedateerd worden, het feit dat deze boerderij geen verplichte afdracht van de varkensslacht aan de pastoor heeft, gehanteerd. Opgravingen alhier moeten duidelijkheid verschaffen in het hier signaleerde cultuur-inertie- of 'Schliemann-effect'.

(2) Het is moeilijk om in de oude stukken onderscheid te maken tussen Hoge en Lage Mierde. Gyseling (1960, p. 1028) identificeert 'Vrone Mirde' met Lage Mierde. Een meningsverschil tussen de abdijen Floreffe en Averbode over het benoemingsrecht van de kerk van Mierde geeft ook geen duidelijkheid. Camps (O.M., p. 159) stelt 'Mirde' uit een oorkonde van 1201 gelijk aan Lage Mierde, mogelijk op grond van het feit dat genoemde oorkonde in de Abdij Postel onder 'charters Lagemierde' is opgeborgen? Van Veen (1923, p. 39) vermeldt echter dat '...reeds vóór 1201 Hooge Mierde de abdij Floreffe tot collator (had). Ten gevolge van geschillen tussen deze abdij en die van Averbode bepaalde de scheidslieden (?), (O.M., p. 381-382) dat het kerspel in tweeën zoude worden gesneden en dat het collatierrecht over Lage Mierde door Averbode zoude worden uitgeoefend'. In 1520 is deze splitsing doorgevoerd.

HOOGELCON

(1) Voor een uitgebreide beschrijving van de historische, historisch-geografische en archeologische ontwikkelingen in deze gemeente verwijzen wij naar de verschillende bijdragen in 'Drie dorpen een gemeente, een bijdrage tot de geschiedenis van Hoogeloon, Hapert en Casteren. Hoogeloon 1987.'

(2) Zie over de kerk van Hapert deel I Regiobeschrijving noot 74.

(3) Künzel (1988, p. 201-202) geeft als naamsverklaring: -lo (bos) + caster, mogelijk relatie houdens met castra (legerplaats), of een boomnaam. Kirk betekent kerk. De door Beex (1953) geopperde identificatie van het in de oorkonde van 710 genoemde Hoccascauta met Hoogcasteren is verworpen. Het betreft een plaats in België.

(4) Zie over deze molen O.M., p. 815-816.

LEENDE

(1) In 1925 werd een deel van de oude gemeente Leende, het Cijnsgoed, bij de aangrenzende gemeente Maarheeze gevoegd (Iven en Van Gerwen 1974, p. 8).

*LIEMPDE

(1) Liempde is vanaf 1391, toen het voor het eerst als heerlijkheid werd uitgegeven aan de heer van Boxtel tot in de vorige eeuw met Boxtel verbonden gebleven (Heesters 1970, p. 117). Boxtel en Liempde behoorden vroeger tot één kerspel. In Liempde stond een kapel gewijd aan Johannes de Doper. Liempde is als parochie in 1603 zelfstandig geworden (Van Veen 1923, p. 32). Liempde viel echter staatkundig onder het Kwartier van Peelland, Boxtel onder het Kwartier van Oisterwijk (Schepenbank 1980, p. 26 en 30). Kerkelijke grenzen en staatkundige grenzen verschillen nogal eens! Politiek behoorde Liempde dus niet tot de Baronie van Boxtel, maar was het één van de 14 consorten van St. Oedenrode (Heesters 1970, p. 117).

(2) Deze goederen blijken eertijds in eigendom te zijn geweest van Franco van Hezelaar. Dit cognomen geeft al aan dat hier oudere bewoning was. In 1311 schenkt Jan II, hertog van Brabant, o.a. enkele goederen, rechten en inkomsten te Liempde aan Willem 'die Cruudener', die echter niet nader worden gelocaliseerd (O.M., p. 1014-1020).

(3) De toponiemen Kasteren bevatten hierover mogelijk aanwijzingen: hangt Kasteren samen met het Romeinse castra (versterkte legerplaats), welke gronden vervolgens in de Vroege Middeleeuwen Frankisch koningsgoed worden? Dan is hier sprake van zeer oude bewoning. Alleen door opgravingen kan deze boutebewering worden weerlegd of bewezen! Vrilikhoven (in de 18e eeuw Vrilikhoven) duidt op een aparte (middeleeuwse?) ontginning ('vrilike' betekent volgens Verwijs en Verdam, (1885, p. 752) zelfstandig, als vrij man), een Einzelhof.

(4) De oude St.-Jans kapel van Liempde en het oude kerkhof lagen aan een Dommelmeander aan de noorzijde van de Kerkakker. Deze kapel wordt voor het eerst in 1440 genoemd, maar is (of een voorganger) blijkens opgravingen wel ouder te dateren. Ook is 10-13e-eeuws aardewerk ter plekke aangetroffen. Dit alles wijst op een oude bewoningskern. De kapel werd in 1648 overgedaan aan de hervormden. De kleine hervormde gemeente kon de kapel niet goed onderhouden (zie noot Cuijk). De katholieken bouwden een schuurkerk aan het zuidelijk gelegen Kerkeind. Toen zij in 1809 de oude kapel weer in hun bezit kregen bleven zij de schuurkerk gebruiken. In 1827 werd de oude kapel afgebroken en werd de schuurkerk met bouwfragmenten verfraaid. Het oude kerkhof bleef tot 1860 in gebruik (Heesters 1970, p. 117-123). Toen de St.-Janskapel parochiekerk was geworden werd er een school bij gebouwd. Deze werd in 1783 afgebroken en iets dicht(er) (!) bij het dorp aan de andere zijde van de Kerkakker herbouwd. In 1832 werd de school defintief binnen de (jongere) dorpskern gehaald (Heesters 1980, p. 161-162).

(5) Wat er al aan heide of woeste gronden aanwezig was is in het begin van de 19e eeuw merendeels bebost. Naast het Velder Bosch betreft dit bospercelen bij Kasteren, bij de Hazelaar en

in de Bunder ten oosten van het Velder Bosch. Vandaar dat Van der Aa (p. 304) in de vorige eeuw kon opmerken: "In vergelijking met andere dorpen vindt men hier slechts zeer weinig woeste heide (...) men legt zich ook sterk op de houtteelt toe, hebbende men er houtgewas van allerlei aard. Alsmede zijn er vele klompenmakers, die hunne waren naar Holland zenden".

(6) 'De grond is over het algemeen goed, vooral in het gehucht Casteren. Ook heeft men er veel groezen of weiden, die zo ze behoorlijk konden gemest worden (het mesttekort was klaarblijkelijk de grenstellende factor in de locale agrarische economie) in overvloed gras en hooi zouden opleveren (...) het broekland is hier zeer aanmerkelijk.' (Van der Aa, p. 304).

LIESHOUT

(1) Gezien de afstand ten opzichte van de omliggende kernen, een oorspronkelijker landschappelijke situatie en de oude grenzen is naamgeving vanuit Lieshout het meest voor de hand liggende.

*LITH

(1) In 1361 werd het kasteel en de heerlijkheid Oijen verkocht aan Maria van Brabant, gemalin van de hertog van Gelre.

(2) Maren en Kessel zijn voor 997 door Keizer Otto III geschonken aan Notker, bisschop van Luik (O.M., p. 39-42). Een in de 12e eeuw opgesteld falsum noemt 'Lita' in 968. Of hier Litta maior (Lith) of Litta minor (Lithoijen) bedoeld wordt is onduidelijk. Dat de kerk van Lithoijen gewijd is aan St.-Remigius, duidt in ieder geval op een hoge ouderdom van de nederzetting. De St.-Remigiusabdij te Reims bezit eind 10e eeuw een villa te Litoijen (O.M., p. 31-36 en 38).

(3) In 1291 wordt een jaarlijkse erfcijs verkocht op o.a. 6 roeden land in de 'Mere' (O.M., p. 566-567), een deel van het verlandende Ossermeer. Dit meer was een restgeul van een Maas-arm die in de Romeinse tijd, getuige enkele archeologische vondsten, nog bevaarbaar was. Deze locatie ligt nogal perifeer in het Lithse gebied ten noordoosten van Teeffelen. De vermelding ervan kan duiden op ontginningsactiviteit. In 1311 worden naast stukken grond op de aloude engen, de Kesselse Graaf en een aantal beemdnamen genoemd (O.M., p. 1031-1032). Het (intensievere) gebruik van de broekgronden nam mogelijk een aanvang vóór de hertogelijke regelingen werden afgekondigd.

(4) De Zaaivaard ten noorden van Lithoijen met de daarin voorkomende 'kromakkerachtige' verkaveling is daarvan een goed voorbeeld. Dit akkerlandcomplex is bij de eerste bedijking of bij een latere dijkverlegging buitendijks komen te liggen, of opgeslibd. Er zijn dus waarden die - voor zover de oude verkaveling en het toponiem daar aanwijzingen voor geven - eerst een akkerlandfase hebben doorgemaakt maar later onder gras zijn gelegd. Mogelijk hangt dit samen met de hoog-middeleeuwse bouwlandontginningen van de 'akkers' ten zuiden van de oeverwalnederzettingen.

(5) Een voorbeeld van zo'n 'graswaard' was - getuige de 19e-eeuwse kadasterkaarten - de Allemanswaard ten noorden van Oijen.

(6) Of deze bezitsvervreemding ook duidt op een leegloop van de Maaskantdorpen ten gunste van 's-Hertogenbosch is niet onwaarschijnlijk.

*LOON OP ZAND

(1) Oorspronkelijk heeft het noordelijke deel van Kaatsheuvel tot Holland behoord. In 1388 had Paulus van Haastrecht, heer van Venloon (=Loon op Zand) zich deze gronden toegeëigend, zoals uit de toen vastgelegde 'paalscheiding' tussen holland en Brabant blijkt. In 1393 kreeg hij van de Graaf van Holland zelfs de tienden van dit gebied. De oude grens tussen Brabant en Holland - de noordelijke grens van de Heerlijkheid Venloon - volgde de lijn Rechtestraat, Antoniusstraat en Hoofdstraat. In 1397 werd het gebied tussen de Hollandse Dijk en bovengenoemde oude grens bij de Heerlijkheid Venloon gevoegd (Verschuren 1985, p. 146-149). In een recentere publicatie (Verschuren 1986) trekt deze auteur de oorspronkelijke grens tussen Holland en Brabant vanaf de zuidpunt van de Hollandse Dijk zelfs pal naar het oosten tot aan Helvoirt (zie gemeentebeschrijving Drunen.).

(2) Verschuren (1986) verdeelt het gemeentelijk territoir in een aantal 'oorspronkelijk' natuurlijke vegetaties', namelijk eikenbos op het zand - zelfs in een natte en een droge variant afhankelijk van leem in de ondergrond - hoogvenen in het westen en het noordoosten en een (uitwiggings-)zone mesotroof/eutroof veen, begroeid met struwelen en elzen(broek)bos. Ook Brandenburg (1981) geeft voor deze gemeente een aantal veen-indicatoren.

(3) In dat jaar schenkt Hendrik I, Hertog van Brabant het patronaatsrecht van de kerken van Waalwijk, Drunen en 'Lon' of 'Loen' (Loon op Zand) aan de Abdij van Tongerlo. Dat het hier om Loon op Zand handelt - en niet om Hogeloo - is duidelijk daar het patronaatsrecht van de kerk van Hogeloo al eerder in het bezit van de Abdij van Tongerlo was (O.M., p. 252-253).

(4) vervalt

(5) 'Lo' betekent 'open plek in het bos', maar waarschijnlijk ook 'open land, weide, bosje'. Daarnaast heeft 'loo' de betekenis 'waterloop' (Moerman 1956, p. 146-151) Ven - van het middelnederlandse 'venne' - betekent niets meer dan veenland (Moerman 1956, p. 247).

(6) Men weet deze verplaatsing zelfs exact te dateren. In 1392 werd het dorp '...zes boochschoeten weechs...' naar het westen verlegd. "Daar verrees ook, op een afstand van ca. 10 minuten westwaarts van de 'alde kercke', een nieuwe kerk." (Van der Hammen 1911, p. 69). Of deze verplaatsing inderdaad zich heeft voorgedaan valt te betwijfelen. Een overstuiving van Westloon - dat voor het oude Venloon wordt gehouden - is niet goed te begrijpen. Pas in de eerste helft van de 15e eeuw gingen de zandverstuivingen ernstige vormen aannemen (Verschuren 1986). De ten westen van Venloon gelegen gronden zijn dan al in cultuur gebracht. Bij een overheersende westenwind lag ten westen van Venloon dus slechts een klein areaal

potentieel verstuivingsmateriaal en konden hier onmogelijk grote 'dorpsverslindende' zandverstuivingen hebben plaatsgevonden. Wel was Venloon en 't Land van Cleef door een nog steeds in het landschap herkenbare wal gezekerd tegen stuifzand. Dit is vergelijkbaar met de situatie van verdroging in Dongen die in dit licht bezien misschien wel wat al te vroeg is gedateerd.

(7) Onder deze Schildtienden vielen de tienden van de Straat (het dorp Loon op Zand), de Schilderstiend ('t Land van Cleef) en de Oude Straat ('t Loons Hoekje).

(8) Johanna, Hertogin van Brabant verleent het recht een "...watervaert te mogen doen macken ende graven [...] door die heerlicheyden van Druynen ende van Loen, ende doir andere heerlichheiden ende dorpen dair des noot gebueren soude, om den torf, van [...] heeren Pauwels moere, in synen lande van Loen gelegen te vueren tot inder rivieren [de Dieze]." (Van der Hammen 1935, p. 234).

(9) Zo is er in 1417 sprake van "...tconsent om die vaert van Loon te moghen leyden door hunne [van 's-Hertogenbosch] gemeynte", nadat eerder in 1405 dit voor Drunen was vastgelegd (Van der Hammen 1912, p. 302). In hoeverre het hier het doortrekken van de in 1396 gegraven vaart betreft is niet duidelijk. In 1536 blijken er nog steeds graafoctiviteiten plaats te vinden.

(10) De vervening is hier zo grondig gebeurd dat - mede door de veraarding van het restveen - hier niets meer van is terug te vinden. Wel is de hele verblokte verveningsstructuur - Eerste en Tweede Straatje - met een hoekig vaartenstelsel in de 19e eeuw nog goed zichtbaar. Hoe ver dit verveningsgebied naar het oosten tot aan de Efteling heeft gelopen is onduidelijk. De veenbedekking zal oorspronkelijk wel tegen de gronden van de Efteling - en het Kraanven(!) - zijn uitgewigd, maar kan gedeeltelijk al voor de moerneringsactiviteiten door uitdroging en oxidatie niet meer interessant zijn geweest voor de turfwinning.

*LUIJKSGESTEL

(1) Deze 'gestel' (zie noot 2) behoorde tot het Prinsbisdom Luik (Schepenbank 1980, p. 20) en is later door de graven van Loon aan de bisschop ontfoetseld (Theuws, i.v., p. 56). Het viel gedeeltelijk onder de jurisdictie van de schepenbank van Viermaal (Schepenbank 1980, p. 20). In 1807 werd Luijksgestel onderdeel van het 'Franse' Koninkrijk Holland. Na enig heen en weer geruil na de Franse Tijd is Luijksgestel in 1818 definitief bij Noord-Brabant gekomen (Van Der Aa VII, p. 492-493; O.M., p. XIII noot 1). In 1842 werd door een omruiling van 385 ha tussen de Belgische gemeenten Lommel en Moll en de Nederlandse gemeenten Bergeijk en Luijksgestel de definitieve zuidgrens/gemeentegrens/landsgrens vastgelegd (Emmer 1937, p. 144). Na de Vrede van Munster werden de katholieken van Eersel niet meer tot hun eigen kerk toegelaten. Daarom stichtten zij een schuilkerk op Oostenrijks (katholiek) grondgebied: in Luijksgestel tussen Sengelsbroek en Loo onder Bergeijk (Kakebeeke z.j., p. 75).

(2) Gestel is samengesteld uit de Germaanse woorden 'gaistu', dat hogere zandstrook langs polder of moeras betekent en 'lauha', dat bosje op een hoge zandgrond betekent (Gysseling 1960, p. 401-402). Spierings (1974, p. 28-30) wijst een landschappelijke verklaring af. Gestel zou samenhangen met een gasterij, een plaats waar de reiziger kon aanleggen, kon worden overgezet enz. Toch lijkt, gezien de oorspronkelijke landschappelijke situatie in deze gemeente deze verklaring hier niet van toepassing.

(3) Deze gedeeltelijk opgehoogde weg van Luijksgestel naar Lommel komt op de kaart van Verhees al voor. De dijk markeert de zuidelijke gerichtheid van Luijksgestel.

(4) Het oud-archief van Luijksgestel is op enkele stukken na geheel verloren gegaan (Theuws, i.v., p. 15). Het O.M. geeft dan ook (voor de periode tot 1312) geen oorkondemateriaal. Ook het feit dat Luijksgestel lange tijd 'buitenland' is geweest (zie noot 1) zal hieraan debet zijn.

(5) In 1840 is de oude kerk afgebrand '...zijnde er van het schoone kerkgebouw en den toren, niets dan muren overgebleven.' (Van der Aa, p. 493; Van Laarhoven 1975). Deze kerk was een dochter van Bergeijk en is mogelijk rond 1450 zelfstandig (Van Veen 1923, p. 40).

(6) De loopafstand van deze kerk tot de kom van Luijksgestel is zo klein dat alleen daarom al deze zienswijze niet zo plausibel is.

MAARHEEZE

- (1) In 1925 werd een deel van de oude gemeente Leende (het Cijnsgoed) bij Maarheeze gevoegd en werd de gemeente Soerendonk, met Gastel en Sterksel door Maarheeze geannexeerd (Wolfswinkel 1960, p. 359; Iven en Van Gerwen 1974, p. 8).
- (2) Hoe belangrijk de soms kleine lokale opduikingen in het natuurlijke landschap waren blijkt uit het feit dat de al in 1196-1198 genoemde Hoenderboom (O.M., p. 147-148), eertijds de grensboom van vijf verschillende schepenbanken exact op zo'n kleine droge plek staat/heeft gestaan. In 1328 blijkt de boom overigens waarschijnlijk te zijn gesneuveld: er is dan sprake van de Hoenderboompaal (Enklaar 1941, p. 129).
- (3) Gysseling (1960, p. 938) herleidt Sterksel uit het Germaanse 'sterku' (sterk) + 'sali' (uit één ruimte bestaand huis).
- (4) In deze oorkonde wordt als begrenzing van het allodium ook genoemd de 'Honrebom', oftewel de Hoenderboom, die tot op de dag van vandaag een grensbaken is, gelegen op een in ca. 800 aanwezig 'droogte-eilandje' in een verder natte omgeving (zie noot 2).
- (5) Uit deze oorkonde en een valse oorkonde uit 1172 (O.M., p. 105-106; Gysseling 1960, p. 521) blijkt dat het goed Heugten uiteenvalt in twee delen, nl. in het oosten het eigenlijke goed 'Hugeten ten Raden, of Hogeten ad Rotam', duidend op een oorspronkelijke bosontginning en een broek. Camps (O.M., p. 1212) localiseert dit broek n.a.v. het cognomen 'Hein uutten Broick-Heugten ten Raden' aan de westeinde van het hof. Onduidelijk is of dit identiek is of onderdeel uitmaakt van het Latbroek dat in latere ruzies tussen het dorp Someren en de Munsterabdij een grote rol zal spelen. Dit Latbroek maakte mogelijk wel deel uit van de door Diederik gedane schenking. Het Latbroek behoorde in de 13e eeuw aan de abdij Averbode en zou op grond daarvan erbuiten zijn gebleven. Pas in 1386 kwam het Latbroek definitief aan de Munsterabdij. Het Latbroek wordt gelocaliseerd bij Sterksel, aan de overzijde van de Sterkselse Aa (O.M., p. 193).
- (6) Dat deze regeling niet afdoende werkt blijkt uit een oorkonde van 1305 waarin als oplossing voor het geschil wordt bepaald dat het klooster een gracht of omheining zal maken waarbinnen de lieden van Maarheeze het vee niet zullen mogen drijven (O.M., p. 830-831).

*MEGEN, HAREN EN MACHAREN

(1) Evenals de naburige heerlijkheid Ravenstein behoorde het graafschap Megen vóór de 80-jarige oorlog formeel tot Brabant. Het kwam later onder invloed van het hertogdom Kleef waarmee het door een personele unie was verbonden (Schepenbank 1980, p. 21). Dit had onder andere tot gevolg dat nadat 's-Hertogenbosch in 1629 door Frederik Hendrik op de Spanjaarden was veroverd de daar sinds 1288 gevestigde orde van Minderbroeders een uitwijkmogelijkheid vond in het niet onder de rechtsmacht van de Staten Generaal vallende Megen. In 1645 werd een klooster gesticht dat als katholiek bruggehoofd diende voor het Land van Maas en Waal en de Meijerij (De Kok 1940, p. 1-9).

(2) Het daar liggende secundaire rivierruggenlandschap is, hoewel het bodemkundig weinig met een kom van doen heeft, qua (oorspronkelijk) landschappelijk uiterlijk ermee te vergelijken (Van Diepen 1952, p. 26).

(3) Naamkundig wordt Megen afgeleid van Magus, een Gallo-Romaans woord voor 'veld, markt of marktplaats' (Moerman 1956, p. 155). Megen wordt voor het eerst vermeld in 721, weliswaar in een 12e-eeuwse copie (Gysseling 1960, p. 679).

(4) 'Haren' betekent in het riviereengebied 'opslag van knotwilg en populier', maar heeft ook de betekenis van 'hoogte of lange hoogterug' (Moerman 1956, p. 76-77).

(5) Hoewel alleen van broeklanden onder Oss, Berchem en Duren bekend is dat deze door Jan I van Brabant in 1286 waren uitgegeven (O.M., p. 527-528), maakt de aanwezigheid van de Groenedijk in 1331 het aannemelijk dat ook de broeklanden in het Land van Megen in die tijd zijn ontgonnen, of intensiever in gebruik zijn genomen.

(6) Het ook waterstaatkundig tot het 's Lands van Megen horende Teeffelen werd - ondanks het feit dat het vanaf de Franse tijd tot de gemeente Oijen was gaan behoren - pas in 1852 waterstaatkundig verzelfstandigd.

*ST. MICHIELSGESTEL

(1) Door de aanleg van de zuidelijke rondweg bij 's-Hertogenbosch, het graven van de Zuiderplas en door een ruilverkaveling van het Bossche Broek is een deel van de noordelijke gemeentegrens verlegd of rechtgetrokken.

(2) Gestel is samengesteld uit de Germaanse woorden 'gaistu', dat hogere zandstrook langs polder of moeras betekent en 'lauha', dat bosje op een hoge zandgrond betekent (Gysseling 1960, p. 401-402) Spierings (1974, p. 28-30) wijst een landschappelijke verklaring af. Gestel zou samenhangen met een gasterij, een plaats waar de reiziger kon aanleggen, kon worden overgezet enz. Toch lijkt, gezien de oorspronkelijke landschappelijke situatie, ook in deze gemeente deze verklaring hier niet van toepassing.

(3) Ten noordoosten van St. Michielsgestel ligt het Moerschot. Dit duidt op een verhoging in een (oorspronkelijke) veenbedekking. Daarnaast verwoorden de verschillende - berg en -laar toponiemen juist de landschappelijke tegenstelling tussen tussen incidentele hoogten in een laaggelegen, dus nat milieu.

(4) voor een overzicht van de archeologische vondsten in het Dommeldal in de voor-Romeinse, de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen: Kortlang 1987, deel I en II en de daarin aangehaalde literatuur. Wij onderschrijven de suggestie van Kortlang dat de Dommel een belangrijke rol moet hebben gespeeld in de zuid-noord verbinding, zeker vanaf de Romeinse tijd.

(5) Zie noot 2

(6) In het oorkondeboek (O.M.) wordt geduchte bronnenkritiek op deze, slechts in een 17e-eeuws afschrift overgeleverde oorkonde, gegeven.

(7) Zie hierover uitgebreid de verschillende artikelen van Spierings (1975, p. 12-37; 1976, p. 85-101; 1976, p. 134-140; 1978, p. 78-81; 1979, p. 12-16). Jongmans (1963, p. 42-48) geeft een in samenwerking met de onvolprezen F. Smulders opgestelde lijst van cijnsgoederen van de heer van Herlaer. Het betrof de zogenaamde St. Michielscijnsen (29 september) en St. Maartenscijnsen (11 november). Zijn bezit in St. Michielsgestel was omvangrijk. Daarnaast bezat hij in de directe omgeving van St. Michielsgestel nog bezittingen te Boxtel,, Den Dungen, Esch, Liempde, Middelbeers, Oirschot, Schijndel, Tilburg en Vught.

(8) Echternach behield cijnsgoederen onder St. Michielsgestel tot 1794, het jaar dat de abdij door de Fransen werd opgeheven (Jongmans 1963, p. 12).

MIERLO

(1) Hendrik Verhees tekende in zijn schetsboek de 18e-eeuwse situatie van kerk en omringend kerkhof. Hij beschrijft hierbij een inscriptie waaruit blijkt dat de bouw van de kerk in 1496 gereed is gekomen (Van Laarhoven 1975, p. 72).

(2) In 1263 wordt in een conflict tussen het klooster Binderen en de investiet van Mierlo beslist dat de investiet recht heeft op de novale, de ontginningstienden, maar het klooster op de smaltienden (O.M., p. 374-375).

MILL

In dit laatste geval zou een relatief oude datering niet onmogelijk zijn. Vergelijk ontginning door 'geïmporteerde' Hollanders van het later Hollernland genoemde veengebied bij Bremen in de 12e eeuw (Van der Linden 1955).

MOERGESTEL

(1) De schepenbank Moergestel bezat, ondanks de relatief geringe omvang, de hoge, middelbare en lage rechtsmacht (Scheppenbank, p. 27).

(2) In het toponiem zijn beide aspecten van een potentieële bewoning vertegenwoordigd. Moer komt van het Germaanse 'mora', dat moeras, turfontginningsterrein betekent (Gysseling 1960, p. 701). Gestel is samengesteld uit de Germaanse woorden 'gaistu', dat hogere zandstrook langs polder of moeras betekent en 'lauha', dat bosje op een hoge zandgrond betekent (Gysseling 1960, p. 401-402). Spierings (1974, p. 28-30) wijst een landschappelijke verklaring af. Gestel zou samenhangen met een gasterij, een plaats waar de reiziger kon aanleggen, kon worden overgezet enz. Toch lijkt, gezien de oorspronkelijke landschappelijke situatie in deze gemeente deze verklaring hier niet van toepassing.

(3) 'Men heeft in deze gemeente (...) ongeveer 400 morgen weiden hooiland en meer dan 300 morgen broeklanden, (...) doch welke meerendeels, genoegzaam altijd onder water staan of drassig zijn. (...) De waterkorenmolen (aan de Reusel ten noorden van kasteel Nieuwenhof) mag niet langer malen dan van 1 October tot den 16 Maart, wanneer hij het water moet laten loopen, ter ontlasting van de hooibeemden.' (Van der Aa, p. 1000).

(4) Volgens een oorkonde van 1147 neemt Paus Eugenius III het St. Janskapittel te Luik onder zijn bescherming en bekrachtigt hij alle schenkingen aan dit kapittel gedaan. Daaronder is de 'villam Gestele cum familia et appenditiis eius' (O.M., p. 78-81).

(5) De toren van de overwegend uit de 16e eeuw daterende kerk van Moergestel is rond 1500 gebouwd (Kunstreisboek, p. 583-584). In 1324 verkoopt het kapittel van St. Jan te Luik zijn goederen aan de abdij Tongerlo (O.T., p. 296). Het collatie- of benoemingsrecht door de abt van Tongerlo van de kerk van Moergestel dateert dan ook van dat jaar (Van Veen 1923, p. 40). Zonder archeologische gegevens mag 'kerk/bewonings-continuïteit' worden aangenomen.

(6) In oorkonden uit 1280 (O.M., p. 464-465) en uit 1308 (O.M., p. 921-922) wordt eerst de verpachting en later de verkoop van een windmolen vermeld. De pachter en latere koper Woputer Apis (=de Bie) geeft als zekerstelling van de betaling vier stukken land onder Moergestel, nl. de grote en kleine 'Bygard', de 'Meeracker' (Moerakker?) en de 'Stert'. Of met deze molen de korenmolen op de Vinkenbergh of op de Molenakkers bij Heizen of een in de 19e eeuw al verdwenen molen wordt bedoeld is (nog) onduidelijk. In 1449 wordt in Heizen een hoeve genaamd de 'Creytenhoeve' gemeld; de Kreitestraat die van Moergestel over de noordwestflank van het Heizens akkerland

loopt wordt al in 1501 zo genoemd (Smulders 1964, p. 118).

(7) In Moergestel hebben twee 'kastelen' gelegen. Even ten noorden van de oude kern lag het kasteel Nieuwenhof, waarvan in de 18e eeuw wordt vermeld dat het al 'vervallen' is (Teegenwoordige Staat XIII, p. 71). Het is nu een klooster. Het andere 'adelijke huis' is vermoedelijk ouder dan Nieuwenhoven (sic) en blijkt in de 19e eeuw een niet al te opzienbarend uiterlijk te hebben gehad: Van der Aa (p. 1001-1002) meldt slechts dat het aanwezig is. In het terrein zouden nog sporen van de vroegere aanleg zichtbaar zijn (Kastelen 1982, p. 153).

(8) De begrippen koop en cijns zijn in deze context verwarrend. Mede gegeven de oorspronkelijke landschappelijke situatie zijn hier geen grote systematische veenontginningen, noch agrarische ontginningen, noch moertering, te plaatsen. Ook is het niet aannemelijk dat deze beschreven juridische handeling betrekking had op, of tot gevolg had een eventuele verdeling van de beemden langs de Reusel. In dat geval was het woord 'beemd' gebezigd! De verkoop kan in verband worden gebracht met individuele kleinschalige turfwinning. De cijns of verpachting duidt op gebruik als extensieve weidegronden, het jaarlijks halen van geriefhout, o.i.d. Mogelijk betreft het hier een verdeling van het Broek ten oosten van Heizen.

NISTELRODE

(1) Het tweede deel van het toponiem Nistelrode is doorzichtig: het betekent rooien/ontginnen van bos. Nu is het verleidelijk om de uitgang van de oudste schrijfwijze Nysterle als -lo (bos)naam te herkennen. Volgens Verdam en Ebbinge Wubbe (1932, p. 383) betekent 'nistelen' o.a. ergens een veilig verblijf vinden. Hoewel waarschijnlijk niet geoorloofd, is het aanlokkelijk beide betekenissen te koppelen: het leek de eerste ontginners een aangenaam woonoord.

(2) Gezien de patroonheilige St. Lambertus en de oude rechten die St. Kruis te Luik in Nistelrode bezat, is het zeker niet denkbeeldig dat vóór de Duitse Orde een Luikse instelling (St. Kruis?) het collatierrecht over de Nistelrodense kerk bezat.

(3) Voor een koppeling van verschillende landschappelijke disciplines, waaronder historische geografie, in een deel van de gemeente Nistelrode verwijzen wij naar Hendriks 1977. Interessant is om daarin te bekijken hoe de door Hendriks (1977, p. 75-111) gevolgde benadering van ontginning en bewoning zich verhoudt t.o.v. de in het regioverhaal beschreven/veronderstelde grote landschappelijke dynamiek.

NULAND

(1) In 1300 worden grote stukken aangrenzende gemeynt aan particulieren en dorpen verkocht (O.M., p. 716-719).

(2) Op het eind van de 17e eeuw is het kasteel nog in volle glorie aanwezig ('...een hoogh steene huys off casteel met een toorn daerop...') met vier morgen klaverweide, de 'Coppelweyde' van 12 morgen en 't Leeghbos', groot 4 morgen. In de Franse Tijd is het complex gesloopt (Sasse van IJsselt 1930, p. 293-295).

NUNEN

- (1) zie voor toponiemen hierin: A. Frenken 1932, p. 235-236.
- (2) Volgens Smulders (1952b, p. 31) is de oude vorm Ten Alvensoen; de vorm Alvershool zou pas in de 16e eeuw gangbaar zijn geworden.
- (3) Zo is (een deel van) de oude kerkplaats van Nederwetten na de oorlog afgegraven zonder dat er archeologisch verkenningen hebben plaatsgevonden (Beex 1969, p. 53).

ST. OEDENRODE

(1) De schepenbank van St. Oedenrode bezat, ondanks het feit dat velen de plaats als hoofdplaats van Kempenland willen zien, slechts de middelbare en de lagere rechtsmacht (Schepenbank, p. 31). St. Oedenrode maakte deel uit van het dekenaat Woensel, onderdeel van het diakonaat Kempenland, dat weer een aartsdiakonaat was van het bisdom Luik (Heesters en Rademaker 1972, p. 69-70).

(2) In dit onderzoek worden oudste vermeldingen van plaats- en veldnamen in het relatief kleine gemeenteareaal van St. Oedenrode in een ruimer verband geplaatst door aan te geven wanneer de verschillende naamtypen elders - in de Meijerij van 's-Hertogenbosch en in heel (noordelijk) Nederland voor het eerst voorkomen. Doordat vooral een Noordnederlandse historisch-toponymische context werd geschapen, zullen enkele van de dateringen aan de te jonge kant zijn.

(3) De oudste vermeldingen van St. Oedenrode hangen deels samen met de verering van de H. Oda ter plaatse (Heesters 1981, p. 48; Heesters en Rademakers 1972, p. 42-48). In de 12e eeuw werd de Vita Odae geschreven, waarin deze heilige werd 'gekoppeld' aan de plaats 'Rode'. De plaatsnaam betekent dan: een (oudere) ontginning waar St. Oda verbleef, of de ontginning van St. Oda. De verering van St. Oda in Rode is in de 12e eeuw aantoonbaar, maar pas in de tweede helft van de 14e eeuw komt het dorp als 'Sente Oeden Rode' in het Brabants Leenregister voor. St. Oda heeft overigens volgens de overlevering in de 8e eeuw in Rode gewoond en is er ook gestorven.

(4) In 1213 ziet de Graaf van Gelre af van zijn rechten op het graafschap (St. Oeden)Rode ('...comitatu de Roda (...) citra Mosam...'). Dit is niet Rolduc ('s-Hertogenrade) in Zuid-Limburg, zoals wel wordt verondersteld (zie over deze kwestie Heesters 1972, p. 43-44 en de daar aangehaalde literatuur), maar St. Oedenrode. Hiervoor kunnen de volgende argumenten worden aangevoerd:

- Het Land van 's-Hertogenrade is nooit een graafschap geweest,
- De graven van Gelre hadden er in 1231 geen bezittingen,
- Het 'citra Mosam' (aan deze zijde van de Maas) is vanuit de plaats Leuven gedacht, waar de oorkonde is uitgevaardigd. (O.M., p. 228-229; Schrijnemakers (1984, p. 52-54).

Een jaar later schenkt de hertog van Brabant aan de inwoners van St. Oedenrode ('...nostris hominibus in Rode manentibus...') dezelfde vrijheden ('libertas') als de inwoners van 's-Hertogenbosch bezitten (O.M., p. 241-242). In 1242 worden twee hoeven te Megen langs de Maas aan de kerk ('...ad altare beate Ode in Rode...') van de H. Oda overgedragen.

(5) Zo is oude bewoning aangetoond op Vressel, welke door Heesters (1981, p. 27) wel zeer exact is gedateerd als "...rond 1140 vóór Christus gebouwd...", en nederzettingen uit

de IJzertijd, o.a. op de Everse Akkers (Heesters 1981, p. 27-31).

(6) Het achtervoegsel '-sel' in Nijnsel en Vressel wordt door Heesters (1981, p. 57) herkend als 'sale', het zaalhuis uit de Frankische nederzettingen. In de opgravingssporen op 't Everse worden een tweetal 'zaalhuizen' herkend.

OEFFELT

(1) Oeffelt behoorde tot het hertogdom Kleef. Het werd in 1753 afgesplitst in het ambt Gennep (Schepenbank, p. 20).

OIRSCHOT

(1) De ene helft hoorde oorspronkelijk aan de hertog van Brabant en was vanaf 1648 in handen van de Staten Generaal. De andere helft kwam in 1672 in handen van de protestantse kwartierschout van Kempenland Maarten Sweerts de Landas, als opvolgers van de Merode's, die vanaf 1410 halfheren van de heerlijkheid waren (Beex 1966, p. 79-80). De heerlijke rechten omvatten naast het recht van jurisdictie en het verkrijgen van bepaalde inkomsten, ook het patronaatsrecht over kerkelijke instellingen. Een protestant had zeggenschap over kerken en kapittels in Oirschot!

(2) Gysseling (1960, p. 764) herleidt de 11e-eeuwse vermelding 'Oroscoth' deels tot het Germaanse 'skauta', dat 'beboste hoge zandgrond uitspringend in moerassig terrein' betekent. In een oorkonde van 1303 (O.M., p. 772-773) worden door Jan II hertog van Brabant gemene gronden onder 'Verdonc' en 'Wolfskele' afgestaan. Ook hier is in het toponimisch materiaal de nat-droog verhouding aanwezig: donk duidt op een individuele ophoging in een overwegend natte omgeving, 'kele' duidt in het Middelnederlands o.a. op een geulachtige laagte (een beemd?) (Verwijs en Verdam 1932, p. 290).

(3) Omstreeks 1268 werd in Oirschot een kapittel gesticht in de kerk die gewijd was aan St. Peters-banden (Van Veen 1923, p. 41). Deze fraaie laatgotische kruisbasiliek had een in 1462 door brand vernielde voorganger (het volgende naar: (Kunstreisboek, p. 585-587), die wel identiek zal zijn aan de in 1268 genoemde kapittelkerk. De bij de kerk staande voormalige Mariakapel (thans N.H.-Kerk) heeft oudere (bouwkundige) antecedenten: het is een rechthoekig Romaans gebouw, opgetrokken uit tufsteen, dat vermoedelijk uit de vroege 12e eeuw dateert. Dat de 'stadsvorming' in het begin van de 15e eeuw zijn beslag had gekregen mag blijken uit de ouderdom van het, later gedeeltelijk herbouwde raadhuis: het werd in 1403 gesticht.

(4) Jan II hertog van Brabant geeft aan Willem van Herlaer, zijn meier te Tienen, tot vermeerdering van diens leen 27 bunder in zijn bos.

(5) Op 18 augustus 1301 keurt Jan II de verkoop van 19 bunder heideland '...decem et novem bonuariorum miricarum...' (O.M., p. 745-746) welke krap veertien dagen later weer worden verkocht. In deze verkoop wordt gesproken van 19 bunder waar- schappen of broekland ('...bonuaria warischapiorum...') (O.M., p. 746-747). In 1303 vindt een overdracht van twee stukken heidegrond plaats ('...bunuaria mirice que teuthonice heyda vocatur...') (O.M., p. 781). Het latijnse 'mirica' betekent 'heide' (Lateinisches Tasschenwörterbuch 1953, p. 280) en is als verzamelnaam voor zowel natte, als droge heide gebruikt. Naar behoefte werd in de oorkonden het onderscheid tussen natte (gras)heide en droge heide aangegeven ('...que teuthonice vocatur...' o.i.d.).

(6) In deze oorkonde geeft Jan II gemene gronden '...se extendit a loco dicto de Broeckvoert usque Baensvoert per dominicam viam dictam vaert penes Wippenhout, de Baentsffoert usque Tregelersvoert iuxta limites domini de Boxtel et de Tregelaersvoert usque Hamelaer...' Het als '...vaert bij (aan de zijde van) Wippenhout omschreven object komt mogelijk overeen met de Lopensche Straat, welke ten westen ligt van de Zwarte Voorten.

OISTERWIJK

(1) Een moeizaam onderwerp betrof tot voor kort de exacte begrenzing van het oude West- en Oosttilburg. Camps merkt in een commentaar in het O.M. terecht op dat daarover veel verwarring heeft bestaan. 'De plaats Oosttilburg bestond uit het westelijk gedeelte (het Kerkeind) van de tegenwoordige plaats Oisterwijk. De door de hertog van Brabant gestichte 'Nova Civitas' Oisterwijk omvatte aanvankelijk slechts het oostelijk deel van het tegenwoordige Oisterwijk (het Lindeind). Als parochie strekte Oosttilburg zich veel verder uit en omvatte behalve het gebied van de 'Nova Civitas' Oisterwijk ook Berkel en Udenhout. Gaandeweg werd de naam Oisterwijk ook voor Oosttilburg gebruikt, ook als parochie, waarna deze naam in onbruik raakte.' (O.M., p. 138).

(2) Gysseling (1960, p. 766) geeft een vermelding van vóór 1167 'Hosteruic', welke hij afleidt van het Germaanse 'austra' = oostelijk en 'wika' = dochternederzetting. In 1214 wordt een schenking van Hendrik I, hertog van Brabant beoorloond in 'Oesterwijn' (O.M., p. 179-180). Er is geen zekerheid over de identificatie van het in 815/816 in een schenking aan de abdij van Lorsch genoemde 'Osterol' met Oisterwijk ('...in Osterol terram ad modia X et in silvam porcos duos et prata et mancipia XXV...'). Het wordt ook wel met Oosterhout bij Breda (Gysseling 1960, p. 766), of Oosterhout in de Betuwe bij Nijmegen geïdentificeerd. Harenberg (1984, p. 42-43) noemt nog een identificatie bij Kerkdriel in de Bommelerwaard of zelfs Orthen bij 's-Hertogenbosch.

(3) De huidige aan St. Petrus-banden gewijde kerk van Oisterwijk werd in 1897 in neo-gotische stijl naar een ontwerp van P.J.H. Cuypers voltooid (Kunstreisboek, p. 587). Op deze plek stond voordien de laat-gotische 'Leuvense' kerk, welke in 1587 grotendeels door brand was verwoest en nooit meer volledig is herbouwd. De acentrale ligging van de kerk ten opzichte van het zwaartepunt van de bebouwing hangt samen met de eerder genoemde gescheiden opbouw van de nederzetting en wijst mogelijk op het aan elkaar groeien van twee afzonderlijke kernen Kerkeind en Lindeind (Peynenburg 1963, p. 160 en afbeeldingen daarin).

(4) Hoewel er twijfel bestaat over de ethymologie 'carrick' = kerk (Smulders 1950c, p. 102) lijkt het niet onmogelijk dat hier een kern gezocht moet worden even oud, of ouder dan Kerkeind-Lindeind. De oudste bouwkundige datering van de middeleeuwse kerk aan het Kerkeind sluit een eventuele voorganger bij Kerkhoven niet uit. In dat geval heeft er een verschuiving van (het zwaartepunt van) de nederzetting plaatsgevonden.

OOST-, WEST- en MIDDELBEERS

(1) Evenals bij zoveel 'eenzame' torens in zand-Brabant het geval is geweest, is een deel van de toren bij de beruchte najaarsstorm van 1800 ingestort (Van Laarhoven 1975, p. 14).

OPLOO

(1) De godshuizen in Oploo en Ledeacker behielden nog zeer lang slechts een kapelstatus (Van Veen 1923, p. 49).

OSS

(1) Cunen (1932, p. 20-21) baseerde zijn ideeën hierover op twee oorkonden, nl. een door hem foutief gedateerde schenking aan Willibrord uit 721 en een pauselijke oorkonde uit 1069 waarin Alexander II Echternach in haar bezittingen bevestigt. In beide oorkonden (O.M., p. 11-13; 48-50) is er sprake van de plaats Baclaos. Deze naam wordt tegenwoordig vereenzelvigd met Bakel. Al veel eerder, nl. in 1147-'48 is in (een jonger afschrift van) een pauselijke bevestigingsoorkonde van Echternachse goederen dit voor de copieïst onbegrepen toponiem Baclaos gelezen en geschreven als Bacle, Os, als twee verschillende toponiemen.

(2) Cunen zag deze samenloop van omstandigheden als een logisch vervolg op de hierboven afgewezen oude band tussen Echternach en Oss. De door hem als bewijs aangehaalde legger van cijnsen dateert echter uit de 18e eeuw, zodat daarin moeilijk een verschil tussen 8e-eeuws, of hoog-middeleeuws Echternachs bezit valt aan te geven. In een in het eerste kwart van de 13e eeuw uitgegeven lijst van goederen en cijnsen van Echternach (O.M., p. 203-206) komt Oss dan ook niet voor.

(3) Van Laarhoven (1975, p. 18) vermeldt bij de tekening van Hendrik Verhees uit 1787 dat de bovenste twee geledingen van de toren waarschijnlijk in de 15e eeuw op een reeds bestaande oudere torenstomp zijn geplaatst.

(4) De relatie gemene gronden - waterstaatkundige werken wordt expliciet gemaakt door een orkonde uit 1303, waarin Jan II aan de Ossenaren en hun geburen (Berchem en Duren) toestaat het geld dat zij bestemd hebben, en nog zullen bestemmen voor de wetering en hoefslag te mogen ontvangen uit hun gemene gronden (O.M., p. 777).

(5) De kom van Oss werd omgeven met grachten en wallen. Aan de hoofdweg die door Oss liep, de weg van 's-Hertogenbosch naar Grave, werden twee sterke poorten gebouwd (later wel aangezien voor kastelen!): de Bossche en de Graafse poort. Deze laatste poort is tot 1925 in sterk verbouwde toestand blijven bestaan (Cunen 1928, p. 189; 1932, p. 172 e.v.). Of (het volgende naar Cunen 1935, p. 146-147) een in 1397 genoemde landweer (het land gelegen buiten de Schans, genaamd Landweer) bij Schaijk onderdeel uitmaakt van de verdedigingswerken van Oss, of als veekering moet worden opgevat is niet duidelijk. Van deze landweer was in 1935 nog een deel over, gelegen bij de Hoogheuvelse Steeg. Het noordelijke deel van de landweer was toen al verdwenen, maar de ligging was nog te achterhalen. In 1760 en 1775 werd het nu verdwenen stuk landweer door de gemeente aan de eigenaars van de belendende stukken in percelen uitgegeven in eeuwige erfpacht. Uit deze uitgifte blijkt dat de plaats waar de landweer bij de (oude) Berchemse Weg uitkwam, lag aan de Wevereindsteeg.

*RAVENSTEIN

(1) Tot in de 16e eeuw behoorde de heerlijkheid Ravenstein formeel tot Brabant. Later kwam de heerlijkheid onder invloed van het hertogdom Kleef. De heerlijkheid viel uiteen in een viertal schepenbankgebieden, verdeeld over het Maaskantgericht en het Heikantgericht. De schepenbank van de stad Ravenstein bezat de hoge rechtsmacht over de gehele heerlijkheid (Schepenbank, p. 21).

(2) In dit gebied waar de inventarisatie van archeologisch materiaal uit de jaren '50 direct is te vergelijken met de recentere interpretatie van archeologische vondsten, valt op dat het verschil in inzicht niet eens zo groot is. Ook hier speelt het gesignaleerde verschil in dateringsmogelijkheden van het vondstenmateriaal een belangrijke rol.

(3) Deursen kan worden herleid tot het middelnederlandse 'dorn of doorn' en het oudnederlandse 'thorn', dat 'plaats met doornstruiken' betekent. De klankwisseling die hierbij heeft plaatsgevonden kan in twee richtingen optreden. Het Peeldorp Deurne - met een eerste vermelding in 721 als 'Durninum' - wordt wel uitgesproken als Deursen, terwijl Deursen onder Ravenstein tot in de 16e eeuw nog als 'Dorne en Doerne' werd geschreven (Moerman 1956, p. 54).

(4) De stad ontleent haar naam aan Walraven, de zoon van Jan van Valkenburg. Deze Jan vocht in de slag bij Woeringen in 1288 aan de zijde van Jan I van Brabant en kreeg daarvoor de heerlijkheid Herpen. Het noordelijk deel droeg Jan van Valkenburg over aan zijn zoon Walraven die er een kasteel stichtte: Ravenstein. De opvolger van deze burcht werd in 1818 afgebroken (Knippenberg 1956b, p. 124).

(5) In 1196 is er sprake van het 'castrum Herpen' (O.M., p. 145-146). Tot op heden is te Herpen een toponiem overgeleverd waaruit de aanwezigheid van een kasteel blijkt (Kastelen 1982, p. 152).

(6) Uit de tekst van de oorkonde van 1332 blijkt deze samenhang wel heel duidelijk. De Herpenaren mogen de gemene gronden '...deylen ende slaen (in slagen opdelen) tot erven metten dyck, die daer toehoort (en zij) sullen deesen dyck houden, alsoo als men die dyck boven ende beneeden helt (...) ende een iegelyck mach synen dyck en dat erve dat daertoe geslaghen is, vryden (afpalen) ...' (Hermans 1850, p. 76).

*REUSEL

(1) De grens tussen Nederland en België, tussen Staats-Brabant en de Oostenrijkse Nederlanden is (in de Franse tijd) verschoven. Een deel van de gronden die op de kaart van Verhees (1794) staan omschreven als 'Het gebied van deze heide heeft Bladel (!) voor een Chijns van de Abdij Postel' blijkt in de 19e eeuw onder de gemeente Reusel te vallen. De zuidgrens volgt een deel van de 'dijk na Arendonk'. Deze dijk heeft een vervolg in de 'Kai', die nu op Belgisch grondgebied ligt. Het verlegde deel van de grens was in zijn hoekige verloop vastgelegd door de Grauwe Kei, de Roode Kei, de Hoogpaal en de Blauwe Kei, die zo dicht bij elkaar stonden, dat een geruzie over deze grens waarschijnlijk mag worden geacht. Ten zuiden van deze grens lag de Kleine Reuselse en de Reuselse Heide! Al veel eerder blijkt dat Reusel onderdeel uitmaakt van een perifere grenszone. Tussen 1294 en 1312 wordt Reusel losgemaakt van de Meijerij van 's-Hertogenbosch (O.M., p. 1084-1085). De Abdij Postel trekt Reusel dan, via de band met de veel zuidelijker gelegen Abdij Floreffe in een zuidelijker invloedssfeer.

(2) Reusel wordt toponymisch verklaard als 'Roes'+ 'lo' = riet + bos (Moerman 1956, p. 192), hoewel anderen denken aan een -laar toponiem (Goris 1955a, p. 8). Van der Aa (p. 441) beschrijft deze in de 19e eeuw nog aanwezige tweedeling tussen hoog, droog, potentieel cultuurland en laag, nat, extensief gebruikt land als volgt: "De grond is hier mager, schraal en grotendeels nog heide, waarin vele groote en kleine vennen liggen (...) uit de vennen wordt goede turf gegraven (De Moeren) welke, benevens den landbouw, het onderhoud aan de ingezetenen verschaft".

(3) Dat hier aandacht wordt besteed aan deze oudere bewoning hangt samen met het gegeven dat ook deze oudere bewoning zich vaak opvallend richtte naar een oorspronkelijke landschappelijke situatie, die (dus) in de loop van de tijd niet al te zeer was veranderd (Het volgende naar Roymans 1980, p. 12-21). Zo is op de Zandheuvel (!) in de Moeren al tussen 8000 en 4000 vóór chr. bewoning aangetoond. Ook uit de IJzertijd zijn vondsten bekend. Op een akker genaamd De Laagte (coördinaten: 375.350 x 141.175) is in, door egalisatie van een nabijgelegen zandkop, opgebracht materiaal Bronstijd/IJzertijd-materiaal gevonden. Ook is er een inheems-Romeinse nederzetting in de bebouwde kom van Reusel bekend: "In het begin van deze eeuw maakte het terrein nog deel uit van een oud uitgestrekt akkercomplex. De nederzettingssporen uit de Romeinse tijd liggen dan ook 'begraven' onder een dik esdek".

(4) Oorspronkelijk was de Postelse abdij een 'dochter' van de in 1121 gestichte Abdij Floreffe. Postel is pas in de eerste helft van de 17e eeuw van deze abdij onafhankelijk geworden. De oudste vermelding van Reusel wordt (in een 13e-eeuwse copie) gedateerd ca. 1173. Het betreft een vermelding in een

schenkingslijst aan de Abdij Postel. Daarin wordt ook 'Roselo' genoemd (O.M., p. 107-111). In het O.M. (p. 170-171; 237; 483-484; 494) zijn enkele grotere en kleinere schenkingen van vóór 1312 van Reuselse goederen aan de Abdij Postel opgenomen.

(5) '...van allen het houtgewasch op publieke ende gemeyne straeten binnen den dorpe gelegen, dwelck daarbuyten wordt gevuert (...) van de moeren, die de ingesetenen comen te vercoopen aen de afgesetenen die daerop den torff comen steeken, of by den ingesetenen worden gesteken, ende daernaer vervuert naer andere dorpen...' (Welvaarts 1877).

(6) In 1766 werd op de Lensheuvel '...een huis, bakhuis, schop, hof en aanpalende gracht...' voor het klooster aangekocht (Welvaarts 1877). Tussen Reusel en Hulsel stond de Postelse dwangmolen waarop Mierde en Hulsel hun graan moesten malen.

(7) Ook de 'vlucht'-kerken van Alphen, Heeze en Leende, Someren en Asten, en Deurne waren geplaatst in de heide op de grens met de Oostenrijkse Nederlanden. Deze kerkjes zijn toen door een weg (Kerkdijk) met de kernen verbonden.

RIETHOVEN

(1) Gysseling (1960, p. 191) geeft als naamsverklaring broka (moeras) + hofum (boerderij).

(2) Het volgende naar Theuws (1988, p. 261-263).

ROSMALEN

(1) Het merendeel van de in deze oorkonden door de homines franci aan Lorsch geschonken goederen is gelegen op de dekzandrug tussen Rosmalen en Herpen en in het nabijgelegen riviergebied.

(2) Het voor Rosmalen relevante tekstgedeelte luidt: '...item unum frustrum terre situm apud Hynen in loco qui dicitur Vliedert versus Orthen, item (...) dictum Mertert in situm inter montes apud Hinen, item (...) dictum Mortert situm inter medium villarum Hynen en Roesmalen...' (O.M., p. 474).

(3) In 1545 wordt een deel Hooge Vliert genoemd (De Rooy 1930, p. 256). Ervan uitgaande dat oudtijds een groot gebied Vliert werd genoemd, is het mogelijk dat Hooge Vliert als een relatief jongere landschapssituatie is te beschouwen, ontstaan nadat een moeras- of veenbegroeiing door natuurlijke invloed, of door menselijk ingrijpen, dus door ontwatering, is gaan dalen.

(4) Van der Does (1904, p. 198) beschrijft de grootte van de oude Akense Hoeve onder Heeseind. Deze hoeve strekte zich uit van de Zeegdijk tot aan de Hoefgraaf. Dit zou betekenen dat de Rompertwetering, die de verkaveling doorsnijdt, jonger is dan die verkaveling. In de aangrenzende gemeente Nuland betekent dit dat er eerst alleen de Voorste en Achterste Nuland (grote niet-geperceleerde graslandcomplexen) waren. Door het verlengde van de Rompertwetering, het Weteringske, werd vervolgens de Voorste Nuland doorsneden, zodat er een Middelste Nuland ontstond.

(5) De kerk, waarvan de oudste delen dateren uit de 15e eeuw (Kunstreisboek, p. 591), was sedert 1415 ingelijfd bij het St. Janskapittel te 's-Hertogenbosch (Van Veen 1923, p. 60).

(6) 'Cauwater, "onze lieve Vrouw by de koude waters", abdij van Brigittinen en Brigittinessen in 't jaar 1434 gefondeerd bij 's Hertogenbosch, is in het jaar 1566 door de razernij der beeldestormers verwoest en verbrand. De gemeente heeft daarna een woonstee binnen 's-Hertogenbosch bekomen, doch deze stad werd in het jaar 1629 aan de Hollanders overgeleverd. De Brigittinen vertrokken naar Hoboken bij Antwerpen, en de Brigittinessen maakten zich een kloosterken bij 's Hertogenbosch in het dorp Roosmaelen, hetwelk de verenigde staten toelieten, omdat de nonnen veel geld aan de meijers gaven. In 't jaar 1712 is hun huis door decreet van de staten verkocht.' (Knippenberg 1952, p. 41).

SCHAIJK

(1) Géén van deze schepenbanken bezat de hoge rechtsmacht. Dit werd uitgeoefend door de schepenbank van de stad Ravenstein (Schepenbank, p. 21).

(2) 'Uithoven waren in de Middeleeuwen agrarische bedrijven van kloosters en als regel groter dan de particuliere boerderijen. Ze werden door de 12e-eeuwse abdijen gesticht, om de geschonken of op andere wijze verkregen landerijen, die vaak ver van de abdijen verwijderd lagen, te exploiteren. Soms waren ze door de schenkers van de grond tevens bedoeld om als modelboerderijen de landbouw en veeteelt in het gebied rondom de uithoven te stimuleren.' (Van de Velden 1986, p. 7).

(3) Deze oude kerk is in het begin van de 20e eeuw afgebroken (Van Laarhoven 1975, p. 114).

(4) Het toponiem Schaijk wordt verondersteld te komen van Schadewijk (Moerman 1956, p. 277), maar de betekenis blijft onduidelijk.

SCHIJNDEL

(1) Jan II van Brabant geeft erfcijsen uit '...in onse bosschen van den Eylde...' (O.M., p. 602-603).

(2) Op de kaart van Verhees uit 1794 is hier nog sprake van onontgonnen heidegronden.

SOMEREN

(1) Deze buurtschap De Hutten wordt op de kaart van Verhees nog de Hut genoemd, gelegen aan het eind van de Kerkdijk die Someren en Asten verbond met een vroegere schuurkerk, net over de grens tussen Staats-Brabant en Oosterijks-Limburg.

(2) De abdij Postel was ook in het bezit van de molens te Stipdonk, Venbergen en Westerhoven, die zij als dwangmolens beheerden (O.M., p. 1053).

(3) Of het hier een voorloper van een van de twee oude Some-
rense molens, nl. een gesloten standaardmolen (mogelijk) uit
1543, of de in 1867 na een brand herbouwde stenen bergkoren-
molen (Kunstreisboek, p. 592), betreft is onduidelijk.

SON EN BREUGEL

(1) Tegenwoordig rest van deze laat-gotische kerk slechts de in 1974/75 gerestaureerde toren (Van Laarhoven 1975, p. 38; Kunstreisboek, p. 592).

(2) Zoals het staat beschreven in een 17e-eeuws afschrift van deze oorkonde: '...alle (...) recht (...) in een moelen gelegen tot Sonne den proest ende convente van Sinte Geertruyen te Lovener ende den convente van Hoydonc, ende dat voir een vry eygendom.' (O.M., p. 429-430).

(3) Son betekent 'waterloop in een moerassige, vaak overstroomde streek. Breugel wordt wel verklaart als een 'ingesloten gebied, jachtterrein' welks betekenis evolueerde tot 'lage plek, met hout begroeid, of weide'. 'Een briel of breul was een geschikte weideplaats voor het vee. Later kunnen vele van deze brielen door het graven van grachten of sloten meer woonbaar zijn gemaakt'. Hurk hangt samen met hoek wat, gezien de ligging binnen de oorspronkelijk landschappelijke situatie, niet verwondert. Olen is mogelijk een aanduiding voor oorspronkelijke woeste grond. Aanshot is mogelijk een -skautatoponiem, een 'droge rug in een overwegend natte omgeving (=aan de voet, of bij de skauta) (Moerman 1956, p. 214, 43, 105, 170 en 172; Knippenberg 1955a, p. 89).

(4) Hutten (1980, p. 62-63) geeft aan de hand van de lijsten van de honderste penning in Son een idee van het gebruik van de grond, het grondbezit en de welstand in Son.

*SPRANG CAPELLE

- (1) De naam Zuidewijn is een verbastering van 'zijdwende'. Deze zogenaamde brede zijdwende is in ± 1000 gelijk met de ontginning ontstaan en liep van de Oude Maas tot aan de Rechtestraat in Kaatsheuvel dus over de (latere) grens met Brabant (zie over de verlegging van de oude grens tussen Brabant en Holland: Loon op Zand).
- (2) 's-Grevelduin hangt volgens Van der Hammen (1922, p. 258) samen met twee vroegere bezitters van het ambacht in de 15e eeuw, namelijk de familie Van der Duyn en Adriaan Schrevel.
- (3) Het is ook mogelijk dat alleen de naam Zuidewijn naar het zuiden is verplaatst na de ondergang van het eerste kasteel van die naam. In 1495 wordt een koopovereenkomst gesloten m.b.t. '...het huis te Vrijhoeven van outs genaemt de steene camer...'. 'Van outs' kan slaan op een langere periode dan de 74 jaar die sinds de St.-Elizabethsvloed van 1421 zijn verlopen.
- (4) In 1566 werden nog 68 personen voor grondbelasting aangeslagen '...in die Audestraet...' tegen 152 '...in die Nieuwstraat...' en slechts 14 '...op die Vaert...'. De bewoning heeft zich in het zuiden geconcentreerd langs de Nieuwe Straat, op een door het dalende veen heengekomen rug.
- (5) '...twintich hoeven moers vuyt (vugt?), elcke hoeve van XVI morgen...'. Na de ontginning bleef 240 morgen '...bruyckbaar lants, wesende licht Brabants lant...' over.
- (6) Sprang kreeg in circa 1325 zijn eerste kerk. Bij de bouw van de kort vóór 1475 daterende toren zou de Sprangsche Sloot, die doorliep tot de in 1396 aangelegde Loonsche Vaart van 's-Gravenmoer naar Den Bosch, een rol hebben gespeeld bij het aanvoeren van het bouw materiaal (Van der Hammen 1911, p. 28 en 168). Hoe het ook zij, de Sprangsche boeren hebben vanaf de Oude Straat hun deel van het restveen tot aan de Sprangsche Sloot in cultuur gebracht. Een jongere vermelding van twee stukken land '...streckende van der (...) Auerstraten tot Bezoyenschen erf toe...' (Van Oordt 1921, p. 204) kan indicatief voor de ontginningsrichting zijn.
- (7) Zij konden de grootte van hun moeren niet opgeven '...want dat yutgedolven lant es, dat es verloren lant, ende dat noch ongedolven es, daerof en weet men de grootte niet, noch wient toebehoert, mits dat men upte selve moeren ende mergentalen niet en gadert oft omme en slaet...' (Informacie, p. 533).

*TILBURG

(1) Een moeizaam onderwerp betrof tot voor kort de exacte begrenzing van het oude West- en Oosttilburg. Camps merkt in een commentaar in het Oork. Boek Meijerij terecht op dat daarover veel verwarring heeft bestaan. "De plaats Oosttilburg bestond uit het westelijk gedeelte (het Kerkeind) van de tegenwoordige plaats Oisterwijk. De door de hertog van Brabant gestichte 'Nova Civitas' Oisterwijk omvatte aanvankelijk slechts het oostelijk deel van het tegenwoordige Oisterwijk (het Lind-eind). Als parochie strekte Oosttilburg zich veel verder uit en omvatte behalve het gebied van de 'Nova Civitas' Oisterwijk ook Berkel en Udenhout. Gaandeweg werd de naam Oisterwijk ook voor Oosttilburg gebruikt, ook als parochie, waarna deze naam in onbruik raakte". (O.M., p. 138).

(2) Een nadere invulling van het oorspronkelijk natuurlijke substraat is voor de Tilburgse situatie niet eenvoudig. De gegevens voor het samenstellen van de basiskaart - de bodemkaart 1 : 50 000 met daarop aangegeven de grondwatertrappen, maar ook een gedetailleerde hoogtelijnenkaart die ten grondslag ligt aan de geomorfologische kaart 1 : 50 000 - ontbreken, of zijn gebaseerd op, of te veel beïnvloed door de huidige groot-stedelijke situatie: bebouwde kommen worden op deze thematische kaarten niet gekarteerd! Pas vanaf de 18e eeuw kunnen kaartgegevens gecombineerd met naamkundig materiaal inzicht geven in deze materie.

(3) In 1809 kreeg Tilburg van Lodewijk Napoleon stadsrechten waardoor een feitelijke situatie rechtens werd vastgelegd (Verberne 1955, p. 183).

(4) Het middeleeuwse Tilburg wordt wel gelocaliseerd bij de hoeve De Rijt, gelegen bij de kerk van 't Heike (Hardenberg 1955, p. 37) - niet te verwarren met de meer westelijk gelegen heerdgang (wijk). Nog in de 16e eeuw lag de oude kerk van Tilburg grotendeels omsloten door de gronden van het leengoed De Rijt. De exploitatie van dit goed geschiedde vanuit een hoeve die in de eerste helft van de 16e eeuw nog aan de westkant van de kerk lag. Mogelijk maakte de kerk van Tilburg oorspronkelijk deel uit van het goed De Rijt (Boeren 1955, p. 77-78). Maar ook de andere vlekken kunnen bogen op een minimale middeleeuwse datering. Op de Moerenborch lag het persoonshuis of spiker van de Tongerlose Hoeven. Tongerlo had in 1231 het collatie- of vergevingsrecht van de kerk van Tilburg verkregen (Boeren 1955, p. 79). Broekhoven wordt in 1309 genoemd (O.M., p. 980-981).

(5) Op het eind van de 18e eeuw wordt voor het eerst gewag gemaakt van verbetering van de wegenstructuur: 'In [1774] is den oude (!) steenweg alhier opgebroken en eenen nieuwen gelegd, doch van de oude steenen heeft men steenweg gelegd [...] een deel in den Noordhoek en op den Heuvel en op den nieuwen dijk. Den 16. july [1781] heeft voor den eersten maal gereden de

postwagen van 's-Hertogenbosch op Breda vice versa...' (Bezemer 1897, resp. p. 17 en 20).

(6) Zowel op 't Heike als op 't Goirke stonden katholieke schuurkerken. De grote kerk op de Heuvel was immers overgegaan in protestantse handen. Rondom deze schuurkerken ontstonden kernen die werden bewoond door kleine ambachtslieden, wevers en spinners. Tilburg bezat in het begin van de 19e eeuw al een belangrijk 'wolweck'. Een deel van deze lakenindustrie was thuiswerk (Verberne 1955, p. 185). Ook andere economische bedrijvigheid verplaatste zich naar deze 'nieuwe' kernen. Zo werd de weekmarkt die altijd op de Heuvel werd gehouden verplaatst naar 't Heike (van Mosselveld 1955a, p. 214).

(7) In 1668 werd de katholieke parochie Tilburg verdeeld in twee aparte kerk/woongemeenschappen, die - zoals gezegd - gegroepeerd waren rond de schuurkerken 't Heike en 't Goirke. Tot in de Franse tijd vielen deze schuurkerken wel onder een parochie. Zoals in zovele plaatsen in Brabant raakte de oude gotische kerk onder protestants beheer aardig in verval (Zie Gemeentebescrijving van Cuijk, noot 4). In 1827 werd het schip gesloopt. Aan de wel behouden toren werd een nieuw schip in waterstaatsstijl gebouwd (Van Mosselveld 1955a, p. 214-217).

UDEN

(1) Boekel, Volkel en Zeeland behoorden in de Middeleeuwen tot de heerlijkheid Uden, welke omstreeks 1200 was opgegaan in het Land van Herpen, dat na 1360 het Land van Ravenstein ging heten. Al in 1339 was er een schepenbank die zetelde in Uden (Van de Ven 1964, p. 56; Hermans 1850 I, p. 79-82).

(2) Van Heessel (z.j. p. 27 e.v.) gaat uitgebreid in op mogelijke naamsverklaringen van Uden. Verwijzend naar een, tussen de fundamenten van de oude (nu afgebroken) kerk gevonden, met runen bekraste steen wordt een naamsafleiding van Wodan geopperd: de runen worden wel als WOT gelezen. Anderen zien in Uden een -heemnaam, terwijl ook nog de naamsafleiding Uden = 'autha' = woest terrein opgang doet.

(3) Van der Aa (p. 353) vermeldt de ouderdom van de klokken die in de oude, nu afgebroken, kerk hingen, nl. 1350, 1443 en 1484.

(4) De omstreeks 1455 gestichte kapel te Volkel is pas in 1854 tot kerspelkerk verheven (Van Veen 1923, p. 61).

(5) Deze orde bezat blijkens een charter uit 1625 al goederen te Uden, nl. '...der Kruysbroederen hoeven (...) genaamt de Bitsick (Bitswijk)' (Hermans 1850 I, p. 535-538).

(6) Op 11 augustus 1749 krijgen de lieden van Uden, Volkel, Boekel en Zeeland een aanschrijven van de Keursvorst om in Uden een bijeenkomst te beleggen waarin beraadslaagd kan worden over het in cultuur brengen van de gemeente- (gemene-) gronden (Hermans 1850 II, p. 464-465). Uit twee hieropvolgende charters blijkt hiervan niets terecht te zijn gekomen. De 'lieden' stelden dat '...geene heyden verkoght ende tot nieuwe landeryen aangemaectt ende gecultiveerd werden mogten.' (Heessels, p. 217).

(7) De eerste aanzet tot ontginningsactiviteit in de 20e eeuw dateert van kort na 1914 toen een veevoederfabrikant een aanvraag indiende om de Peelrand te mogem maaien, om het gras tot veevoeder te verwerken. Kort daarop nam de gemeente zelf het initiatief over. Onder druk van enkele Roomse hoogwaardigheidsbekleders werd de naam Terraveen, bedacht door de toenmalige 'rode' burgemeester veranderd, in Odiliënpeel (St. Odilia) (Heessels, p. 217).

*UDENHOUT

(1) Het is opvallend dat de 19e-eeuwse gemeentegrens tussen Udenhout en Drunen, welke ook al de begrenzing vormde tussen de Drunense en de Oisterwijkse schepenbanken, exact de begrenzing vormt tussen het Udenhoutse cultuurland en de woeste gronden - de Drunense Duinen - onder Drunen.

(2) De bodemkaarten geven hier een podzol die permanent nat is, met stagnerende lössleemlagen in de ondergrond.

(3) Op 3 december 1299 geeft de hertog van Brabant 8 hoeven land onder Udenhout ('...octo mansos vulgariter dictos hoeven...' aan de abdij van Tongerlo. Nog geen 14 dagen later geeft hij 3 hoeven en nog eens 4 hoeven in zijn bos te Udenhout ('...in nostro nemore...') aan respectievelijk de abdij Ter Kameren en aan poorters van Leuven en Mechelen. (O.M., p. 703-707).

(4) Als de boshoeveontginningen onverhoopt van na 1233 dateren - hoewel zeker niet uit de oorkonde van 1233 mag worden afgeleid dat er toen nog geen ontginningen in het 'hout' van Udo (?) hadden plaatsgevonden - dan waren deze ten koste van het gebruiksrecht op de bossen van de abdij Tongerlo gegaan: ze werden mogelijk ter compensatie aan de abdij van Tongerlo geschonken. Juist over het 'gebruik' van het bos door de abdij van Tongerlo bestaat namelijk onduidelijkheid. De in de oorkonde gebezigde term voor gebruik 'sago' is vermoedelijk een verschrijving voor 'fago' dat houtspikkel betekent, maar mogelijk een verhaspeling van 'usuagio' dat slechts gebruiksrecht betekent (O.M., p. 242-243). Fasel en Wuisman (1978, p. 2) veronderstellen dat o.a. de Strijdhoeve mogelijk ouder is dan de Acht Hoeven die in 1299 werden genoemd. Toch lijkt het niet logisch de oudste ontginningen in Udenhout in het relatief natte noordelijke deel van de gemeente te zoeken. In 1410 blijkt de relatief natte situatie bij de Strijdhoeve als 6 bunders beemd '...bij 't broeck die Strythoeve...' worden verkocht (Fasel en Wuisman 1978, p. 40). Nog in de 19e eeuw spreekt Van der Aa er zijn verwondering over uit dat de moerassige zone bij de Zandkant niet door een verbetering van der Zandkantsche Leij wordt ontwaterd.

(5) Bij de Vrede van Munster in 1648 hebben vele abdijen getracht hun oude rechten en goederen in Staats-Brabant terug te krijgen. De St. Geertruidisabdij te Leuven was tiendheffer in de parochie Oisterwijk waaronder Udenhout viel. De abdij beriep zich op een valse oorkonde gedateerd in 1310 die rond 1648 (!) was vervaardigd. In dit falsum schenkt de hertog van Brabant alle tienden - zowel oude als nieuwe - van zijn bos te Udenhout aan de abdij van St. Geertruidis. In hoeverre dit falsum een toendertijd bestaande situatie weergeeft is niet duidelijk. 'Over het bos van Udenhout is weliswaar niets in de archieven van de Raad van State gevonden, maar deze bevatte alleen gegevens over goederen waarover is geprocedeerd of be-

raadslaagd, niet die zonder tegenspraak zijn gerestitueerd.'
(O.M, p. 1005).

VALKENSWAARD

(1) In 1810 zijn de kerkdorpen Borkel en Schaft afgescheiden van Bergeijk. Pas in 1934 zijn Borkel en Schaft, Dommelen en Valkenswaard samengegaan in één gemeente (De Jong 1951, p. 3).

(2) De Bergeijkse Barriere, de oude tol in de 'Nieuwe Steenweg begonne 1780' (Kaart Verhees) van Valkenswaard naar het zuiden, ligt niet, zoals te verwachten valt, aan de (huidige) grens met België, maar op ongeveer 800 m ten noorden daarvan op een 'droogte-eiland'.

(3) In een lijst van bezittingen van Echternach uit het eerste kwart van de 13e eeuw komen bezittingen/verplichtingen voor van Huiswit en Woltere de Wederde (O.M., p. 203-206); Wederde of Wederd als oudste benaming voor Valkenswaard. Hieruit mag continuïteit van bezit van Echternach in Valkenswaard worden geconcludeerd.

(4) In het begin van de 17e eeuw heeft de beheerder van de Venbergse watermolen stukken Postelse Heide ontgonnen. Ook de beemden ten zuiden van de Venbergse Molen zijn pas rond 1600 gedeeltelijk ontgonnen: ze dienden immers als waterberging (wijer) voor de Venbergse watermolen (Bots en Mélotte 1977, p. 31 en 76).

(5) De oudste vermelding uit 1311 betreft een cognomen (afkomstnaam), nl. 'Godefridi Gobbe de Dommele' (O.M., p. 1012-1014). Het samenvallen van de nederzettingsnaam Dommelen met de waternaam Dommel levert geen nadere datering op. Voor een uitgebreide beschrijving van de verrassende archeologische bevindingen die bij opgravingen in Dommelen zijn gedaan, en de plaatsing daarvan in een ruimer kader wordt verwezen naar Theuws (1988 en de literatuurverwijzingen daarin).

(6) In 1444 werd de kerk van Westerhoven, samen met de kapellen van Dommelen en Borkel op last van de bisschop van Luik afgescheiden van de moederkerk Bergeijk. Schaft daarentegen was kerkelijk vanouds verbonden met Waalre en Valkenswaard, dus met Echternach. Pas in 1520 is er voor het eerst sprake van een kapel (De Jong 1951, p. 29-42).

VEGHEI.

(1) Zijtaart wordt door Gysseling (1960, p. 920) verklaard uit 'zegge'.

(2) Op de kaart van Verhees uit 1794 staat nog aangegeven het 'Oude kerkhof'.

VELDHOVEN

(1) De grenscorrecties in deze gemeente zijn zodanig dat er hier geen volledige beschrijving van wordt gegeven. Voor de Schepenbanksituatie vóór 1795 zie: Schepenbank (1980). Smulders (1961b, p. 140-141) schrijft hierover: 'Toen de oude schepenbank van Oerle gesplitst werd in 1560, was er één schepenbank voor Vessem, Wintelre en Knegsel samen, een schepenbank voor Veldhoven Zeelst en Blaarthem samen en één schepenbank voor Oerle en Meerveldhoven...'.

(2) Zo was er een discussie in Brabants Heem gaande over de betekenis van de opgravingen gedaan in het centrum van Oerle. Daarbij werd o.a. weer eens de status van Oerle binnen het oude Kempenland van alle kanten belicht (Kakebeeke 1949b, p. 83-87; Arts en Bijnen 1982, p. 28-34; Bijnen 1982, p. 162-164; De Bruijn 1982, p. 165-168; Bijnen 1982, p. 168-170; De Bruijn 1983, p. 112-114; Bijnen 1983, p. 114-122). Bijnen (1985, p. 67-76) rondde een en ander voorlopig af. Inmiddels is duidelijk geworden dat slechts zeer gedetailleerd nederzettingsonderzoek in deze antwoorden kan verschaffen. Ook andere archeologische vondsten staan aan voortdurende herinterpretatie bloot. Gewezen kan worden op o.a. het artikel 'In Memoriam de Romeinse wachttorens te Veldhoven' van Bogaers (1968, p. 162-163).

VESSEM

(1) Knegsel kan echter ook een zogenaam -sele toponiem zijn. Kreijel wordt door Moerman (1956, p. 133) verklaard uit kra of krei + lo, (dialect voor) kraai en bosje.

(2) Van de kerk van Vessem is de 15e-eeuwse gotische toren nog aanwezig (Kunstreisboek, p. 597); de gotische kerk van Wintelre is in 1789 gesloopt (Van Laarhoven 1975, p. 14); de kerk van Knegsel is in 1790 ingestort. De contouren van deze oude kerk zijn in de kom (1) van het dorp aangegeven in het plaveisel (Van Laarhoven 1975, p. 48).

VIERLINGSBEEK

(1) SambEEK behoorde voor de helft onder de Baronie van Boxmeer en voor de andere helft onder de Baronie van Grave en het Land van Cuijk (Schepenbank, p. 18 en 21).

(2) Van der Aa (p. 685) meldt over de Vierlingsbeek of Molenbeek dat deze liep tussen het gehucht de Smack, door Holthees naar het Staaische Veer onder Vierlingsbeek. Deze beek vormde eertijds de scheiding tussen de 19e-eeuwse gemeenten Vierlingsbeek en Maashees-Overloon. Er stonden twee watermolens aan, waarvan een, de Beeksche- of Prinsenmolen bij Vierlingsbeek.

*VLIJMEN

(1) Nog in de 17e eeuw erkende de Staten Generaal de soevereiniteit van de bisschop van Luik in Nieuwkuik. Ook nadat men het dorp tot Staats-Brabant was gaan rekenen, weigerde het 's-Hertogenbosch als juridische hoofdstad te erkennen, hoewel het zulks in de Middeleeuwen wel had gedaan (Schepenbank, p. 15). Onsenoort heeft altijd tot Brabant gehoord. De zeggenschap over Onsenoort is vroeger wel betwist geweest. Het is een goed voorbeeld van een leengoed dat aan een grens lag en in leen gehouden werd van een buitenlandse vorst. In een in 1445 daarover gevoerd proces beweerde 's-Hertogenbosch dat Onsenoort tot het hertogdom Brabant behoorde, niettegenstaande het feit dat deze plaats in 1370 als leengoed was opgedragen aan de graaf van Holland. Het argument waarop de stad steunde was dat '...die leene de palen (grenzen) der landen niet en scheyden...' (Avonds en Brokken 1975, p. 61 nt. 204). De territoriale grens prevaleerde dus ook op de grenzen van de leengoederen (Avonds 1982b, p. 130).

(2) Ten noorden van Haarsteeg en in de Vrije en Kleine Kavelen liggen grote arealen overslag- en gebroken komgronden die op diverse plaatsen veen in de ondergrond hebben. In 1740 verdween een deel van het Haarsteegse cultuurland door een dijkdoorbraak en bleef het Nieuwe Wiel over (Pfeiffer 1959, p. 43), terwijl een deel van de uit 1273 daterende Zijdwende in 1799 moest worden terruggelegd (Fockema Andreae 1950, p. 22). In de gemeente Vlijmen - als bolwerk tegen het overtollige Beerse Maas-, Dommel- en Aawater - zijn ook in het zuiden de sporen van wateroverlast bewaard gebleven. Zelfs de relatief hoge ligging van de zandgronden bij de Heidijk kon niet voorkomen dat deze dijk - die grotendeels als achterkadeketen van de oude ontginningen heeft gefungeerd - tot in recente tijd diverse malen is doorgebroken. Nog in 1880 ontstond als gevolg van een doorbraak in de Heidijk het grote Nieuwkuikse Wiel (Pfeiffer 1959, p. 43).

(3) Deze rug moet al in de 13e eeuw in het landschap zichtbaar zijn geweest omdat de in 1273 aangelegde zijdwende erop aansloot.

(4) Reeds in 1510 had de abt van Tongerlo - de abdij van Tongerlo had vanaf 1233 het collatierecht in het kerspel Drunen - toegestaan, dat in de kapel van Nieuwkuik dagelijks de H.-Mis mocht worden gecelebreerd (Van Veen 1923, p. 34).

(5) De vrouw van deze zoon van Jan I van Cuyk had van de hertog van Brabant onder andere deze gronden in leen (Essink 1964, p. 206).

*VUGHT

(1) Een opvallend verschijnsel bij het toponiem Vught is dat, hoewel het in eerste instantie in verband wordt gebracht met de betekenis 'vochtig', het vaak betrekking schijnt te hebben op hogere, in potentie bewoonbare gronden. Moerman (1956, p. 256-57) noemt een mogelijke ethymologische samenhang met naaldhout, naaldboom (Zie ook Knippenberg 1964b).

(2) Een complicatie hierbij is dat (onderdelen van) de oorkonden van 1006 en 1050 verdacht zijn. De oorkonde uit 1028, waarin de St. Paulusabdij door de bisschoppen Ansfried en Ansbald in hun bezittingen worden bevestigd, is wel hecht en vormde de basis voor de twee verdachte oorkonden.

(3) De vanouds aan St. Lambertus gewijde, nu hervormde, gotische kerk heeft blijkens opgravingen een Romaanse voorganger gehad, '...een uit tufsteen opgetrokken drieschepige kerk...' die volgens Scholten van Aschat (1958, p. 141-151) circa 1000 al aanwezig was, maar door Knippenberg (1964b) als 11e-eeuws wordt gedateerd. De huidige losstaande toren van deze kerk dateert van 1560. De zuidelijk gelegen St. Pieterskerk, waarvan slechts weinig over de oudste bouwgeschiedenis bekend is, is in 1825 vervangen door een kerk in waterstaatsstijl, waarbij de toren werd gesloopt. In 1884 is ook dit gebouw gesloopt. De afbeelding van deze St. Pieterskerk die Verhees in de 18e eeuw maakte doet een hoge ouderdom vermoeden. Verhees (Van Laarhoven 1975, p. 30) noemt deze kerk '...ook genaamd de strooijen kerk, dient voor tiendschuur en een dorsvloer'.

(4) Of er naast deze twee kerken nog sprake was van een derde kerk, zoals het intrigerende toponiem Ouwerkerk suggereert, is niet duidelijk. Een verband tussen Echternach en deze 'derde' kerk is wel erg speculatief!

(5) De Bossche koopman in wijnen Thomas van Rijckevorsel kocht 20 Bossche morgens heide en liet deze in 1800 beplanten met jonge dennen, opdat in een later stadium zonder zware bemesting deze gronden konden worden (her)ontgonnen tot bouwland. Tien jaar later had hij '...40 morgen heidegrond in cultuur gebracht en daarmee de basis gelegd voor zijn buitengoed Sparendaal'. Van Hoogendorp was getroffen '...door de schoonheid van het boomgewas dat groeide op de plaats, waar vroeger slechts dorre heide was.' (Van de Eerenbeemt 1958, p. 124-129).

(6) De van oorsprong Italiaanse jonkheer Martini, die woonde op huize Ouwerkerk, kocht vanaf 1801 ongeveer 50 morgen heidegrond. Nadat hij de heide '...2 1/2 á 3 voet diep had doen omwerken...' werd deze daarna met houtgewas beplant. (Van de Eerenbeemt 1958, p. 129).

(7) Aan deze ontginning is de naam van Van Landschot gekoppeld. Vanuit zijn bezittingen '...staande op bergenshuysen te Vught...' was de familie al vóór 1800 met ontginningsactivi-

teiten begonnen. Ook hier werd de ongerepte heidegrond met allerlei soorten houtgewas, zoals beuken, eiken, dennen, berken, elzen en populieren, beplant. Een deel van de gronden werd echter aangewend voor de verbouw van aardappelen en boekweit (Van de Eerenbeemt 1958, p. 132-136).

(8) In 1667 wordt de 'toeback thiende' vermeld, evenals in 1719, dan als onderdeel van de tienden van de Lambertusparochie. In 1786 heet het de gecombineerde 'Hofkens en Tabakstiend'. Deze Hofkenstiend was klein. Hieronder hoorde de Sionsburg, ten noordwesten van de Lambertuskerk (Kappelhof 1977; Knippenberg 1964b).

WAALRE

(1) Hoewel Kakebeeke (1968a, p. 33) nog meldde dat er geen twijfel kon bestaan over de aanwezigheid van Romeinse landinrichtingssporen, de zgn. quadrangulatie of centuriatie (hij haalt Stolte (1961, p. 18) aan, die het toponiem Hoogstraat ziet als een onderdeel van een Romeinse weg van Tongeren, langs Hamont, Borkel, Waalre, Eindhoven naar Hedel, een basislijn in het centuriatie-patroon), zijn de nieuwe inzichten over de dynamiek in het landschap echter zodanig veranderd, dat met deze materie zeer terughoudend moet worden omgegaan (zie regioverhaal).

(2) Het vermoedelijk 12e-eeuwse tufstenen schip vormt het oudste onderdeel van de oude voormalige r.k.-kerk (Kunstreisboek, p. 598). Over eventuele voorgangers is (nog) niets archeologisch aangetoond.

(3) Als de in 914 door Karel III van West-Francië bekrachtigde schenking van o.a. Waalre aan Echternach (O.M., p. 26-27) ook werkelijk als uitbreiding van het bezit van Echternach valt aan te merken.

***WAALWIJK**

- (1) In 1332 deed Diederik van Altena afstand van de heerlijkheid Waalwijk ten behoeve van de hertog van Brabant (O.M., p. 230).
- (2) Binnen de 19e-eeuwse gemeenten Waalwijk zijn ten zuiden van de Langstraat zelfs een drietal van deze Zeine's aanwezig geweest met de prozaische namen Eerste, Tweede en Derde Zeine.
- (3) Voor de Hollandse ambachten Baardwijk en Besoijen beschikken we over gegevens uit het eind van de 15e eeuw en het begin van de 16e eeuw over de locale economie. In 1494 verbouwden ze in Baardwijk rogge, haver en boekweit, hielden ze koeien en brachten turf naar de markten van Heusden en Den Bosch (Enqueste, p. 209). Twintig jaar later is hierin geen verandering gekomen (Informacie, p. 434). De inwoners van Besoijen hielden zich in 1514 bezig met '...turf te delven, sloeten in dachuyeren te wercken, mitte grave, tscepe te vaeren ende anders, ende mit een weynich coyen...' (Informacie, p. 535).
- (4) In 1541 gelastte Karel V dat vreemde kooplieden hun paarden, vee en andere goederen niet te Baardwijk, maar te Waalwijk aan de markt moesten brengen. Hun excuus dat de '...vuylicheyt van den strate...' in Waalwijk zo groot was, ging niet meer op daar er korttevoren een goede steenweg was aangelegd.

***WASPIK**

(1) Zo werd het ambacht van 'Elf-en-een-half-hoeve' in 1341 aan Gillis van Wendelnesse uitgegeven. Wel is het mogelijk dat in dit zuidwestelijk deel van Waspik en het aangrenzende Hendrik-Luiten Ambacht al eerder ontginningspogingen zijn ondernomen (Rentenaar 1964, p. 87).

(2) Het is moeilijk aan de begrenzing van Waspik een datering te geven. De opmerkelijke vorm van het schepenbanksterritoir doet vermoeden dat het om een relatief jonge omgrenzing van Waspik gaat. Immers, het niet doorlopen van de grens over de Kadestraat-Oude Straatbeek lijkt in de gehele schepenbankindeling van vooral de oostelijk gelegen ambachten niet logisch. Ook Rentenaar (1964, p. 76) trekt hier wel een 'middeleeuwse ambachtsgrens'.

(3) Het was voor de bewoners van een ambacht niet slecht om informatie over dit soort zaken vaag te houden. Ze waren immers doodsbenuwd voor financiële consequenties.

WESTERHOVEN

(1) In 1288 werd deze verbintenis nog eens bevestigd: de abt van St. Jacob 'verhuurt' een molenplaats aan Westerhoven tegen een jaarlijkse erfcijns (O.M., p. 214-215).

(2) Dit blijkt bijvoorbeeld uit een uitgifte in cijns door de rentmeester van de hertog van '...XII bondere wildert, soo in heyden, so in broecke...' (O.M., p. 906-907). Volgens Theuws (i.v.) dienden deze stukken '...ongetwijfelt...' ter ontginning tot beemden.

(3) Waarbij het overigens onduidelijk blijft wanneer de ontginning tot beemden heeft plaatsgevonden.

ZEELAND

(1) Boekel, Volkel en Zeeland behoorden in de Middeleeuwen tot de heerlijkheid Uden, welke omstreeks 1200 was opgegaan in het Land van Herpen, dat na 1360 het Land van Ravenstein ging heten. Al in 1339 was er een schepenbank, die zetelde in Uden (Van de Ven 1964, p. 56; Hermans 1850 I, p. 79-82).

(2) Het volgende met gebruikmaking van gegevens van Hendrixx 1979, p. 76-96.

(3) Op grond van het feit dat in genoemd overzicht van de tiendrechten van de keurvorst van de Paltz uit 1740 slechts één keer deze 'alde novalia' voorkomen concludeert Hendrixx dat er op de hoge zandgronden waarschijnlijk een zeer lange stilstand heeft bestaan tussen de totstandkoming van de oudste ontginningen en de jongste ontginningen.

(4) Het 14e- en 15e-eeuwse Sellant verklaart hij uit Sele-land '...hetgeen duidt op een Merovingische hoeve, die waarschijnlijk in de 8e eeuw op grote afstand vanuit een domein (...) werd bevestigd...' Deze aanname, aangevuld met een analyse van de kadastrale minuutplans geven hem de mogelijkheid om in de oude Middeltiend een Merovingische langrepelakker aan te wijzen. Wij zijn in deze zaken minder zeker (zie regioverhaal).

(5) '...het ligt voor de hand te veronderstellen dat Zeeland is uitgegroeid via Voederheil en de Brand, en dat Nabbegat en Zevenhuis (namen die niet in het Bossche protocol voorkomen) voor de afronding hebben gezorgd (...). Aangenomen mag worden dat Nabbegat op zijn vroegst na 1600 zich als gehucht heeft ontwikkeld. Dit geldt ook voor Zevenhuis, waarvan het toponiem vrij jong is.' (Hendrixx 1979).

LITERATUUR

- Aa, A.J. van der, 1839-1851: Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (dln. I-XIII). Gorinchem.
- Aarts, B., 1981: "Beke der Heyliger Hildevardi". In: Hilde-
waren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over
Hilvarenbeek en Diessen, p. 7-13. Hilvarenbeek.
- Aarts, F.J.C., 1952: Het Beverwijkse Bos te Eersel. In: B.H.,
p. 46.
- Allard, R., 1942: Eenige nakomelingen van Willem van Duiven-
voorde. In: Taxandria, p. 169-184.
- Alleijn, W.F., 1980: Houtwallen in het boerenland. Ontstaan en
onderhoud van houtwallen, -singels en kaden, heggen en
graftern. 's-Gravenland.
- Anoniem, 1979: Toponymen gelegen onder Escharen en Langeboom.
In: Merlet 15, p. 119-124.
- Arts, N., en J. Bijnen, 1982: Archeologisch en historisch
onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle. In:
B.H., p. 28-34.
- Arts, N., J. Bazelmans en F. Ector, 1979: Nederzettingssporen
uit de Romeinse tijd en uit de Vroege en Late Middelen-
eeuwen langs de Maas te Kessel, gemeente Lith. N.Br.
In: B.H., p. 160-172.
- Atlas van Nederland, 1984: Deel 2 Bewoningsgeschiedenis.
's-Gravenhage.
- Avonds, P., 1982a: Brabant en Limburg 1100-1403. In: Algemene
geschiedenis der Nederlanden Middeleeuwen 2. Haarlem.
- Avonds, P., 1982b: De Brabants-Hollandse grens tijdens de late
middeleeuwen. Bijdrage aan een controverse. In: Hol-
land 14e jaargang no. 3/4, p. 128-132.
- Avonds, P. en H.M. Brokken, 1975: Heusden tussen Brabant en
Holland 1317-1357: Analyse van een grensconflict. In:
Varia Historica Brabantica 4, p. 1-95.
- Aymans, G., P. Burggraaff en W. Jansen 1988: De regio Gennep
aan de ketting. Gennep, Heijen, Milsbeek, Oeffelt,
Ottersum, Ven-Zelderheide in kadasterkaarten
1731-1732. Gennep, Oeffelt, Venray.
- B.H., 1988: Brabants Heem, 40e jrg. nr. 4.

- d.B., 1939: Berkenbosch. In: *Taxandria*, p. 120.
- Bakermans, M.M.G.J., 1986: Gebruiksbeperkingen van de moderne topografische kaart bij onderzoek in het cultuurlandschap. Reeks Landschapsstudies 7. PUDOC Wageningen.
- Bakermans, M.M.G.J., 1987: Op weg met het verleden. Cultuurhistorische kartering van Drenthe. Assen.
- Bannenberg, G.P.J., 1948: Sint Willibrord in Waalre en Valkenswaard. Ontstaan en ontwikkeling ener vroege christengemeenschap tot parochie. Nijmegen.
- Bannenberg, G.P.J., 1949: De waarde van de plaatselijke traditie. In: *B.H.*, p. 78-81.
- Bannenberg, G.P.J., 1960: Een onderzoek betreffende de boerderijbouw in Noord-Brabant. In: *B.H.*, p. 31-39.
- Barends, S., 1987: Steekproefsgewijze inventarisatie van percelenvormen in Nederland. STIBOKA rapport nr. 1927. Wageningen.
- Bavel, H. van, 1962: Een verkenningstocht naar het oude Berne. In: *Varia Historica Brabantica* 1, p. 257-340.
- Becx, J.A.J., 1966: Een Oirschots heerlijkheidswapen en de Meijerijse historie. In: *B.H.*, p. 74-83.
- Becx, J.A.J., 1971: Restauratie van de Hasseltse kapel te Tilburg. In: *B.H.*, p. 46-50.
- Becx, J.A.J., 1973: Over hoeven en hoevenaars onder het kasteel van Tilburg. In: *B.H.*, p. 102-117.
- Becx, J.A.J., 1974: Over hoeven en hovenars onder het kasteel van Tilburg II. In: *B.H.*, p. 7-12.
- Beekman, A.A., 1907: Dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795. 's-Gravenhage.
- Beekman, A.A., z.j.: *Nederland als polderland*. Zutphen.
- Beenakker, J., en Chr. de Bont, 1983: "De Bontkaart". Een historisch-geografische landschapswaardering. Amsterdam.
- Beers, P.A. van, 1959: De gevolgen van het ontstaan van de Drunense duinen voor Loon op Zand. In: *B.H.*, p. 81-83.
- Beex, G., 1950a: De hoeve te 'Hulislaum'. In: *B.H.*, p. 19.
- Beex, G., 1950b: Dorpsverplaatsing in de Kempen. In: *B.H.*, p. 26-27.

- Beex, G., 1953: Is Hoccascaute Hoogcasteren? In: B.H., p. 65-65.
- Beex, G., 1955a: Op de Lallenberg te Berghem. In: B.H., p. 105-118.
- Beex, G., 1955b: Tilburg en omgeving in praehistorische tijd. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld, Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5.
- Beex, G., 1963: Archeologisch overzicht van de gemeente Riethoven. In: B.H., p. 131-135.
- Beex, G., 1964a: Archeologische vondsten in Eersel. In: B.H., p.8-10.
- Beex, G., 1964b: Wat is een Rijt? In: B.H., p. 26-29.
- Beex, G., 1964c: Nodeloos verlies voor de Brabantse archeologie. In: B.H., p. 62-64.
- Beex, G., 1967a: Kasteelfundering en andere archeologische objecten bij Groot Linden. In: B.H., p. 63-67.
- Beex, G., 1967b: Archeologisch overzicht der gemeente Eindhoven. In: B.H., p.184-190.
- Beex, G., 1968: Archeologisch overzicht der gemeente Veldhoven. In: B.H., p. 110-123.
- Beex, G., 1969: Archeologisch overzicht van de gemeente Nuenen. In: B.H., p. 50-53.
- Beex, G., 1970: Artcheologisch overzicht van de gemeenten 's-Hertogenbosch, Engelen en Bokhopven, Rosmalen, Empele en Meerwijk. In: B.H., p. 25-36.
- Beex, G., 1971: Merovingisch grafveld te Veldhoven. In: B.H., p. 30-31.
- Beex, G., 1973: Roman Finds in North Brabant. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 23, p. 159-188.
- Beex, G., 1981: IJzererts. In: B.H., p. 58-61.
- Beex, G., 1983: Hoogeloon en Esch. In: B.H., p. 7-9.
- Beex, G., 1986: Halder Tadia?. In: B.H., p. 277-288.
- Beex, G., z.j.: Archeologische vondsten te Steensel. In: Duizel, Eersel, Steensel. Volksleven en verleden I, p. 5-7. z.p.

- Beschouwingen, 1962: Beschouwingen over de economische en sociale situatie in de Baroniegemeenten rond 1862. Inleiding, beschrijving van Alphen en Riel, Dongen, Gilze en Rijen door J.H. van Mosselveld. In: Oranjeboom, p. 72-187.
- Beschrijving, 1946: Beschrijving van de provincie Noord-Brabant behorende bij de waterstaatskaart. 's-Gravenhage.
- Beurden, A.F. van, 1899: Het adellijke Bronckhorster goed onder Velp bij Grave. In: Taxandria, p. 149-150.
- Beurden, A.F. van, 1926: Het kasteel De Hatert bij Vierlingsbeek. Met enkele aantekeningen over de nabij gelegen huizen onder Groeningen. In: Taxandria, p. 101 e.v.
- Bezemer, W., 1897: Kroniekje van Tilburg 1774-1830. In: Taxandria, p. 17-21.
- Bijnen, J.F.C.M., 1982: Nieuwe archeologische gegevens in het onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle. In: B.H., p. 162-164.
- Bijnen, J.F.C.M., 1983: Het veronderstelde belang van Oerle in de middeleeuwse Kempen II. In: B.H., p. 114-122.
- Bijnen, 1985: Een omgracht woongebied van middeleeuwse adel te Oerle. In: Kempenproject II., p. 67-76.
- Blink, H., 1892: Nederland en zijne bewoners (3 delen). Amsterdam.
- Blok, D.P., 1961: Recensie van Gysseling 1960. In: Tijdschrift voor Nederlandse taal en letterkunde, LXXIX, afl. 2. Leiden. p. 138-153.
- Blok, D.P., 1962: Geschiedenis en plaatsnaamkunde. Naar aanleiding van Gysseling's Toponymisch Woordenboek. In Tijdschrift voor Geschiedenis 75, p. 176-189. Groningen.
- Blok, D.P., 1963: Teisterbant. In: Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks deel 26, nr. 12. Amsterdam.
- Blok, D.P., 1966: Ontwikkeling en toekomst van het toponymisch onderzoek in Nederland. In: B.H., p. 26-42.
- Blok, D.P., 1979: De Franken in Nederland. Bussum.
- Blok, D.P., 1984: De naam De Kempen. In: B.H., p. 62-63.
- Bodemkaart, 1969: Toelichting bij blad 45 West van de Bodemkaart van Nederland. Wageningen.

- Bodemkaart, 1976: Toelichting bij de bladen 45 Oost, 46 west en 46 Oost van de Bodemkaart van Nederland. Wageningen.
- Boekel 650 jaar, z.j. z.pl.
- Boelaars, J., z.j.: De Mariakapel te Eersel. In: Duizel, Eersel, Steensel. Volksleven en verleden I, p. 14-15. z.pl.
- Boeren, P.C., 1950: Nieuwe historische gegevens betreffende "Mariënhage". In: Mandos, H., en A.D. Kakebeeke (red.) Oud Eindhoven. Voorstudies tot de geschiedenis van Eindhoven. Eindhoven, p. 74-83.
- Boeren, P.C., 1955: Uit de parochiegeschiedenis van Tilburg. In: H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (red.) Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5.
- Boeren, P.C., 1965: De pastoors van Gilze in de 13e eeuw. In: Oranjeboom, p. 120-129.
- Bogaers, J.E., 1966: Opgravingen te Cuijk, 1964-1966. In: B.H., p. 122-136.
- Bogaers, J.E., 1968: In memoriam de Romeinse wachttorens te Veldhoven. In: B.H., p. 162-163.
- Bogaers, J.E., 1970: Terug naar de Lallenberg. In B.H., p. 57-67.
- Bogaers, J.E., 1977. p. 174-175.
- Bogaers, J.E., 1986: Afscheid van Audiutor als pottenbakker te Halder. In: B.H., p. 180-193.
- Bokhoven, A.J.L. van, 1966: Een verzoening. In: B.H., p. 60-61.
- Bokhoven, A.J.L. van, 1974: Loon op Zand ca. 1600 onder staatsgezag gekomen. In: B.H., p. 154-155.
- Bokhoven, A.J.L. van, 1976: Bodem van Eelde. In: B.H., p. 71.
- Bolmers, J.B., 1975: Over "zeer oude linden". In: B.H., p. 40-45.
- Bont, A.P. de, 1970: De plaatsnaam Borkel. In: B.H., p. 167-168.
- Bont, Chr. de, 1985: De kartografie van de historisch-landschappelijke kartering van Nederland 1 : 50 000. In:

Kartografisch Tijdschrift XI 3, p. 53-56.

- Bont, Chr. de, 1988: Boeren op de grens van land en water. In: Chr. de Bont en G.H. Keunen. Katwoude, een dorps- en molengeschiedenis. Utrecht.
- Bos, J.M., 1988: Landinrichting en archeologie: het bodemarchief van Waterland. Nederlandse Archeologische Rapporten 6. R.O.B. Amersfoort.
- Bostypen, z.j.: Bostypen in Noord-Brabant. Onderzoek uitgevoerd door het Rijksinstituut voor onderzoek in de bos- en landschapsbouw 'De Dorschkamp'. Wageningen.
- Bots, J.J.W.M., en H.E.M. Mélotte, 1977: Van Wedert tot Valkenswaard. Een historische beschrijving van Valkenswaard in twee delen. Valkenswaard.
- Brand, M.P.J. van den, 1976: Over de Cuijkse Maastol en enkele Cuijkse leenverhoudingen in de Middeleeuwen. In: B.H., p. 17-26.
- Brand, M.P.J. van den, 1987: Voordat Oeffelt voorheen deesl Brakel geheten Brabants werd ca. 1100-1816. In: B.H., p. 121-128.
- Brandenburg, W., 1981: Er is geen moer meer te zien, deel II. Een historisch-geografisch onderzoek met als doelstelling het aantonen van de aanwezigheid in het verleden van een veendek op de zandgronden van het westelijk gedeelte van midden-Brabant. Enschede.
- Breugel, A. van, 1962: Hoe bouwde men de boerderij in St. Oedenrode en omgeving? In: B.H., p. 123-127.
- Broek, W. van de, 1952: Het geslacht Van Ranst en Bortel. In: B.H., p. 118-121.
- Broertjes, J.P., 1977: Het ontstaan van de Brabantse vennen. In: Bijdragen tot de studie van het B.H. deel XVI.
- Broertjes, J.P. en W. Dobma, 1983: Geologische geschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving. In: Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch, p. 27-30. 's-Hertogenbosch.
- Brokken, H.M., 1982: De voormalige Hollandse gebieden in de provincie Noord-Brabant. In: Holland 14e jaargang nr. 3/4, p. 121-127.
- Bruin, M. de, 1975: Staats gezag. In: B.H., p. 36.
- Bruijn, M.W.J. de, 1982: De Boonberg en de betekenis van Oerle

- in de geschiedenis van het Hertogdom Brabant. In: B.H., p. 165-168.
- Bruijn, M. de, 1983: De bijzondere status van Oerle in het Hertogdom Brabant is geen veronderstelling maar een feit. In: B.H., p. 112-114.
- Bruyn, W. de, 1925: Adriaan Havermans. In: Taxandria, p. 129-135.
- Bruyn, W. de, 1937: De heerlijkheid van Zuidewijn en hare heeren. In: Taxandria, p. 10-32.
- Buijks, H.G.J., 1984: 600 jaar waterschappen in de Maaskant. Oss.
- Buijtenen, M.P. van, 1977: Langs den heiligenweg: perspectief van enige vroeg-middeleeuwse verbindingen met Noord-Nederland. Amsterdam.
- Bussel, P.W.E.A. van, 1971: De windmolen van Nuenen. In: B.H., p. 129-132.
- Cerutti, F.F.X., 1948: De jaarbede in de heerlijkheid Breda. In: Oranjeboom, p. 46-64.
- Cerutti, F.F.X., 1972: Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkheid Breda. Rechtsbronnen tot 1405. Deel 2. In: Oud-Vaderlandse Rechtsbronnen. Derde Reeks, nr. 17. Utrecht.
- Cunen, J., 1928: De Graafsche poort te Oss. In: Taxandria, p. 181-189.
- Cunen, J., 1929: Het vischrecht op "De Meer" te Oss. In: Taxandria, p. 291-295.
- Cunen, J., 1932: Geschiedenis van Oss. Oss.
- Cunen, J., 1935: Het hagelkruis te Oss. In: Taxandria, p. 146-147.
- Cunen, J., 1937: De natte zomer van 1729. In: Taxandria, p. 128-130.
- Cunen, J., 1939: De tienden van Echternach in Oss. In: Taxandria, p. 91-105.
- Cunen, J., 1940a: Charters van het H. Catherinagasthuis te Grave. In: Taxandria, p. 149-162.
- Cunen, J., 1940b: De kerk van Mill onafhankelijke parochiekerk. In: Taxandria, p. 289-293.

- Cuijpers, J., 1977: Cultuurhistorische aspecten van landschap en nederzetting en de betekenis daarvan voor de ruimtelijke planning (3 delen, i.h.b. deel 3 Lith). Eindhoven.
- Cuijpers, J.J., 1986: De opbouw van het dorp Lith. In: B.H., p. 122-133.
- Diepen, D. van, 1950: De geografische ontwikkeling van het Maaskantgebied in verband met zijn bodemgesteldheid. In: Brabants Jaarboek, p. 17-36
- Diepen, D. van, 1952: De bodemgesteldheid van de Maaskant. De bodemkartering van Nederland deel XIII. 's-Gravenhage.
- Diepen, D. van, 1959: De bodemgesteldheid en de landbouwkundige indeling van het boven-Langstraatgebied. In: Agrarische reconstructie van de oostelijke Langstraat en bovenland van Heusden ruilverkaveling Heusden-Vlijmen), p. 19-30. Nieuwkuyk.
- Diepen, D. van, 1968: De bodem van Noord-Brabant. Toelichting bij blad 8 van de bodemkaart van Nederland schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Diepen, D. van, en L.A. Ceelen, 1957: Rapport behorende bij de bodemkaart van de gemeente Ravenstein. STIBOKA rapport 463. Wageningen.
- Dijk, H. van, 1970: Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de Middeleeuwen. In: A.A.G. Bijdragen 15, p. 3-38. Wageningen.
- Dijk, J. van, 1957: Erwicxvoirt en de grenzen der gemeynt van Tilburg en Goirle. In: B.H., p. 142-143.
- Dijk, J. van, 1960: De Pijlijserhoeve of Waterhoef in Tilburg. In: B.H., p. 137-138.
- Dijk, J. van, 1964: Aerwicxvoort bij Alphen In: B.H., p. 110.
- Dilke, O.A.W., 1971: The Roman Land Surveyors: an introduction to the agrimensorum. Newton Abbot.
- Does de Willebois, A.A.A.M. van der, 1904: De schepenen "Uten Eyghenen". In Taxandria, p. 196-198.
- Donk, W.A. van der, 1931: Iets uit een 18e-eeuws doopboek van het dorp Nuland. In: Taxandria, p. 92-94.
- Donkersloot-de Vrij, M., 1981: Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte

- kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven.
Groningen.
- D(oorenbosch,) P., 1953: Ook in Boxtel een knuppelweg. In:
B.H., p. 93.
- Dorpseigene, 1984: Inventarisatie van cultuur-historisch
waardevolle elementen in de bebouwing en het landschap
van de gemeente Hilvarenbeek. z.pl.
- Douma, H., 1968: De Peel van het klooster Sint Agatha I. In:
Merlet 4, p. 43-45.
- Douma, H., 1978: De Schotse straat onder Velp. In: Merlet 14,
p. 76.
- Drie dorpen, 1987: Drie dorpen, een gemeente. Een bijdrage tot
de geschiedenis van Hoogeloon, Hapert en Casteren-
Hapert.
- Duizel, z.j.: Duizel, Eersel en Steensel, Volksleven en verle-
den. Deel I.
- Edelman, C.H., 1960: Bospodzolen en heidepodzolen. In: Boor en
Spade XIII. Wageningen.
- Edelman, C.H. en A.W. Edelman-Vlam, 1960: Een bijdrage tot de
ontginningsgeschiedenis van de zuidelijke zandgronden.
In: Cultuurhistorische verkenningen in de Kempen I.
z.p.
- Edelman, C.H. en B.E.P. Eeuwens, 1959: Sporen van een Romeinse
Landindeling in Zuid-Limburg. In: Berichten van de
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 9,
p. 49-56.
- Eerenbeemt, H.F. van de, 1958: Ontginningen in Noord-Brabant
bij de aanvang der 19e eeuw. De activiteiten van Th.C.
van Rijckevorsel, A. Martini en F. van Lanschot in
Vught. In: Brabantia, p. 113-140.
- Elsen, G. van den, 1896: Iets over Gemert. In: Taxandria, p.
167-171.
- Emmer jr., H., 1937: De grenzen van Nederland van de Wielingen
tot aan de Rijn. Haarlem.
- Enklaar, D.Th., 1941: Gemeene gronden in Noord-Brabant in de
Middeleeuwen. Oud Vaderlandsche rechtsbronnen 3e reeks
IX. Utrecht.
- Enklaar, D.Th., 1952: Aanvulling op "Gemeene gronden in Noord-
Brabant in de Middeleeuwen". In: Verslagen en medede-
lingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van
het oud-Vaderlandsche recht, tiende deel, p. 226-236.

- 'Enquete en de informatie upt stuck der verpondinghe..' (1494), uitgegeven door R. Fruin. Leiden.
- Es, W.A. van, 1972: De Romeinen in Nederland. Bussum.
- Essink, H.B.M., 1964: De relatie tussen Cuyk en Nieuwkuyk. In: Met Gansen Trou jaargang 14, p. 205-207.
- Fasel, W.A., en P.J.M. Wuisman 1978: Geschiedenis van Udenhout. Udenhout.
- Fockema Andreae, S.J., 1950: De Grote of Zuidhollandse Waard. Studiën over Waterschapsgeschiedenis III. Leiden.
- Frenken, A.M., 1928: Helmond in het verleden. Reprint Schiedam 1975.
- Frenken, A., 1932: De gemeente van Nuenen-Gerwen. In: Taxandria, p. 235 e.v.
- Frenken, A., 1948: Memoriaal der dorpen en parochies Gerwen, Nuenen en Nederwetten. 's-Hertogenbosch.
- Frenken, A., 1949: Aanvulling op mijn memoriaal. In: B.H., p. 134.
- Frenken, A., 1950: De Bakelse Peel. In: B.H., p. 68-69.
- Frenken, A.M., 1957-1962: Uit de scheepsprotocollen van Eindhoven I t/m XII. In: B.H.
- Frenken, A., 1965: Iets over acht oude Peellandse hoeven, een windmolen en en erfrente der Bossche St.-Jan. In: B.H., p. 66-67.
- Frenken, A., 1967: De stichting van de Lieve-Vrouwe-Kapel te Eersel. In: B.H., p. 146-149.
- Ganshof, F.L., 1954: Grondbezit en gronduitbating tijdens de Vroege Middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië. In: B.H., p. 3-19.
- Geschiedenis, z.j.: Geschiedenis en beschrijving van het landgoed "De Utrecht" te Esbeek Noord-Brabant). z.pl.
- Geus, A. de, 1844: Geschiedkundige beschrijving der overlaten in de provincie Noord-Brabant. Breda.
- Gils, J. van, 1981: De gemeynt en het bouwland te Hilvarenbeek in de 18e eeuw. In: Hildewaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen, p. 97-116. Hilvarenbeek.
- Glazema, P., 1954: Het kerkhof van Gemonde Noord-Brabant. In: Berichten R.O.B., p. 70-87.

- Gooren, D., 1960: Vondstmeldingen. In: B.H., p. 69.
- Gooren, D., 1961: Vondsten te Nijnsel. In: B.H., p. 134-135.
- Gooren, D., 1970: Grensstenen. In: B.H., p. 171.
- Goris, J., 1955a: Het toponiem Reusel. In: B.H., p. 7-8.
- Goris, J., 1955b: Wolf-namen. In: B.H., p. 138-140.
- Gorp, P.J.M. van, 1979: Over vollen en volmolens: een industriële revolutie in de Vroege Middeleeuwen. I-II-III. In: B.H., p. 66-78, 118-128 en 142-160.
- Gottschalk, M.K.E., 1956: De ontgining van de Stichtse venen ten oosten van de Vecht. In: Tijdschrift KNAG LXXII, p. 207-222.
- Gouw, J.L. van der, 1940: De kerk te Rixtel. In: Taxandria, p. 110-112.
- Gysseling, M., 1959: De oudste toponymie van de Kempen. In: B.H., p. 102-108.
- Gysseling, M., 1960: Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West Duitsland (vóór 1226). z.p.
- Haartsen A.J. en J. Renes, 1982: Naar een historisch-geografische typologie van het Nederlandse landschap. In: Geografisch Tijdschrift XVI 5. p. 456-575.
- Halbertsma, H., 1975: Bergeijk. In: Bull. K.N.O.B., p. 51.
- Hall, H.C. van, 1870: De Meijerij van Den Bosch. In: Tijdschrift ter bevordering van nijverheid 33 (3e R. 11), p. 221-228). Heruitgave in: Landbouwkundige beschrijvingen uit de 19e eeuw. Wageningen 1981.
- Hammen Nicz., J. van der, 1901: Eerste officiële grensscheiding tussen Holland en Brabant 1388. In: Taxandria, p. 113-126.
- Hammen Nicz., J. van der, 1911: Geschiedkundige bijzonderheden betreffende het dorp Sprang. In Taxandria, p. 24-29, 65-71, 159-170, 206-208.
- Hammen Nicz. J. van der, 1912: Inventaris Loon op Zand. In: Taxandria, p. 297-306.
- Hammen Nicz., J. van der, 1913: Inventaris Loon op Zand 18 december 1610. In: Taxandria, p. 228-236.

- Hammen Nicz., J. van der, 1914: Inventaris Loon op Zand 18 december 1610. In: *Taxandria*, p. 81-87.
- Hammen Nicz., J. van der, 1917: Het leggen der Besoijensche straat 1699. In: *Taxandria*, p. 161-163.
- Hammen Nicz., J. van der, 1922: Iets omtrent de oudste geschiedenis van 's-Grevelduin-Capelle ca. 1200-ca. 1650. In *Taxandria*, p. 232-241, 257-271.
- Hammen Nicz., J. van der, 1932: Bijzonderheden omtrent het leggen van den kei- of straatweg te Waalwijk in 1533. In: *Taxandria*, p. 33-37.
- Hammen Nicz., J. van der, en N.J. van der Hammen, 1935: Charters betreffende Loon op Zand. In: *Taxandria*, p. 228-244.
- Hardenberg, H., 1953: Toponymische gegevens betreffende het Land van Heusden en Altena. z.p.
- Hardenberg, H., 1955: Het ontstaan van de vrijheid Tilburg. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld (red.). Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5.
- Harenberg, E.J., 1984: De homines franci uit de Codex Laureshamensis. In: *Ad Fontes*, opstellen aangeboden aan Prof.Dr. C. van de Kieft. Amsterdam.
- Hartman, J.L.H., 1986: De reconstructie van een middeleeuws landschap; Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw). Assen/Maastricht.
- Heeren, J.M., 1924: Het oudste kasteel van Helmond. In: *Taxandria*, p. 19-23.
- Heeren, Jac., 1936a: Verzoekschrift van Lithoijen. In: *Taxandria* p. 33-35.
- Heeren, J. 1936b: Uit de geschiedenis van de rivier de Aa. In: *Taxandria* p. 237 e.v.
- Heeren, Jac., 1947: Regeling van de waterdoorlaat. In: *B.H.*, p. 47.
- Heessel, J.B. van, z.j.: Tweeduizend jaar Uden. Geschiedkundige bijzonderheden over de heerlijkheid Uden en het Land van Ravenstein. 's-Hertogenbosch.
- Heesters, W., 1970: De St.-Janskapel te Liempde. In: *B.H.*, p. 117-123.

- Heesters, W., 1971: Archeologisch nieuws uit Brabant. In: B.H., p. 32-34.
- Heesters, W., 1974: Archeologische sprokkelingen 5. Een huis op de heide. In: B.H., p. 124-127.
- Heesters, W., 1975a: Sint-Oedenrode. Hoofdplaats van Peelland. In: B.H., p. 163-165.
- Heesters, W., 1975b: Van oerbos tot Populierenpark. In: Populier, p. 26-30.
- Heesters, W., 1980: De school van Liempde. In: B.H., p. 161-170.
- Heesters, W., 1981: Sint-Oedenrode, zwerftocht door een boeiend verleden.
- Heesters, W., 1983: De Oda van St. Oedenrode. Vrome legende of boerenbedrog. In: B.H., p. 74-78.
- Heesters, W. en C.S.M. Rademaker, 1972: Geschiedenis van Sint-Oedenrode. Tilburg.
- Heidinga, H.A., 1987: Medieval settlement and economy north of the lower Rhine. Archeology and history of Kootwijk and the Veluwe (the Netherlands). Assen/Maastricht/Wolfeboro.
- Heijden, P.J. van der, en R. van Laar, 1985: Stad en vesting. In: Historische maquette 's-Hertogenbosch en omgeving. 's-Hertogenbosch, p. 14-35.
- Henderikx, P.A., 1977: De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. In: Geografisch Tijdschrift nieuwe reeks, p. 407-427.
- Henderikx, P.A., 1983: De beneden-delta van Rijn en Maas (dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Hendriks, J., 1985: Heusden van Teisterbant tot Holland. In B.H. 37, p. 14-23.
- Hendriks, P.C., z.j.: Heesch van verleden tot heden. z.p.
- Hendrikx, J.A., 1977: Natuurpark "de Maashorst". Landschapsplan voor de ontwikkeling van natuurschoon en recreatie (diss.). Den Dungen.
- Hermans, C.R., 1845: Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der provincie Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch.

- Hermans, C.R., 1850 (dl. I-II): Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffelijk het Land van Ravenstein. 's-Hertogenbosch.
- Hezemans, H., 1970: Het woord Hees. In: B.H., p. 68-70.
- Hollenberg, P., en C.E.H.M. Peters 1980: Ontginningen in de noordbrabantse Peel in de 19e eeuw. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XLVII. Tilburg.
- Horsten, F.H., en H. van der Linden 1977: Grondeigenaars, grondgebruikers en parcelering in Kattenbroek. In: Geografisch Tijdschrift, p. 388-398.
- Hout, J.A. van, 1987: De katholieke kerken van Hapert. In: Drie dorpen 1987, p. 219-225.
- Huisman, J.A., 1968: Romeinse landmeting in de Kempen. In: B.H., p. 61-66.
- Hurk, L.J.A.M. van den, 1975: Romeinse tijd. In: G.J. Verwers (red.) Noord-Brabant in pre- en protohistorie. Oosterhout, p. 107-119.
- Hutten, H., 1980: De honderste penning in Son in 1569, I+II. In: B.H., p. 39-41; 54-64.
- Iersel, M. van., 1960: Het Kerkebroek. In: Vlugschrift van de heemkundige studiekering 'de Kleine Meijerij'. jrg. XIII 10, p. 8-9.
- Informacie, 1866: Informacie upt stuck der verpondinghe gedaen in den jaere MDXIV (1514). Leiden.
- Iven, W., 1968: Quadrangulatie bij Waalre. Hoe konden de nieuwe kolonisten de Romeinse perceel-indeling terugvinden? In: B.H., p. 67-71.
- Iven, W., en T. van Gerwen 1974: Lind dè is de sgonste plats. Natuur en landschap van Leende, een Oost-Brabants dorp.
- Jacobs, Ch.C.M., 1959: De verkeerssituatie in de 19e eeuw. In: Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, en H.J.A.M. Schurink (red.), De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkelingen. Nijmegen.
- Jäger, H., 1969: Historische Geografie. Braunschweig.
- Jansen, M.J., 1896: De kapel te Holthees gemeente Maashees, lande van Cuyk. In: Taxandria, p. 20-22.

- Janson, H.W., 1953: Bijdrage tot de geschiedenis van Goirle.
- Janssen, C.R., 1972: The palaeoecology of plant communities in the Dommel valley, North Brabant, NL. In: *Journal of Ecology* 60, p. 411-437.
- Janssen, H.L., 1980: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch 1977-1979. Doelstellingen en resultaten. In: B.H., p. 146-158.
- Janssen, H.L., 1983a: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch. Doelstellingen en resultaten. In: *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, p. 10-24. 's-Hertogenbosch.
- Janssen, H.L., 1983b: Markt. In: *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, p. 53-63. 's-Hertogenbosch.
- Janssen, H.L., 1983c: De oudste stadsommuring. In: *Van bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch*, p. 64-73. 's-Hertogenbosch.
- Jaspers, H., 1980: Twee monumentale douanepalen in Budel terug op oude standplaats. In: B.H., p. 37-39.
- Jong, D. de, 1951: Het kerkdorp Borkel en Schaft. Bijdrage tot de kerkelijke geschiedenis der gemeente Valkenswaard. Achelse Kluis.
- Jongmans, S.H.M., 1963: Kroniek van St. Michiels Gestel. St. Michiels Gestel.
- J.(uten): 1927: "vliegend ven". In: *Taxandria*, p. 157.
- Juten, A.J.L., 1932: De Cuyksche toren. In: *Uit blad en boek. Bibliografisch bijvoegsel van Taxandria*, aflevering 9.
- Juten, G.C.H., 1905: De Wilhelmiëten na de overgave van 's-Hertogenbosch. In: *Taxandria*, p. 148-154.
- Juten, G.C.A., 1918: Een bijdrage tot de geschiedenis van Mariënkroon te Heusden. In: *Taxandria*, p. 241-245.
- Juten, G.C.H., 1927: Ryen wordt parochie met tekst acte uit het Vaticaanse archief van 1524. In *Taxandria*, p. 24-28.
- Juten, W.J.F., 1898: Heeswijk en Dinther. In: *Taxandria*, p. 127 e.v.
- Juten, W.J.F., 1900: Onsenoort en Nieuwkuik. In: *Taxandria*, p. 277-298.

- Juten, W.J.F., 1902: De kapellen van kasteel Heeswijk. In: *Taxandria* p. 3-8.
- Kakebeeke, A.D., 1949a: Wallen in het landschap. In: B.H., p. 7-11.
- Kakebeeke, A.D., 1949b: Voorstudies voor een plattegrondsonderzoek van Zandoerle. In: B.H., p. 83-87.
- Kakebeeke, A.D., 1950: Problemen rond het ontstaan en de Vroegste geschiedenis van Eindhoven. In: Mandos, H., en A.D. Kakebeeke (red.) *Oud Eindhoven. Voorstudies tot de geschiedenis van Eindhoven*, Eindhoven, p. 28-73.
- Kakebeeke, A.D., 1951: De bevolking van Oerle omstreeks 1400. In: B.H., p. 45-46.
- Kakebeeke, A.D., 1953: Een middeleeuwse knuppelweg te Eindhoven. In: B.H., p. 59-64 en 118.
- Kakebeeke, A.D., 1959: De veldnaam Poort in Brabant, een aanduiding van een aarden Romeins castellum? In: B.H., p. 126-134.
- Kakebeeke, A.D., 1960: Nog eens het toponym Poort ten plattelande. In: B.H., p. 40-41.
- Kakebeeke, A.D., 1961: Onze akkers. In: B.H., p. 57-61.
- Kakebeeke, A.D., 1967: Enige opmerkingen over bewoning en parcelering te Duizel (gemeente Eersel). In: B.H., p. 191-203.
- Kakebeeke, A.D., 1968a: Sporen van Romeinse landmeting te Waalre. In: B.H., p. 29-37.
- Kakebeeke, A.D., 1968b: Some observations about habitation and parcelling in the hamlet Schadewijk, municipality of Eersel North.Brabant. In *Geografisch Tijdschrift*, p. 190-204.
- Kakebeeke, A.D., 1975: Het beschermde dorpsgezicht Loon (gemeente Waalre). In: B.H., p. 59-63.
- Kakebeeke, A.D., 1977: Enige opmerkingen betreffende het onderzoek van de duidstere Middeleeuwen. In: *Brabantse oudheden. Bijdragen tot de studie van het Brabants heem XVI*. Eindhoven. p. 279-287.
- Kalf, J., 1912: De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noordbrabant. Eerste stuk: de monumenten in de voormalige Baronie van Breda. Utrecht.

- Kappelhof, A.C.M., 1977: Tabaksteelt in Vught anno 1780. In: B.H., p. 14-19.
- Kappelhof, A.C.M., 1978: Het Brabantse zanddorp. In: B.H., p. 125-139.
- Kappelhof, A.C.M., 1985: Ontginningen in de Meijerij van Den Bosch 1655-1792. In: Noordbrabants historisch jaarboek II, p. 199-221.
- Kastelen, 1982: Kastelen in Brabant, 'Van burcht tot landhuis'. 's-Hertogenbosch.
- Kempenproject I, 1982: Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma. J. Slofstra, H.H. van Regeteren Altena, N. Roymans en F. Theuws (red.). Waalre.
- Kerler, D.H., 1905 repr.1968: Die Patronate der Heiligen. Ein alphabetische Nachslagebuch für Kirchen-, Kultur- und Kunsthistoriker sowie für den praktischen Gebrauch des Geistlichen. Hildesheim.
- Kleyntjes, J., 1913: 'Rekeninghen vanden polder van groot Waspick...'. In: Taxandria, p. 154-169.
- Klok, R.H.J., 1977: Archeologisch reisboek voor Nederland-Haarlem.
- Knaepen, R., 1972: Lommel. De vrijheid en het Teutendorp. Een Kempense grensvlek verloren in de heide. z.pl.
- Knippels, J.M.M., 1986: Het ontstaan van de gemeente Teteringen. In: Oranjeboom, p. 188-223.
- Knippenberg, H., 1951: Sittert als plaatsnaam. In: B.H., p. 20.
- Knippenberg, H., 1952: Mariënkroon, Hoydonk, Couwater. In: B.H., p. 40-41.
- Knippenberg, H., 1954: De plaatsnaam Best. In: B.H., p. 67.
- Knippenberg, H., 1955a: Brabantse plaatsnamen. In: B.H., p. 89.
- Knippenberg, H., 1955b: De plaatsnaam Enschoot. In: B.H., p. 126.
- Knippenberg, W. 1955c: Duifhuizen. In: B.H., p. 16-19.
- Knippenberg, H., 1956a: Rijen. In: B.H., p. 18-19.
- Knippenberg, H., 1956b: De plaatsnaam Ravenstein. In: B.H., p. 124-125.

- Knippenberg, W.H.Th., 1958-59: Oude kapellen in Brabant. In: B.H., p. 33 e.v.
- Knippenberg, W.H.Th., 1964a: Vondstmeldingen. In: B.H., p. 88-92.
- Knippenberg, W.H.Th., 1964b: De oudste kerken van Vught, prov. Noord-Brabant. In: Berichten R.O.B. 14, p. 150-159.
- Knippenberg, W.H.Th., 1970: Verkenningen op Halder, Sint-Michielsgestel. In: B.H., p. 36-38.
- Knippenberg, W.H.Th., en J.E. Bogaers, 1975: Noord-Brabant in de Romeinse tijd.
- Koeman, C., 1963: Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland (1750-1850). Groningen.
- Kok, D. de, 1940: De oversten van het minderbroedersklooster te Megen. In: Taxandria, p. 1-16.
- Kok, P.D. de, 1955: Megen, Haren en Macharen. In: Brabantia, p. 12-15.
- Koolen, M., 1980: De "Hoge Burcht" te Escharen. In: Merlet 16, p. 28-30.
- Kortlang, F., 1987: De Dommelvallei, een archeologische inventarisatie. Deel I: methoden, resultaten en planologische aspecten. Deel II: Bewoningsgeschiedenis. Provincie Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch.
- Kouwenaar, H.A., 1942: De Kilsdonck molen. In: Taxandria p. 115-117.
- Kransberg, D., en H. Mils, 1979: Kastelengids van Nederland. Middeleeuwen. Haarlem.
- Kroniek, 1986: Kroniek van de abdij van Sint-Truiden. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium door E. Lavigne. Assen/Maastricht.
- Kunstreisboek voor Nederland 1969: Amsterdam.
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoef, 1988: Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200. Amsterdam.
- Kuijsten, C.A., 1934: Eindhovensche plaatsnamen. Nomina Geographica Neerlandica IX, p. 100-115.
- Kuijsten, C.A., 1949a: De Achterste Brug. In: B.H., p. 21-25.
- Kuijsten, C.A., 1949b: Pesgal en Keelgras. In: B.H., p. 90-91.

- Kwinten, P., 1962: De hoge Hees: historie en verdichting. In: B.H., p. 144-145.
- Laarhoven, J. van, 1975: Het schetsenboek van Hendrik Verhees. Den Bosch.
- Laere, R. van, T. Dito en W. van Zuijlen, Kasteren, een gehucht apart.
- Lampen O.F.M., W., 1952: Sint Willibrord in Brabant. In: B.H., p. 112-115.
- Lateinisches Tasschenwörterbuch 1953: 'der Taschen-Heinichen'. Stuttgart.
- Latjes, P.J., 1982: De wording en bestuurlijke indeling van Hollands Brabant tijdens de jaren 1796-1815. In: Holland no.3/4, p. 168-175.
- Lawick, H.Ch.G. van, 1949: Enige verzamelde gegevens omtrent de Commanderie Ter Braecke van de Orde der Ridders van Sint Jan in N.-Brabant. In: Oranjeboom, p. 1-17.
- Leende, 1974: 'Dyt gheyt aen der Kyrrcken van Leendt'. Geschiedenis van Leende.
- Leenders, J.G., 1972: Een plan tot watervrijmaking van het Maaskantgebied. In: B.H., p. 86-87.
- Leenders, J.G., 1977-1979: Bijdrage tot de waterschapsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch I t/m IV. In: B.H.
- Leenders, K., 1978: Nederzettingsonderzoek. In: B.H., p. 118-124.
- Leenders, K.A.H.W., 1983a: Turfvaarten. Een verkenning. Rotterdam (niet gepubliceerd).
- Leenders, K.A.H.W., 1983b: Romeinse wegen ten noordoosten van Antwerpen. In: B.H., p. 201-206.
- Leenders, K.A.H.W., 1984: Torenmolens. In: B.H., p. 83.
- Leenders, K.A.H.W., 1987: Van gemeeynten en vroonten. In: Oranjeboom, p. 45-78.
- Leenders, K.A.H.W., 1989a: Verdwenen venen: een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. Wageningen.
- Leenders, K.A.H.W., 1989b: Verdwenen venen en ontbrekende archeologica: de situatie in westelijk Noord-Brabant. In: B.H., p. 123-137.

- Leeuwen, W. van, 1980: Het huis 'Raveschot' te Luyksgestel. In: B.H., p. 78-84.
- Leeuwen, W. van, 1986: Rondom het dorpsplein in de Kempen. In: B.H., p. 50-62.
- Lierbergen, L. van, 1971: Megen, van nederzetting tot graafschap. Megen.
- Linden, H. van der, 1955: De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Assen.
- Lucas, P.M.G., 1981: De Kesselse hut. In: Maaskroniek 4, p. 11-20.
- Maas, A.J.P.M., 1987: Vlierden, een beredeneerde aanzet tot de nederzettingsgeschiedenis van een Brabants zanddorp. Scriptie Historische Geografie. K.U. Nijmegen.
- Mandos, H., 1964: De eerste mastboom te Wintelre. In: B.H., p. 44.
- Mandos, H., en A.D. Kakebeeke (red.) 1950: Oud Eindhoven. Voorstudies tot de geschiedenis van Eindhoven. Bijdrage tot de studie van het Brabantse heem. Deel I. Eindhoven.
- Martin, T., en H.M.J. Tromp, 1982: Kasteel Heeze; exterieur en interieur. In: Kastelen in Brabant, p. 125-130.
- Maurik, J. van, 1987: Het stuifzand van Heeswijk-Dinther. In: Geografisch Tijdschrift (4), p. 327 e.v.
- Meindersma, W., 1911: De heerlijkheid van Heeze, Leende en Zes-Gehuchten. Zalbommel.
- Melssen, J.Th.M., 1978: Windmolens in de Meijerij van 's-Hertogenbosch. In: B.H., p. 139-140.
- Melssen, J.Th.M., 1980: Het verzetten van de schaapstal van de Gruithoeve in Woensel 1729. In: B.H., p. 128-130.
- Melssen, J.Th.M., 1983: Een verdwenen parochie...of hoe Eindhoven een Keulse bisschop van haar grondgebied bande. In: B.H., p. 11-21.
- Merkelbach van Enkhuizen, L., 1948: Stichting der Heerlijkheid Dongen. In: Oranjeboom, p. 133-151.
- Merkelbach van Enkhuizen, L., 1949: Stichting van de Heerlijkheid Dongen deel II. In: Oranjeboom, p. 89-128.

- Mieris, F. van, 1753-1756: Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Vriesland (...) Vier delen. Leiden.
- Miert, I. van, 1924: De Eschareense "Gemeynt". In: *Taxandria*, p. 40-42.
- Milikowski, E., 1985: Archeologische luchtkartering van het gebied Eersel Riethoven Bergeijk in de Kempen. In: Slofstra, J., e.a (red.) *Het Kempenproject 2. Een regionaal-archeologisch onderzoek in uitvoering*. Waalre. p. 79-85.
- Minderhout, L. van, 1976: Zes eeuwen Den Dungen. Een studie van de geschiedenis van de Dungense huizen. Den Dungen.
- Modderman, P.J.R., 1950: Het oudheidkundig onderzoek van de oude woongronden langs de Maaskant van Noord-Brabant. In: *Brabants Jaarboek*, p. 1-16.
- Moerman, H.J., 1956: Nederlandse plaatsnamen. Een overzicht. *Nomina Geographica Flandrica, Studien VII*. Brussel.
- Molemans, J., 1974: De stand van het toponymisch onderzoek in de Kempen en de eigen inbreng van de toponymie bij de Kempische landschaps- en bewoningsgeschiedenis. In: *B.H.*, p. 112-123.
- Molemans, J., 1986: De Kempische gemeente. In: *B.H.*, p. 77-94.
- Mosmans, J., 1932: Zwijsbergen of Swensberch?. In: *Taxandria*, p. 9-20.
- Mosselveld, J.H. van, 1954: De Oude Warande te Tilburg. De geschiedenis van een landgoed. In: *Brabantia*, p. 101-128.
- Mosselveld, J.H. van, 1955a: Twee merkwaardige tekeningen en hun historische achtergrond. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld (red.) *Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5*, p. 115-119.
- Mosselveld, J.H. van, 1955b: De markten. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld (red.) *Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5*, p. 207-225.
- Mosselveld, J.H. van, 1960: Het landgoed Valkenberg bij Gilze. In: *Oranjeboom*, p. 154-179.

- Mostert, M., 1982: De goederen van de abdij Berne in het Land van Heusden. In: Holland no.3/4, p. 133-139.
- Muller, J.W., 1934: Amsterdam en Amstel. In: Nomina Geographica Neerlandica. Leiden. p. 132-156.
- Muller Hzn., S., 1921: De kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het Bisdom Utrecht. Geschiedkundige Atlas van Nederland. 's-Gravenhage.
- Niermeyer, J.F. 1964: Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meijerij omstreeks 1200. In: Ceres en Clio, p. 113-128. Wageningen.
- N.G.N., Nomina Geographica Neerlandica, 1885-1954: Geschiedkundig onderzoek der Nederlandse aardrijkskundige namen. Amsterdam/Utrecht/Leiden.
- O.G.Z., 1872: Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen door L.A.J.W. Sloet. 's-Gravenhage.
- O.H.Z., 1868-'73: Oorkondenboek van Holland en Zeeland, bewerkt door L.Ph.C. van den Bergh. Amsterdam-'s-Gravenhage.
- Oirschot, A. van., 1962: Hezia: de Hees of...Heeze! In: B.H., p. 142.
- O.M., 1979: Oorkondenboek Noord-Brabant tot 1312, Deel I. De Meijerij van 's-Hertogenbosch. Berwerkt door H.P.H. Camps. 's-Gravenhage.
- Ontdekt verleden, 1984: Archeologische aspecten van het Maasland, onder redactie van C.H.J. van Alphen. Oss.
- Oordt, van, 1921: Oorkonden betreffende de Heusdense familie van Noort of van Oort In: Taxandria, p. 194-207.
- Oordt, van, 1924: Oorkonden betreffende de Heusdense familie van Noort of van Oort In: Taxandria, p. 241-257.
- Oorkonden Mierlo 1931: In: Taxandria p. 265-276.
- O.T., 1952-1958: De oorkonden der Abdij Tongerlo. Bewerkt door M.A. Erens, Tongerlo.
- Otten, A., 1979: De vestiging van de Duitse orde te Gemert. In: B.H., p. 16-17.
- Ottow, S.J., z.j.: Enige aantekeningen betreffende de gemeente Boekel. In: Boekel 650 jaar, p. 15-19.
- O.U., 1925: Oorkondenboek Utrecht deel 1. Bewerkt door S. Muller. Utrecht.

- Oudenhove, J. van, 1743: Beschrijvinghe der stede ende landen van Heusden. Amsterdam.
- Ouwerling, H.N., 1897: Het Liesselsche Blokhuis. In: Taxandria p. 65-66.
- Ouwerling, F.H.M., 1922: Engelen verlaten. In: Taxandria, p. 288.
- Ouwerling, H.N., 1926a: Wegbeplanting onder Bakel. In: Taxandria p. 66-67.
- Ouwerling, H.N., 1926b: Het blokhuis op de Leensel onder Asten. In: Taxandria p. 144-146.
- Ouwerling, H.N., 1930: De Kemenade onder Helmond 1521. In: Taxandria p. 94-95.
- Ouwerling, H.N., 1933: Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden. Deurne.
- Peeters, R., 1981: De heerlijkheid Hilvarenbeek c.a. en het heerlijkheidsarchief. In: Hildewaren Beke. Een bundel heemkundige opstellen over Hilvarenbeek en Diessen, p. 19-34. Hilvarenbeek.
- Peters, C.E.H.M., en P.H.M. Thissen, 1987: De Oploose en Boekelse Peel. Landschappelijke differentiatie als resultaat van verschillende vormen van jonge heideontginningen. In: Historisch-geografisch Tijdschrift nr. 4, p. 133-144.
- Peynenburg, J., 1963: Oisterwijk 1213-1963. In: Brabantsia 12.
- Pfeiffer, J.W.G., 1959: Waterstaatkundige en enkele cultuurhistorische aspecten van het ruilverkavelingsgebied. In: Agrarische reconstructie van de oostelijke Langstraat en bovenland van Heusden ruilverkaveling (Heusden-Vlijmen), p. 41-46. Nieuwkuyk.
- Pijls, H., 1986: Bos als tussenfase bij heide ontginningen. Niet gepubliceerd stageverslag STIBOKA Wageningen, HAS 's-Hertogenbosch.
- Raaij, W.F. van, en A.M.C. Zom 1984: Bewoningsgeschiedenis van de Sleutelhoeve te Alphen. In: Oranjeboom, p. 1-14.
- Regteren Altena, H.H. van, en F. Theuws, 1981: Een middeleeuwse nederzetting onder de kerkakkers van Dommelen. In: B.H., p. 61-77.
- Rehm, G.J., z.j.: De geschiedenis van Waspik. z.pl.

- Renaud, J., 1949: Het middeleeuwse kasteel te Heusden. In: Brabants Jaarboek, p. 45-55.
- Renaud, J.G., 1969: Vondstmeldingen. Boxtel. Kasteel Stapelen. In: B.H., p. 26-27.
- Renes, J., 1984a: Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Streekplangebied West-Brabant, deel 1 t/m 4 + kaarten. Wageningen.
- Renes, J., 1984b: Een reconstructie van Westelijk Noord-Brabant ten tijde van ontginning. Interne mededeling nr. 66. STIBOKA Wageningen.
- Renes, J., 1985a: West-Brabant. Een cultuurhistorisch landschapsonderzoek. Waalre.
- Renes, J., 1985b: Nogmaals oude bouwlanden. In: Westerheem XXXIV 4, p. 185-189.
- Renes, J., 1988: De geschiedenis van het Zuidlimburgse cultuurlandschap. Assen/Maastricht.
- Renes, J., en J. Schuijf, 1984: Historische geografie van Nederland in kaart; toelichting op de kaarten 5 en 6 in deel 2 (Bewoningsgeschiedenis) van de nieuwe editie van de Wetenschappelijke Atlas van Nederland. In: Historisch Geografisch Tijdschrift 2, p. 83-89.
- Rentenaar, R., 1964: Wendelnesse. Bijdrage tot de ontginningsgeschiedenis van de westelijke Langstraat. In: Mededelingen Naamkunde 40, p. 73-97.
- Rentenaar, R., 1965: Overmate ten zuiden van de Oude Maas in de Middeleeuwen. In: Historiunculæ, p. 130-141. Amsterdam.
- Rentenaar, R., 1984: Vernoemingsnamen. Een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie. Amsterdam.
- Robben, C., 1967: Bijdrage tot de geschiedenis der watervoorziening van Tilburg. In: B.H., p. 45-49.
- Roes, A., 1955: De Merovingische begraafplaats te Alphen N-Br. Bijdrage tot de studie van het B.H. deel 4.
- Roosens, H., 1955: De Merovingische begraafplaats te Alphen. In: B.H., p. 142-145.
- Rooy, H. de, 1930: Bossche testamenten uit de 16e eeuw. In: Taxandria, p. 255-256.

- Rooyen, T. van, 1971: Opgraving "Heesterakkers", Eindhoven. In: B.H., p. 74-79.
- Roymans, N., 1979: Op zoek naar Pladella villa. In: *Varia Historica Brabantica* 8, p. 1-47.
- Roymans, N., 1980: Archeologisch overzicht van de gemeente Reusel. In: B.H., p. 12-22.
- Ruhe, H.A.M., 1950: Naar aanleiding van een oud bericht over de kerkstichting te Hilvarenbeek. In: B.H., p. 77-79.
- Ruhe, H.A.M., 1954a: Een 'Heers' toponiem te Hilvarenbeek. In: B.H., p. 56-57.
- Ruhe, H.A.M., 1954b: Sporen van Oud-Diessen. In: B.H., p. 85-87.
- Ruhe., H.A.M., 1962: Oude boerderijen in Hilvarenbeek en omgeving. In: B.H., p. 98-122.
- Sande, W. van der, 1977: Omzwervingen door Romeins Alphen. In: Roijans (red.) *Brabantse Oudheden. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 16.*
- Sanden, R.W. van der, 1973: Een houten waterput uit de Romeinse tijd in Son en Breugel. In: B.H., p. 119-121.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1898: Het huis de Wijer. In: *Taxandria* p. 302-314.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1899: Het kasteel te Boxmeer. In: *Taxandria* p. 8 e.v.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1905: Eenige oude beschrijvingen der stad 's-Hertogenbosch. In: *Taxandria*, p. 306-330.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1910: De oudst bekende eigenaars van Avestein. In: *Taxandria* p. 285-289.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1912: Het Gulden Huis te Rixtel. In: *Taxandria* p. 266-278.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1914: Het huis Zwanenburg onder Dinther. In: *Taxandria* p. 22-30.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1915: De heerlijkheid Asten. In: *Taxandria* p. 3 e.v.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1916: De voormalige St. Corneliskapel te Middelrode. In: *Taxandria* p. 23-30.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1917: Het kasteel Tongelaar. In: *Taxandria*, p. 97-104.

- Sasse van IJsselt, A. van 1923a: Iets over de familie Bacx van Tilburg. In: Taxandria, p. 171-180.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1923b: Eene oude bouwhoeve. In: Taxandria p. 252-261.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1926: Het huis Asten. In: Taxandria p. 3-7.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1930: De heerlijkheid Geffen. In: Taxandria, p. 281-296.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1933a: Het smadelijk einde van een roemrijk schuttersgilde. In: Taxandria, p. 4-13.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1933b: De Everdineweerd te Cuijk. In: Taxandria, p. 67-68
- Sasse van IJsselt, A. van, 1934: Nog eens de kommanderij ter Braake te Alphen bij Tilburg. In: Taxandria, p. 64-72.
- Sasse van IJsselt, A. van, 1936: Scheepvaartverbinding tusschen Luik en 's-Hertogenbosch. In: Taxandria p. 144-148.
- Sassen, A., 1907: De heerlijkheid Milheeze. In: Taxandria p. 192 e.v.
- Sassen, A., 1911: Oudheden in 1856 en 1857 gevonden op Groot-Deuteren. In: Taxandria, p. 252-253.
- Scheffer, A., 1976: De landmeting in de Meijerij anno 1792-1793. In: Nederlands Geodetisch Tijdschrift 6 nr. 4, p. 59-64.
- Scheirs, J., 1977: Windmolens in Hilvarenbeek. In: B.H., p. 162-168.
- Schepenbank, 1980. Ham, W. van, en J. Vriens (red.): Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de Schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795. 's-Hertogenbosch.
- Scholten van Aschat, M., 1958: De hervormde of St.-Lambertskerk met haar toren te Vught. In: Brabantia, p. 141-151.
- Schrijnemakers, M.J.H.A., 1984: Rode; de oudste nederzettingsgeschiedenis van het Land van Rode. Maastricht.
- Sevens, A., 1930: De heerlijkheid Mierlo. Grensscheiding. In: Taxandria p. 317-320.

- Slofstra, J., 1982: De archeologische Landesaufnahme. In: Slofstra et. al. Kempenproject. Een regionaal-archeologisch onderzoeksprogramma. Waalre.
- Slofstra 1988: Veertig jaar onderzoek naar Romeins-Brabant: Terugblik en Vooruitzicht. In: B.H., p. 9-31.
- Slofstra, J. en J. Bazelmans, 1985: De inheems-Romeinse nederzetting op de Kerkakkers bij Hoogeloon.
- Smit, J.P.W.A., 1929: de St. Klarenstok te Drunen. In: Taxandria, p. 154-156.
- Smulders, F.W., 1949: Trommelvuur op Kuysten's artikelen. In: B.H., p. 121.
- Smulders, F.W., 1950a: Esch en Echternach. In: B.H., p. 50-51.
- Smulders, F.W., 1950b: Veken en IJnde. In: B.H., p. 81.
- Smulders, F.W., 1950c: Inghoven. In: B.H., p. 102-103.
- Smulders, F.W., 1951a: Bodichem bij Boxtel. In: B.H., p. 3.
- Smulders, F.W., 1951b: Belveren en Balsvoort: een onuitroeibaar misverstand. In: B.H., p. 37-38.
- Smulders, F.W., 1951c: "De gemeynt is onverdeeld". In: B.H., p. 45.
- Smulders, F.W., 1951d: Echternach en St. Michielsgestel. In: B.H., p. 82-83.
- Smulders, F.W., 1952a: Esch en Echternach (II) en St. Michielsgestel. In: B.H., p. 29-31.
- Smulders, F.W., 1952b: Ten Alvensoen. In: B.H., p. 31.
- Smulders, F.W., 1952c: Enige verborgen laer-namen. In: B.H., p. 59.
- Smulders, F.W., 1952d: Het cijnsboek van Echternach in Diesen. In B.H., p. 72-74.
- Smulders, F.W., 1953: Wedehage en Wedehamer. In: B.H., p. 18-19.
- Smulders, F.W., 1955a: Dorp, parochie, gemeynt, gericht. In: B.H., p. 2-7.
- Smulders, F.W., 1955b: Het goed Ten Dijk in Enschoot. In: B.H., p. 126.

- Smulders, F.W., 1956: Nieuwe erven en aartgebruik. In: B.H., p. 147-150.
- Smulders, F.W., 1957a: Overzicht der Gemeeyntes in 't Kwartier Oosterwijk. In: B.H., p. 12-18.
- Smulders, F.W., 1957b: De Efteling te Loon op Zand. In: B.H., p. 91.
- Smulders, F.W., 1957c: Nog enige ing-namen. In: B.H., p. 107.
- Smulders, F.W., 1957d: Gewin en boete bij het cijsbedrijf. In: B.H., p. 129-132.
- Smulders, F.W., 1958a: Beemd en wei. In: B.H., p. 12-13.
- Smulders, F.W., 1958b: De wenixvoort. In: B.H., p. 21-22.
- Smulders, F.W., 1958c: Toponymische kanttekeningen. In: B.H., p. 76-77.
- Smulders, F.W., 1958d: De tiend. In: B.H., p. 92-93.
- Smulders, F.W., 1959a: Alfen en Echternach. In: B.H., p. 83-84.
- Smulders, F.W., 1959b: De kouter-akker te Esch. In: B.H., p. 88.
- Smulders, F.W., 1960a: De kouter-akker te Esch. In: B.H., p. 66-67.
- Smulders, F.W., 1960b: Oderikhoven: Urkhoven. In: B.H., p. 136.
- Smulders, F.W., 1960c: Misleidende gids. In: B.H., p. 140.
- Smulders, F.W., 1961a: Waarschap van een gewaarde hofstad. In: B.H., p. 14.
- Smulders, F.W., 1961b: Meerveldhoven. In: B.H., p. 140-141.
- Smulders, F.W., 1962a: Over Hilvarenbeek en Diessen + Naschrift. In: B.H., p. 58-61; 61-62.
- Smulders, F.W., 1962b: De Hees bij Eersel. In: B.H., p. 138-139.
- Smulders, F.W., 1962c: Henkenshage. In: B.H., p. 139.
- Smulders, F.W., 1962d: De Hees bij Eersel. In: B.H., p. 143.
- Smulders, F.W., 1964: Kreitemolen. In: B.H., p. 117-118.

- Smulders, F.W., 1966a: Het voogdschot. In: B.H., p. 11.
- Smulders, F.W., 1966b: Megen en Ravenstein. In: B.H., p. 87.
- Smulders, F.W., 1968: Hildewarenbeek. In: B.H., p. 40.
- Spek, M., 1988: Bodemkundige variatie op middeleeuwse akkercomplexen in pleistocene zandgebieden van Nederland. Doctoraalscriptie Landbouw Universiteit Wageningen.
- Spierings, M., 1973: Een onbekende kaart van Vught en andere oude kaarten van plaatsen in Brabant, die elders bewaard worden. In: B.H., p. 50-52.
- Spierings, M., 1974: De naamsverklaring van "Gestel". In: B.H., p. 28-30.
- Spierings, M., 1975: De watermolens van Herlaar. In: B.H., p. 12-27.
- Spierings, M., 1976a: De laatste gezworenen van de Bodem van Elde. In: B.H., p. 2-9.
- Spierings, M., 1976b: Oud Herlaar, het kasteel, de leenhof, de heren en de heerlijkheid. I. Het sterke huis van Oud Herlaar. In: B.H., p. 85-101. II. De leenhof van mijnen jonker van Perweys. In: B.H., p. 134-140.
- Spierings, M., 1977: Gemonde-Zegenworp. In: B.H., p. 32.
- Spierings, M., 1978: Volmolen van Herlaar. In: B.H., p. 78-81.
- Spierings, M., 1979: De konijnen-warande van Herlaar. In: B.H., p. 12-16.
- Spierings, M., 1982: De hertog van Brabant, de stad Den Bosch, en de "gemene gronden". In: B.H., p. 58-68.
- Sprenger de Rover, N.P., 1949: In loco Deosne (1 maart 712-13). In: B.H., p. 144-147.
- Sprenger de Rover, N.P., 1951: Rume Lacha, Datmunda en Tadia (698-699). In: B.H., p. 50-65.
- Sprenger de Rover, N.P., 1953a: Noordbrabantse plaatsnamen in 't Liber Aureus. In: B.H., p. 7-8.
- Sprenger de Rover, N.P., 1953b: Hoccascaute (Anno 710). In: B.H., p. 89-90.
- Sprenger de Rover, N.P., 1955: Enige Tilburgse toponiemen. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld (red.). Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5, p. 104-114.

- Steegh, A.W.A.Th., 1978: Dorpen in Brabant. In: Tentoonstellingscatalogus Dorpen in Brabant. Noordbrabants Museum. 's-Hertogenbosch. p. 4-30.
- Steegh, A.W.A.Th., 1982: Het kasteelcomplex Deurne, site en situation. In: Kastelen in Brabant, p. 102-106.
- Steegh, A.W.A.Th., 1985: Monumentenatlas van Nederland; 1100 historische nederzettingen in kaart. Zutphen.
- Stoepker, H., 1977: Medieval Parish Churches in North-eastern North Brabant and Limburg, I. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 27, p. 217-236.
- Stoepker, H., 1988: Het nut van historische kaarten voor de archeologie. In: Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten, p. 273-292. Bonn.
- Stoepker, H., en W.J.H. Verwers, 1982: De restauratie van de grafheuvels op de Rechte Heide bij Goirle. In: B.H., p. 2-6.
- Stokman, J., 1986: Hendrik Verhees. In: Caert-Thresoor 5, p. 12-17.
- Stol, T., 1981: Opkomst en ondergang van de Grote Waard. In: Holland 13, p. 129-145.
- Stolte, B.H., 1961: Brabant in de Romeinse tijd. In: Cultuur-historische verkenningen in de Kempen II, p. 9-29.
- Straaten, J. van der, en P. von Meijenfeldt, 1983: Beken in Brabant. Hoe houden wij dit bezit? Tilburg.
- Strijbos, H., De produktie van baksteen in de zandstreken van oostelijk Noord-Brabant voor de negentiende eeuw. In: B.H., p. 154-159.
- Br. Taurellus, 1950: De geboorte van "Groot-Eindhoven". In: Mandos, H., en A.D. Kakebeeke (red.) Oud Eindhoven. Voorstudies tot de geschiedenis van Eindhoven.
- Teegenwoordige Staat der Nederlanden, Deel VII en XVII. Herdruk 1966. Zaltbommel.
- Theuws, F., 1976a: Een laat-middeleeuwse watermolen te Bergeijk. In: B.H., p. 56-63.
- Theuws, F., 1976b: Palissaden (?) op de grens van gemeynt en akkergebied in de Kempen. In: B.H., p. 143-147.

- Theuws, F., 1981: De oerparochie in de Kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek I., de latere Middeleeuwen. In: B.H., p. 184-207.
- Theuws, F.C., 1986: The integration of the kempen region into the Frankish empire 550-750: Some hypothesis. In: Helinium XXVI, p. 121-136.
- Theuws, F.C., 1988: De archeologie van de periferie. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Typoscript.
- Theuws, F., i.v.: middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350. Kempenproject III.
- Thiadens, H.J.M., z.j.: Quadrangulatiesporen in West-Brabant. De Waterschans 4-1.
- Timmers, J., 1985: Over de Ynde. Ynde in toponiemen. In: B.H., p. 80-87.
- Tops, A.J.J., en J.M.Th. Verschuieren, 1965: Eindhoven. Eindhoven.
- Trienekens, G., 1985: Het drieslagstelsel en de Vlaamse bouw op de zandgronden van de Meijerij; een momentopname voor het begin van de modernisering van de landbouw rond 1860/70. In: B.H., p. 2-14.
- Veen, S.J. van, 1923: De kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. III. Het Bisdom Luik. Geschiedkundige Atlas van Nederland. 's-Gravenhage.
- Veen, K. van der, 1979: Dijken in Noord-Brabant. Een eerste verkenning van de cultuurhistorische, landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarden. Staatsbosbeheer. Tilburg.
- Velden, G.M. van de, 1986: De uithoven van de premonstratenzer of Norbertijner abdijen. In: B.H., p. 7-11.
- Velthoven, H.J.J. van, 1935: Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch. Bijdrage tot de sociaal-geografische kennis van dit gebied deel I tot 1815. Amsterdam.
- Ven, C.H.M. van de, 1964: Wat is een heem? Getoetst aan de geschiedenis van Uden. In: B.H., p. 50-61.
- Ven L. v.d., 1954: De ouderwetse steenbakkerijen van de jaren 1883-1896. In: B.H., p. 87-89.
- Verberne, L.G.J., 1955: Iets over Tilburg van omstreeks 1830. In: Schurink, H.J.A.M., en J.H. van Mosselveld (red.). Van heidedorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg. Bijdragen tot de studie van het B.H. deel 5, p. 182-191.

- Verdam, J., en C.H. Ebbinge Wubbe, 1932: Middelnederlands Handwoordenboek. 's-Gravenhage.
- Verhagen, F.B.A.M., 1946: Geldrop. Economisch-statistische beschrijving van een industriële plattelandsgemeente vanaf het begin der 19e eeuw.
- Verhagen, J.H., 1977: Enkele waarnemingen en vondsten in het zuiden van de gemeente Dongen. In: Bijdragen tot de studie van het B.H. deel XVI.
- Verhagen, J.H., 1979: Tjongernederzettingen in de Drunense duinen. In: B.H., p. 29-61.
- Vermeeren, K., 1965: Stadhuis van Oud-Eindhoven. De oudste stadhuisafbeelding en de oudste stadsplattegrond van Nederland? In: B.H., p. 132-138.
- Vermeeren, K., 1986: Isaac van Ostade (1621-1649) tekende de middeleeuwse St. Catharinakerk van Eindhoven naar twee kanten. In: B.H., p. 288.
- Verreyt, Ch.C.V., 1904: Bescheiden betreffende Besoyen, Ramdonk, Waalwijk en Dongen. In: Taxandria, p. 28-44.
- Verschuren, G., 1985: De grens van Holland-Brabant onder de heerlijkheid Venloon. In: B.H., p. 146-151.
- Verschuren, G., 1986: Historie van een landschap. De Roestelberg, Achterste Hoeve en Plantloon.
- Vervloet, J.A.J., 1984: Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Landschapsstudies 4. PUDOC, Wageningen.
- Vervloet, J.A.J., en A.D.M. Veldhorst (i.v.): Cultuurhistorisch landschapsonderzoek in Midden-Brabant. Deelrapport (STIBOKA rapport 1362) Projectstudie Midden-Brabant, aanhangsel 3.
- Voogd, H., 1963: Romeinse wegen door Brabant naar Utrecht. In: B.H., p. 37-44.
- Voogd, H., 1968: Het geheim van de Herptse kerkheuvel. In: Met Gansen Trou, jaargang 18, p. 97-100.
- Voort, J. v.d., (z.j.) Leengoed en kasteel "De Strijdhoeft" te Udenhout 1380-1982. z.p.
- Waltman van Spilbeeck, X., 1896: De gemeente Beers. In: Taxandria, p. 206-210.
- Welvaarts, Th.I., 1877: Reusel naar de archieven van Postel's abdij. Turnhout.

- Welvaarts, Th.I., 1890: Bladel naar de archieven van Postel's abdij. Turnhout.
- Werners, F.J.A., 1928: Beleenen der hoeve, geheeten Ten Brugge, gelegen tot Arlebeeck. In: Taxandria p. 292-293.
- Weterings, M. en G. Taat, 1987: Bodem en historisch bodemgebruik van enkele beekdalen uit de Brabantse Kempen. Scriptie Landbouwuniversiteit/STIBOKA, Wageningen.
- Wijffels, S.L.M., (i.v.): Historisch beheer van lijnvormige beplantingen (werktitel).
- Wijk, P.A.M. van, 1986: Over mest en boerderijbouw. Het verdwijnen van de potstal. In: B.H., p. 62-77
- Wijst, M.A. van der, 1973: Situering van de rijks-tollen op de wegen Breda-Tholen en Breda-Grave in 1825. In: B.H., p. 83-84.
- Willems, W.J.H., 1981: Romans and Batavians. A regional Study in the Dutch Eastern River Area, I. In: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek, p. 7-217.
- Winkelmolen, S.H., 1960: Budel en Cranendonk. Bijdrage tot de kennis van onze plaatselijke en streekgeschiedenis, geplaatst in het raam van de Vaderlandse en gewestelijke historie. Budel.
- Zoetbrood, P.A.M., 1983: IJzertijd en Romeinse tijd in 's-Hertogenbosch en omgeving. In: Opgravingen in 's-Hertogenbosch, p. 40-51. 's-Hertogenbosch.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

- 1) De Biesbos en omgeving, door Pieter Sluyter, 1560, schaal ca. 1 : 26 000.
- 2) Den Singel vanden Nieulande tot Alffen, 1714. Copie.
- 3) Kaart figuratief van het grootste gedeelte van Bataafsch Braband, bevattende de Meijerije van 's Bosch etc. door H. Verhees, 1794, schaal 1 : 80 000.
- 4) De zogenaamde netkaarten van de Militaire en Topografische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, ± 1840, oorspronkelijke schaal 1 : 50 000, gebracht naar 1 : 25 000, de bladen 44 I-44 IV, 45 I-45 IV, 46 I, 46 III, 50 I-50 VII, 51 I-51 IV, 52 I, 52 III, 57 I, 57 II, 57 IV, 58 I.
- 5) Militaire en Topographische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, ± 1850, schaal 1 : 50 000, de bladen 39, 44, 45, 46.
- 6) J. Kuyper. Gemeenteatlas van de provincie Noord-Brabant, naar officiële bronnen bewerkt. Leeuwarden 1865.
- 7) Topografische kaart 1 : 25 000 (de zogenaamde Bonne-kaarten) ± 1900, de bladen 551-553, 567-572, 584-592, 605-612, 624-633, 644-651, 665-672, 686-694, 705-711, 721-725, 734-737.

LIJST VAN AFBEELDINGEN	Blz.	
1	Historisch-geografische onderzoeksmethoden en hun toepassing bij het cultuurhistorisch landschapsonderzoek in Midden- en Oost-Brabant.	26
2	De grenzen van het streekplangebied Midden- en Oost-Brabant doorsnijden een aantal oude politiek-juridische territoria.	26
3	De oude toren van Nuenen, kort voor de afbraak in de vorige eeuw (schilderij van Vincent van Gogh).	30
4	Aantal overgeleverde oorkonden over de Meijerij van 's-Hertogenbosch tot 1312.	32
5	Bodemgebruik op de historische landschapskaart (1840), bodemtypen en relatieve ouderdom.	38
6	De Moeren tussen Kaatsheuvel en Dongen (T.M.K. ± 1850).	40
7	Bewoonbaarheid in Midden- en Oost-Brabant ± 800.	44
8	Huidige gemeentegrenzen in Midden- en Oost-Brabant.	48
9	Het al op het eind van de 12e eeuw genoemde grensbaken de Hoenderboom op de kaart van Hendrik Verhees uit 1794.	50
10	Schematische voorstelling van de historische bouwkunde, de godsdienstgeschiedenis en de kerklocatie van de Brabantse parochiecentra vanaf de Vroege Middeleeuwen.	54
11a	Kasteel Croij te Aarle-Rixtel heeft geen bewoning aangetrokken, Kasteel Helmond te Helmond wel (T.M.K. ± 1850).	56
11b	Kasteel Heeze te Heeze heeft geen bewoning aangetrokken (T.M.K. ± 1850).	56
12	Binnen- en buitengedijkte wielen langs de Elshoutse Zeedijk (T.M.K. ± 1850).	57
13	Postroutes rond 1800 (Uitsnede uit de Algemeene Kaart van Holland met de post-routes).	60

	Blz.
14	Verhoogd aangelegde weg te Gorp (T.M.K. ± 1850); zie noot 21. 61
15	Historisch-landschappelijke regio's en sub-regio's in Midden- en Oost-Brabant. 63
16	Landschappelijke situatie in de (boven-)Langstraat ± 1000 (Naar: Van Diepen 1959, p. 20). 65
17	Hoogmiddeleeuwse ontginnings- en bewoningsporen in het landschap van de beneden-Langstraat (ingetekend op de T.M.K. ± 1850). 67
18	Het ontstaan van de brede zijdwende Zuidewijn. 71
19	Hoogmiddeleeuwse ontginningsporen in het landschap van de boven-Langstraat en de zijdwende van 1273 (ingetekend op de T.M.K. ± 1850). 75
20	De loop van de Oude Maas, naar een kaartje uit 1357 (Uit: Fockema Andreae 1947). 77
21	Het overstroomde gebied in de beneden-Langstraat na de St.-Elizabethsvloed van 1421, waarbij de Grote Waard onderging. 79
22	De al rond 1300 aanwezige bewoning van Besoijen, Waalwijk en Baardwijk, die na de overstromingen van 1421 door de Winterdijk is gezeurd. De verschillende ontginningsblokken laten zich aan de knikken in deze oorspronkelijke achterkaden herkennen (T.M.K. ± 1850). 80
23	Opwassen in de Langstraat in de 16e eeuw; zie noot 41. 81
24	De kerk van Sprang, als scharnierpunt in de verplaatste bewoning (T.M.K. ± 1850). 84
25	Schematische voorstelling van de oude bewoning, de middeleeuwse bedijking en de daarmee samenhangende bewoningsverplaatsing in de Maaskant. 89
26	Schematische voorstelling van de Beerse Maas. 94
27	Voorste en Achterste Nuland (T.M.K. ± 1850). 95
28	De 'vieze' toren van Cuijk. 96

		Blz.
29	Romeinse vondsten in Midden- en Oost-Brabant (Naar: Beex 1973), geprojecteerd op de bewoonbaarheidssituatie \pm 800.	101
30	Schematische weergave van het ontstaan van de akkers/essen en de daarbij veronderstelde akkerrandbegroeiing in Midden- en Oost-Brabant.	104
31	Schematische voorstelling van de ontwikkeling van de bewoning in zand-Brabant, met een continue bewonings- en een verplaatste bewoningsvariant.	105
32	Watermolens in het stroomgebied van de Beerse, de Dommel en de Aa in de tweede helft van de 18e eeuw.	107
33	Oude landgoederen onder Vught (T.M.K. \pm 1850); zie noot 82.	118
34	Middeleeuwse bewoningssituatie te Aarle-Rixtel (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865).	134
35	Middeleeuwse bewoningssituatie te Alphen (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865).	136
36a	Grondgebruik in de Singel van de Nieuwlandse Hoef in de 18e eeuw.	138
36b	Grondbezit in de Singel van de Nieuwlandse Hoef in de 18e eeuw.	138
37	Middeleeuwse bewoningssituatie te Beek en Donk (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865).	146
38	's-Gravenmoer (T.M.K. \pm 1850).	202
39	Middeleeuwse bewoningssituatie te Stiphout (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865).	214
40	Middeleeuwse bewoningssituatie te St. Michielsgestel (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865).	250
41	Middeleeuwse bewoningssituatie te Udenhout, met daarop aangegeven de veronderstelde Waldhufe-ontginning (ingetekend op Kuypers Gemeenteatlas 1865), zie noot 73.	302
42	Middeleeuwse parochiecentra.	510

	Blz.
43	Potentiële bewoningslocaties in de (Vroege) Middeleeuwen, op basis van historische en niet-historische bronnen. 528

AANHANGSELS

Aanhangsel 1

CONCORDANS OP DE MANUSCRIPTKAARTEN 1 : 25 000 EN DE HISTORISCHE
LANDSCHAPSKAART 1 : 50 000

HISTORISCHE LANDSCHAPSKAART 1 : 50 000		MANUSCRIPTKAART 1 : 25 000	
AKKERLAND	1840	A1	BOUWLAND
		A*	OPEN AKKERCOMPLEX
		A2	BOUWLAND (enkele percelen weiland bij huizen)
	1840-1900	A1	BOUWLAND
		A*	OPEN AKKERCOMPLEX
		A2	BOUWLAND (enkele percelen weiland bij huizen)
GRASLAND	1840	W	GRASLAND
	1840-1900	W	GRASLAND
AKKER/GRASLAND	1840	G1	GEMENGD BOUW-/GRASLAND
	1840-1900	G1	GEMENGD BOUW-/GRASLAND
AKKER/GRASLAND/ BOS/HEIDE/ WOESTE GROND	1840	G2	GEMENGD BOUW- en/of GRASLAND, BOS, HEIDE, WOESTE GROND
	1840-1900	G2	GEMENGD BOUW- en/of GRASLAND, BOS, HEIDE, WOESTE GROND
BOS	> 1840	B	BOS

HISTORISCHE LANDSCHAPSKAART 1 : 50 000		MANUSCRIPTKAART 1 : 25 000	
	1840-1900	B	BOS
BEBOUWDE KOM	> 1840	S	STEDELIJK GEBIED
	1840-1900	S	STEDELIJK GEBIED
PERCEELSRAND- BEGROEIING	> 1840	3	PERCEELSRANDBEGROEIING DUIDELIJK AANWEZIG
		4	BIJNA ALLE PERCEELSRANDEN BEGROEID
	1840-1900	3	PERCEELSRANDBEGROEIING DUIDELIJK AANWEZIG
		4	BIJNA ALLE PERCEELSRANDEN BEGROEID
WOESTE GROND	> 1840-1900	H	HEIDE
		O	WOESTE GROND
		H	HEIDE
		O	WOESTE GROND

Aanhangsel 2

(VROEG-)MIDDELEEUWSE PAROCHIECENTRA

In ons onderzoek heeft de oude kerk een bijzondere plaats gekregen: de kerken stonden centraal. Het komt er op neer dat veel oude, al of niet verdwenen en al of niet binnen de oude 19e-eeuwse bebouwde kom gelegen, kerken, een plek markeren met potentiële archeologische waarde. Daarnaast hebben we aandacht besteed aan de meer algemene cultuurhistorische waarde van kerkgebouwen, vooral waar deze van invloed bleek te zijn op de jongere nederzettingsgeschiedenis.

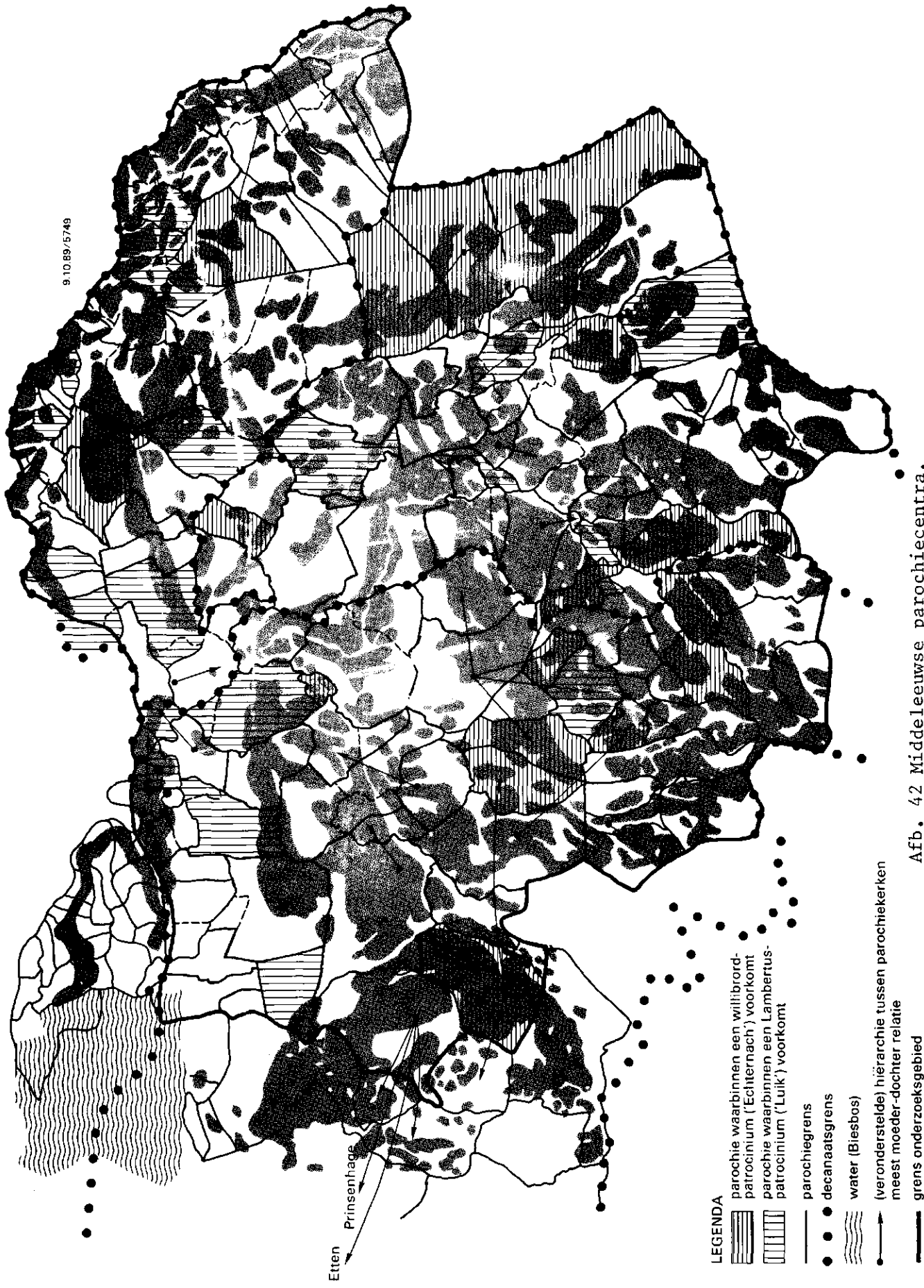
Het is hier niet de plaats om al te diep op de vele facetten van de kerkgeschiedenis in te gaan. We hopen hierop later in een ander verband te kunnen terugkomen. Maar enkele aanzetten voor verder onderzoek kunnen, op grond van het nu aanwezige materiaal, wel worden gegeven, waarbij dit wel met de nodige voorzichtigheid moet worden gedaan.

In afb. 42 zijn de oude parochiegrenzen aangegeven, zoals die voor het eind van de Middeleeuwen getrokken mogen worden. Wij baseerden ons op Van Veen (1923) en volgden Stoepker (1977) bij het aanbrengen van enkele correcties. Deze parochiegrenzen zijn veelal gereconstrueerd aan de hand van veel jonger (kadastraal of juridisch-territoriaal) topografisch kaartmateriaal. Toch is niet zozeer de uiterste parochiegrens, maar veel meer het hart van de parochie, de parochiekerk van belang.

Een blik op afb. 42, waarin de parochiegrenzen zijn geprojecteerd op de bewoonbaarheidssituatie ca. 800 (waarbij we niet de suggestie willen wekken dat deze grenzen ook zo oud zijn!), leert dat in veel gevallen, deze grenzen door oorspronkelijk niet permanent bewoonbare gebieden lopen. Dit betreft het merendeel van de grote parochies. Als de grenzen door grote potentiële bewoningsarealen lopen, lijkt het er op, dat de parochies daar veel kleiner zijn (geworden). Kleinere parochies vinden we vooral op de oeverwallen en de plateaus langs de Maas en in het hart van de Kempen. De resterende grote parochies lijken òf minder verdeeld in latere tijden, terwijl zij wel relatief grote arealen potentiële bewoonbare gebieden omvatten (Alphen, Gilze, Tilburg), òf bevatten juist nog zoveel niet in cultuur gebrachte gronden, dat zij eigenlijk relatief klein zijn.

Hoe dit ook zij, in afb. 42 hebben we naast de parochiegrenzen een aantal verbindingen tussen de verschillende kerken aangegeven. Het betreft zowel de moeder-dochter verhouding (bijv. Bakel of Gilze), als ook de (wat jongere) suprematie van een kerk, ten opzichte van andere kerken (bijv. Hilvarenbeek). Tevens is van een aantal kerken het patrocinium en de colla-

9 10 89/5749

Afb. 42 Middeleeuwse parochiecentra.

tierecht-houder aangegeven. We zijn ons bewust dat we hier een relatief jonge situatie presenteren, maar zoals gezegd, we hopen hierop in een ander verband nog terug te komen.

In de volgende tabel is per parochie aangegeven welk patrocinium (in de Hoge Middeleeuwen) bij de kerk hoorde. Daarnaast is bepaald hoe de oudst bekende kerk in een oorspronkelijker landschappelijke situatie was gesitueerd en hoe dit was ten opzichte van de bebouwde kom ca. 1850. Ook is aangegeven uit welke periode (stijlvormen) de oudste nog aanwezige delen van de kerken dateren. De kolom opmerkingen verwijst naar een nadere toelichting op de tabel.

In deze gegevens zitten een aantal sleutels tot een nadere datering van een ruimtelijke parochie-netwerk 'verborgen': patroonheiligen waren modegevoelig, maar in het ene gebied wat meer dan in het andere gebied, in de ene abdij (als houder van het collatierrecht) wat meer dan in de andere abdij. Daarnaast traden jongere abdijen vaak (gedeeltelijk) in de rechten van oude abdijen*. Soms laat deze weg zich ook terug volgen. Kortom, er moet nog veel onderzocht worden: de hier gepresenteerde gegevens kunnen hierbij een rol spelen.

* Zie hierover: A.J.A. Bijsterveld, 1989: Een zorgelijk bezit. De benedictenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300. In: Noordbrabants historisch jaarboek 6. 's-Hertogenbosch/Zutphen.

Legenda tabel

N	(vroeg-)Middellevse bewoningsmogelijkheid/historisch substraat:	Ligging ± 1850:	Oudste bouwkundig relict:
D	te nat voor permanente bewoning	AV kerk aanwezig, vrij buiten bebouwde kom	R Romaans
Dm	droog, bewoning mogelijk	AK idem; in bebouwde kom	G Gotisch
Dm?	idem; moderpodzol	Vv kerk verdwenen, lag vrij buiten bebouwde kom	M Waterstaatskerk
x---x	idem; mogelijk moderpodzol onder huidige bebouwde kom	Vk idem; lag in bebouwde kom	N-G Neo-Gotisch
	x---x randligging van de oude parochiekerk		An Anders
Opa.	zie opmerkingen onder tabel		Ver Verdwenen
			Kh Kerkhof

Parochie	Patrocinium	Historisch substraat Ligging ± 1850										Oudste bouwkundig relict						Opa.
		N	D	Dm	Do	Av	Ak	Vv	Vk	R	G	M	N-G	An	Ver	Kh		
Decanaat Woensel																		
48 Aalst	O.L.Vrouwe Presentatie	X				X											X	
49 Aarle	H. Maagd		X					X									X	
50 Asten	O.L.Vrouwe Presentatie			X				X							X			
51 Bakel	Petrus, Paulus, Lambertus, later Willibrord			X				X							X			
52 Beek	Michael			X				X							X			
53 Berlicum	Petrus ad Cathedram	X---X				X---X											X	
54 Blaarthem	Lambertus	X				X											X	
55 Breugel	Genoveva	X-----X				X---X									X			
56 Budel	O.L.Vrouwe Visitatie		X			X---X									X			
57 Deurne	Willibrord			X		X									X			
58 Dinther	Servatius			X		X---X									X			
59 Eerschot (St. Oedenrode)	Martinus	X---X				X---X									X			
60 Eindhoven	Catharina	X---X				X									X			
61 Erp	Servatius			X---X		X								X				
62 Geldrop	Brigida	X				X---X								X			X	
63 Gemert	Jobannes de Doper	X				X---X								X				
64 Gerwen	Clemens			X		X								X				
65 Heeswijk	Willibrord			X		X---X								X				
66 Heeze	Martinus en Agatha	X---X				X								X			X	
67 Helmond	Lambertus	X---X				X								X			X	
68 Leende	Petrus Banden		X			X								X				
69 Lierop	Willibrord		X			X								X			X	
70 Lieshout	Servatius	X---X				X								X			X	
71 Maarheeze	Gertrudis	X---X				X---X								X			X	
72 Meerveldhoven	Lambertus			X										X			X	

Legenda tabel

(vroeg-)Middeleeuwse bewoningsmogelijkheid/historisch substraat:

- N te nat voor permanente bewoning
 D droog, bewoning mogelijk
 Dm idem; moderpodzol
 Dm? idem; mogelijk moderpodzol onder huidige bebouwde kom
 x--x randligging van de oude parochiekerk

Ligging ± 1850:

- Av kerk aanwezig, vrij buiten bebouwde kom
 Ak idem; in bebouwde kom
 Vv kerk verdwenen, lag vrij buiten bebouwde kom
 Vk idem; lag in bebouwde kom

Oudste bouwkundig relict:

- R Romaans
 G Gotisch
 N-Materstaatskerk
 N-G Neo-Gotisch
 An Anders
 Ver Verdwenen
 Kh Kerkhof

Opm. zie opmerkingen onder tabel

Parochie	Patrocinium	Historisch substraat Ligging ± 1850										Oudste bouwkundig relict						Opm.		
		N	D	Dm	Dm?	Do	Av	Ak	Vv	Vk	R	G	N	G	N-G	An	Ver		Kh	
73 Mierlo	Lucia					X				X									X	
74 Nederwetten	Lambertus	X---X								X										X
75 Nuenen	Clemens		X							X										
76 St. Oedenrode	Oda								X											
77 Rixtel	Margaretha	X---X								X									X	
78 Schijndel	Servatius					X				X									X	
79 Stiphout	Trudo									X										X
80 Strijp	Trudo	X-----X								X									X	
81 Tongelre	Martinus									X										X
82 Veghel	Lambertus	X								X									X	
83 Veldhoven	Caecilia									X									X	
84 Waalre	Willibrord					X				X									X	
85 Weersel	Petrus ad Cathedram									X										X
86 Someren	Lambertus					X				X										X
87 Son	Petrus Banden	X---X								X										X
88 Stratum	Petrus Banden	X---X								X										X
89 Valkenswaard						X				X										X
90 Zeelst	Willibrord					X				X										X
Decanaat Hilvarenbeek																				
91 Alphen	Willibrord					X				X										X
92 Baardwijk	Clemens	X								X---X										X
93 Bergeijk	Petrus Banden									X										X
94 Best	Odulphus									X										X
95 Bladel	Petrus Banden					X				X										X
96 Bokhoven	Antonius Abt									X										X
97 Boxtel	Petrus ad Cathedram	X-----X								X										X

OPMERKINGEN BIJ: TABEL (VROEG-)MIDDELEEUWSE PAROCHIECENTRA

BAARDWIJK: De hier aangegeven kerk is de relatief jongste in een proces van opschuivende bewoning in het Langstraatse veengebied. Oudere kerken lagen meer naar het noorden; de oudste mogelijk op de oever(wal) van de Oude Maas.

BERLICUM: De in W.O.II verwoeste toren had een romaanse romp (Van Laarhoven 1975, p. 2).

BLAARTHEN: Locatie volgens Stoepker (1977).

BOXMEER: De laat-gothische kruiskerk is, na in 1944 zwaar te zijn beschadigd, in 1946 gesloopt.

CAPELLE: Zie Baardwijk.

CASTEREN: Opgravingen op het voormalige kerkterrein op het Kerkeind bij Casteren hebben sporen aangetoond van een houten voorganger van de in het midden van de vorige eeuw afgebroken kerk (Drie dorpen 1988).

DOMMELEN: Hoewel dit geen oude parochie betreft is de oude kerk van Dommelen toch opgenomen. Immers, de hier uitgevoerde opgravingen zetten de toon voor het denken over de bewoning in de Vroege Middeleeuwen.

EERSEL: De oude kerk lag ca. 1850 buiten de bebouwde kom bij de vlek 't Kerkhof. Het oude kerkje in het centrum ('t Lindt) is de oorspronkelijk 15e-eeuwse Lievevrouwekapel (Kunstreisboek, p. 554).

EMPEL: De oorspronkelijke gothische kerk lag op het buitentalud van de Maasdijk en is in 1903 afgebroken. De oudste kerk zal bij Empel-'t Slot hebben gelegen.

ENSCHOT: Zie voor de oude, aan Willibrord gewijde kapel: Oisterwijk.

GELDROP: De kerk is en feite neo-romaans-gothisch (Kunstreisboek, p. 559).

GEMONDE: Aangegeven is de oude plek van de in 1824 afgebroken kerk. Deze kerk was, getuige bijv. de afbeelding van Verhees (Van Laarhoven 1975), van romaanse oorsprong, maar opgravingen hebben oudere houten voorgangers aangetoond (Glazema 1954, p. 70-87).

HAPERT: De oude 14e-eeuwse (?) kerk is in 1820 uitgebreid en in 1857, op de toren na, afgebroken. Deze werd in 1902 gesloopt. Zowel de, ook inmiddels gesloopte, neo-gothische opvolger, als ook de meest recente kerk, zijn op twee verschillende locaties verzezen (Van Hout 1987, p. 219-223).

HEDIKHUIZEN: In W.O.II is de romaanse toren opgeblazen. Alleen de tufstenen benedenruimte bleef enigszins behouden. Het laat-gothische kerkje werd vrijwel geheel vernield (Kunstreisboek, p. 564).

HEESCH: Hendrik Verhees tekende een mogelijk romaanse toren bij een verder gothische kerk. Dit geheel werd in 1869 afgebroken (Van Laarhoven 1975, p. 18-19).

HEEZE: De waterstaatskerk, als opvolger van de oude gotische kerk, werd in 1932 vervangen door nieuwbouw (Van Laarhoven 1975, p. 70).

HELMOND: Aangegeven is de oude (ook bij Stoepker 1977) gegeven locatie van de verdwenen parochiekerk. De oorspronkelijke 15e-eeuwse (?) opvolger van deze kerk, aan de oostzijde van de Aa, is door een neo-gothisch bouwwerk 'ommanteld' (Kunstreisboek, p. 566). Zie ook opmerking Rixtel.

HILVARENBEEK: Zie over de romaanse voorganger van dit kerkje Stoepker (1988).

HUISELING: Stoepker (1977) geeft als oude kerklocatie een plek ca. 1 km meer naar het noordoosten.

KNEGSEL: De contouren van de in 1790 ingestorte kerk zijn in de kom van Knegsel aangegeven in het plaveisel (Van Laarhoven 1975, p. 48).

LIESHOUT: Locatie volgens Stoepker (1977), hoewel de kaart van Verhees een meer oostelijke ligging aan geeft.

LITH: De op het buitentalud van de Maasdijk staande oude kerk is in de tachtigjarige oorlog deels vernield, waarna een V-1 aanval in W.O.II het gebouw totaal verwoeste (Van Laarhoven 1975, p. 22).

LITHOIJEN: Locatie volgens Stoepker (1977).

MAREN: Locatie volgens Stoepker (1977).

MEERVELDHOVEN: Locatie volgens Stoepker (1977).

NISTELROOE: Locatie volgens Stoepker (1977).

OIRSCHOT: Ten zuiden van de gekarteerde St. Pieterskerk ligt de voormalige Mariakapel (nu Hervormde kerk). Dit is een romaans gebouw vermoedelijk vroeg 12-eeuws (Kunstreisboek, p. 585).

ORTHEN: De exacte locatie van (de oude kerk van) Orthen, de moederkerk van 's-Hertogenbosch, is niet bekend. Vooral wijzigingen in het landschap ter versterking van de vesting 's-Hertogenbosch zijn hier debet aan. Locatie volgens Stoepker (1977), die binnen onze reconstructie ligt in een gebied 'te nat voor permanente bewoning'.

RAAMSDONK: Hoewel de oude kerk van Raamsdonk strikt buiten het onderzoeksgebied valt is zij, om haar rol in het begrijpen van de ontwikkelingen in het Langstraatse cultuurlandschap, toch opgenomen.

RAVENSTEIN: De moederparochie van Ravenstein is Neerlangel (Stoepker 1977, p. 228). De toch op de relictkaart aangegeven kerk, de in archaisch gotische stijl gebouwde N-H kerk uit 1641, kan geen oudere voorgangers hebben dan de stichtingsdatum van Ravenstein (zie gemeentebescrijving Ravenstein).

RIXTEL: Locatie volgens Stoepker (1977). Omdat er in oudere literatuur verwarring was over de moeder-dochterverhouding van Rixtel en Helmond zijn beide kerken gekarteerd. Stoepker beschouwt beide plaatsen als een parochie; zie Helmond.

SCHIJNDEL: Een waterstaatskerk met een laat-gothische toren (Kunstreisboek, p. 592).

STRATUM: Stoepker (1977) beschouwt Stratum, in tegenstelling tot Van Veen (1923), wel als een zelfstandige parochie.

STRIJP: Locatie volgens Stoepker (1977).

TILBURG: Van de oude gothische kerk aan de Heuvel, werd in 1827 het schip gesloopt. Aan de wel behouden toren werd een nieuw schip in waterstaatsstijl gebouwd (Van Mosselveld 1955a, p. 214-217).

UDEN: Op de relictienkaart is abusievelijk een 'kerk-continuïteit' aangegeven. Bogaers (1977, p. 174-175) plaatst de oude, in 1886 afgebrande en kort daarop afgebroken kerk, dicht bij de nieuwe kerk. Bij aanleg van een nieuwe weg is, ter plaatse van deze oude kerk een steen met een opschrift in runen opgegraven, waarin wel een verwijzing naar Wodan wordt gelezen (Van Heessel 1976, p. 27-29 en 32).

VEGHEL: De neo-gothische St. Lambertuskerk is gebouwd op de plaats van de oude R.K. schuurkerk. In 1860 is de gekarteerde gothische kerk afgebroken (Van Laarhoven 1975, p. 80). De locatie wijkt af van die welke Stoepker (1977) geeft.

VIERLINGSBEEK: De laat-gothische kerk, met 15e-eeuws schip, een wat vroeger koor en een toren van ca. 1500, werden in 1944 totaal verwoest (Kunstreisboek, p. 597).

VUGHT: Over de twee kerken in Vught: o.a. Scholten van Aschat (1958) en Knippenberg (1964). Dat beide Vughtse kerken in een oorspronkelijk nat milieu zijn gesitueerd is te wijten aan de mate van detail die van onze reconstructie verwacht mag worden. Zeker in bebouwde kommen kunnen lokale zandopduikingen niet altijd zijn opgemerkt.

WAALWIJK: Zie Baardwijk.

WASPIK: Zie Baardwijk.

WESTERHOVEN: De locatie van de in 1820 opgeruimde ruïne van de gothische kerk (Van Laarhoven 1975, p. 50-51) is bij benadering aangegeven.

WINTELRE: Het oude gothische kerkje is in 1789 gesloopt. Op dezelfde (?) plek is een nieuwe kerk gebouwd.

WOENSEL: Stoepker (1977) localiseert de oude kerk van Woensel ten zuiden van de 15e eeuwse gothische toren. Hij noemt deze kerk dan ook in zijn lijst van vrijstaande kerken.

Aanhangsel 3

EINZELHÖFE BIJ St. OEDENRODE

In dit aanhangsel worden enkele gegevens aangedragen die als eerste ingang dienen bij het bepalen van de exacte locatie van opgravingsssleuven die ons meer inzicht moeten verschaffen in het verschijnsel Einzelhof. Deze informatie is gebaseerd op 19e-eeuws kaartmateriaal, nl. de Kadastrale Minuutplans en de zgn. Netkaarten van de oudste topografische kaart van ca. 1840, aangevuld met wat historische informatie. Ter discussie staat momenteel de status van de Einzelhöfe binnen de ontginningsgeschiedenis van het gebied. De mogelijkheid bestaat dat een deel van de veronderstelde Einzelhöfe in het Brabantse in feite Teilwüstungen, dus gereduceerde nederzettingen zijn.

Naast archeologische gegevens moet de toponymie èn een gedegen onderzoek van de oudste kadastrale bescheiden (met name de oude bezitsverhoudingen), gekoppeld aan historisch(-geografisch) onderzoek meer duidelijkheid over de status en ouderdom van het verschijnsel Einzelhof geven. Hiertoe zijn vijf Einzelhöfe in St. Oedenrode en een Einzelhof in Liempde geselecteerd.

In de gemeente St. Oedenrode zijn Wolfswinkel, Vressel en Oud Vressel, Ten Hulst en Houthem als te onderzoeken mogelijke Einzelhöfe geselecteerd; in de gemeente Liempde Vleut.

Vervloet en Veldhorst (i.v.) (aanhangsel 3) onderscheiden in St. Oedenrode, uitgaande van de relatieve hoogteligging, met gebruikmaking van veel toponymisch materiaal, een drietal ouderdomszones (*).

Langs de Dommel, in de "beemden"-zone, onderscheiden zij naamtypen uit verschillende tijdvakken, maar met de nadruk op laat-middeleeuwse vermeldingen. Aan weerszijden van de beemden-zone herkennen zij oude, relatief hoog liggende ontginningen, die voornamelijk uit de Middeleeuwen dateren, de zogenaamde "rade"-zone. De bossen en heidevelden worden nog onderscheiden naar hoogteligging, de "wastine-" en de "broek"-zone.

(*) In dit onderzoek worden oudste vermeldingen van plaats- en veldnamen in het relatief kleine gemeenteareaal van St. Oedenrode in een ruimer verband geplaatst door aan te geven wanneer de verschillende naamtypen elders, in de Meijerij van 's-Hertogenbosch en in heel (noordelijk) Nederland voor het eerst voorkomen. Doordat de nadruk bij het vergelijkingsmateriaal lag op Noordnederlandse naamsvermeldingen zullen een aantal naamtypen, nadat ze geplaatst zijn in de zuidelijke "hertogelijke en klooster-context" ouder blijken te zijn.

Hoewel de oudste vermeldingen van St. Oedenrode uit de 12e eeuw dateren beginnen pas in de 13e eeuw de bronnen wat rijkelijker te vloeien. Vrij recent is gebleken dat vooral de zandopduikingen langs de Dommel veel oudere bewoning hebben gehad. Na de Romeinse tijd is het areaal cultuurland sterk ingekrompen. Zowel het toponymisch materiaal, alsook de genoemde vermeldingen in de archieven wijzen op (hoog-)middeleeuwse (her)ontginningen in dit gebied. De oudste kernen uit deze ontginningsfase zijn Eerschot en Rode, maar langs de Dommel liggen verder enkele oorspronkelijke Einzelhöfe, die later tot vlekken zijn uitgegroeid. Heesters (1981, p. 55-59) vermeldt een verdwenen nederzetting (Wüstung), die tussen 1000 en circa 1300 'onder' de Everse akkers heeft gelegen. Deze nederzetting heeft "...zich verplaatst in de richting van (...) Everse en de Haag. De oude huisplaatsen zijn daarna ontgonnen en bij het akkerland getrokken (!). Er bestaan aanwijzingen dat zoiets op meerdere plaatsen langs het Dommeldal gebeurd is, o.a. bij Vressel en bij Olland (6).

WOLFSWINKEL

Het oudste kadaster geeft twee hoeven die terug gaan op de Einzelhof Wolfswinkel, nl. De Grote of Oude hoeve Wolfswinkel (oudste vermelding 14e eeuw) de Kleine of Nieuwe hoeve Wolfswinkel (17e eeuw). Ook het goed bij de molen (14e eeuw) bij de daarvoor omgeleide Dommel, en mogelijk landerijen in de richting van Ten Hoogen Oever hebben deel uitgemaakt van de oorspronkelijke Einzelhof.

VRESSEL

Het noordelijke deel van Vressel met de goederen Onstade, de Spanc, Ten Hazenput en Stockven, werd vroeger Oud-Vressel genoemd. Ter Vallen behoorde tot Nieuw Vressel. De Nieuw-Vresselse goederen worden al in de 14e eeuw genoemd (**).

Noch op Oud-, noch op Nieuw-Vressel komen leengoederen voor.

(**) Zo is oude bewoning aangetoond op Vressel, welke door Heesters (1981, p. 27) wel zeer exact is gedateerd als "...rond 1140 vóór Christus gebouwd..." (Heesters 1981, p. 27-31) Het achtervoegsel '-sel' in Nijnsel en Vressel wordt door Heesters (1981, p. 57) geïnterpreteerd als 'sale', het zaalhuis uit de Frankische nederzettingen. In de opgravingssporen op 't Everse worden een tweetal 'zaalhuizen' herkend.

HOUTHEM

Ook het goed Houthem laat zich op het oudste kadaster door zijn grootschalige inrichting als mogelijke Einzelhof onderscheiden. Het was in oorsprong een uitgestrekte bezitting met een eigen "gemeynt", tussen de Roderheide en de Bodem van Elde. Het wordt al in 1248 vermeld. Het goed werd in de 13e eeuw geschonken aan de abdij Bunderen (de Bijnderse hoef en de hoeve ten Heesakker). De datering op basis van naamkundige gegevens is Vroeg-middeleeuws (-heem naam!).

TEN HULST

Het vrije goed Ten Hulst werd in 1488 geschonken aan het Groot-Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch. Het bestond uit twee hoeven en een restant van een vroeger (!) herenhuis. Een van deze hoeven werd later geschonken aan de fraters van het St. Gregoriushuis te 's-Hertogenbosch (Fratershoef). Het andere deel van Ten Hulst was een leengoed, dat gronden had liggen aan weerszijden van het vrije goed. De grootschalige bezitsverhouding op het oudste kadaster verwijst naar een en ander.

VLEUT

Het gehucht Vleut in de gemeente Liempde zou in de Late Middeleeuwen zijn ontstaan als Einzelhof-ontginning: een ontginning van een deel van de gemeijnt van Best (Steegh 1978, p. 44) Daar bij ons het oude kadastermateriaal niet voorhanden is was deze hypothese zelfs niet ruimtelijk toegankelijk te maken.

Aanhangsel 4

GRONDSLAGEN VAN DE HISTORISCHE LANDSCHAPSKAART VAN MIDDEN- EN OOST-BRABANT

Op deze kaart wordt door een aantal dwarsdoorsneden in de tijd het dynamische karakter van het Brabantse cultuurland aanschouwelijk gemaakt. Chronologisch betreft het:

- de geschiktheid voor bewoning \pm 800;
- het (cultuur)landschap in 1840;
- uitbreidingen van het cultuurland en de bebouwde kommen tussen 1840 en 1900.

De eerste peildatum is een reconstructie, terwijl de laatste twee tot stand zijn gekomen door inventarisatie van de landschappelijke situatie zoals die is weergegeven op twee series topografische kaarten: de Netkaart van \pm 1840 en de zogenaamde Bonne-kaartjes van \pm 1900.

Een netelig probleem vormt hierbij het onderscheid tussen cultuurland en niet in cultuur gebrachte gronden. Immers, ook in Brabant zijn de niet-gecultiveerde gronden merendeels door vroeger menselijke ingrepen ontstaan. Deze gronden vormden een wezenlijk onderdeel van de lokale agrarische economie. In feite is er sprake van een glijdende schaal tussen de twee uitersten 'zeer intensief' (cultuurland in engere zin) en 'zeer extensief' (cultuurland in ruime zin) gebruikte gronden. Hierbij worden de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- akkerland is altijd intensief in gebruik. Braak wordt slechts beschouwd als een tijdelijke onderbreking hiervan, teneinde de continuïteit van het intensieve gebruik zeker te stellen. Het akkerland ligt op korte afstand van de boerderijen of de bebouwde kom.
- intensief gebruikt grasland wordt zowel op de akkercomplexen, dicht bij de boerderijen, maar ook in de beekdalen aangetroffen. Soms maakt een perceel grasland duidelijk deel uit van een aaneengesloten akkercomplex. Het betreft dan zaailand dat ligt op de beste gronden van het boerenbedrijf. Daarnaast komen de intensief gebruikte graslanden voor in de beekdalen. Deze graslanden laten zich onderscheiden van het overige grasland doordat ze door afwateringssloten beter zijn ontwaterd. De percelen zijn meestal onderling afgegrensd door perceelsrandbegroeiing en vertonen vaak sporen van een vroegere bemesting. Ook dit grasland ligt op relatief korte afstand van de boerderijen of de bebouwde kom.
- bossen worden altijd als cultuurland beschouwd.
- de overige gronden worden niet als cultuurland in engere zin beschouwd. Hoewel de boeren de heide gebruikten om strooisel

voor hun akkers te halen of er hun vee te weiden, werden deze gronden niet onderhouden of verbeterd. Natuurlijke graslanden (de grasheide) markeerden vaak moerige gronden die hoogstens voor kleinschalige turfwinning in aanmerking kwamen. Vennen en zandverstuivingen worden niet als cultuurland beschouwd. Wel kunnen zandverstuivingen vroeger cultuurland hebben afgedekt.

Dit uitgewerkte onderscheid tussen cultuurland in engere en in ruimere zin laat zich voor het eerst op de Netkaarten van ± 1840 aanwijzen. Oudere kaarten die het hele gebied van Midden- en Oost-Brabant bestrijken, missen de gedetailleerde informatie die op de Netkaart is aangegeven en zijn niet zo betrouwbaar. Ook de landschappelijke situatie rond 1900 is goed kartografisch weergegeven.

De geschiktheid voor bewoning ± 800

Bij het samenstellen van deze reconstructie is aansluiting gezocht bij de kaart 'Nederland omstreeks 800' in het deel Bewoningsgeschiedenis van de nieuwe Atlas van Nederland (Atlas 1984; Renes en Schuijf 1984). Voor Midden- en Oost-Brabant geeft de reconstructiekaart aan welke locaties wel voor permanente bewoning in aanmerking kwamen en welke locaties zeker niet. Deze tweedeling is vertaald in de legenda als 'geschikt voor bewoning' en 'te nat voor bewoning'.

De moerassen en venen die rond 800 aanwezig zijn geweest sloten permanente bewoning uit. Pas op het eind van de 9e eeuw zijn er in Vlaanderen en Nederland aanwijzingen over systematische veenontginningen. Na de ontginning van een veengebied kon het oorspronkelijk natte milieu in de loop van de tijd sterk verdrogen. Dit hangt samen met de eigenschap van ontgonnen en dus ontwaterd veen om al snel door klink en veraarding aanzienlijk te dalen. Afhankelijk van de oorspronkelijke dikte van het veendek kon het uiteindelijk zelfs verdwijnen. Er kwam een 'nieuw' bodemtype aan het oppervlak met vaak heel andere reliëfverhoudingen. Deze nieuwe situatie geeft een geheel verkeerd beeld van de bewoningsmogelijkheden rond 800.

Zoals hiervoor al is aangegeven is voor de reconstructie van het landschap rond 800 gekozen voor een tweedeling, namelijk de tegenstelling nat en droog.

De bij STIBOKA ontwikkelde reconstructiemethode is voor het eerst beschreven door Renes (1984b). Hierbij werd een kaart van West-Brabant gepresenteerd met een reconstructie van het natuurlijke landschap ten tijde van de ontginning, voor zover deze ontginningsstructuur nog in het huidige landschap aanwijsbaar was. Zo werden de aandijkingspolders van West-Brabant gekarteerd als 'ontgonnen in zeekleimilieu'. Het eerder aanwezige onbewoonde en later door de zee verzwolgen veendek speelde bij de (her)ontginning van dit gebied geen rol en hoort dus vanuit de door Renes gehanteerde optiek niet op de kaart. Als voorbeeld kan dienen de inrichting van de Moerdijkpolder, welke als veenontginning tot stand is gekomen. De regelmatige strokenverkaveling binnen de moerdijk is niet

door laat-middeleeuwse overstromingen uitgewist. Het omringende oorspronkelijke veengebied is echter door een serie overstromingen die uitliep in de St.-Elizabethsvloed van 1421, de ondergang van de Grote Waard en het ontstaan van de Biesbos, vervangen door zeeklei. Dit vernieuwde natuurlijk substraat bepaalde grotendeels de structuur van de (her)inrichting van de zeekleipolders.

Daartoe is de volgende werkwijze gehanteerd:

- Eerst is van de bodemkaarten 1 : 50 000 de begrenzing van de grondwatertrappen I, II, III en V overgenomen. Dit zijn de nattere gebieden in het huidige landschap.

De nat-droog verhouding in de bebouwde kommen is vooral vastgesteld op basis van oud kaartmateriaal, oude toponiemen en literatuurstudie. Immers, op de bodemkaarten zijn binnen de bebouwde kommen geen grondwatertrappen aangegeven.

- recent opgetreden verdroging, die deels samenhangt met de verbetering van de afwatering van de Maas en deels met landinrichtingsprojecten, wordt gecorrigeerd door de natte gebieden die voorkomen op de Netkaart van 1840 aan dit beeld toe te voegen.

De nat-droog verhouding in 1840 is vanwege het militaire karakter van deze kartering zeer betrouwbaar weergegeven. Immers, de kaarten stelden de legeraanvoerders in staat de oprukkende legers te behoeden voor 'vastlopen' in het moeras, al eeuwen lang een schrikbeeld voor de militair.

- daarnaast is een groot aantal toponiemen geïnventariseerd die duiden op een oorspronkelijk nat milieu, of juist op een droge locatie temidden van moerassen en venen.

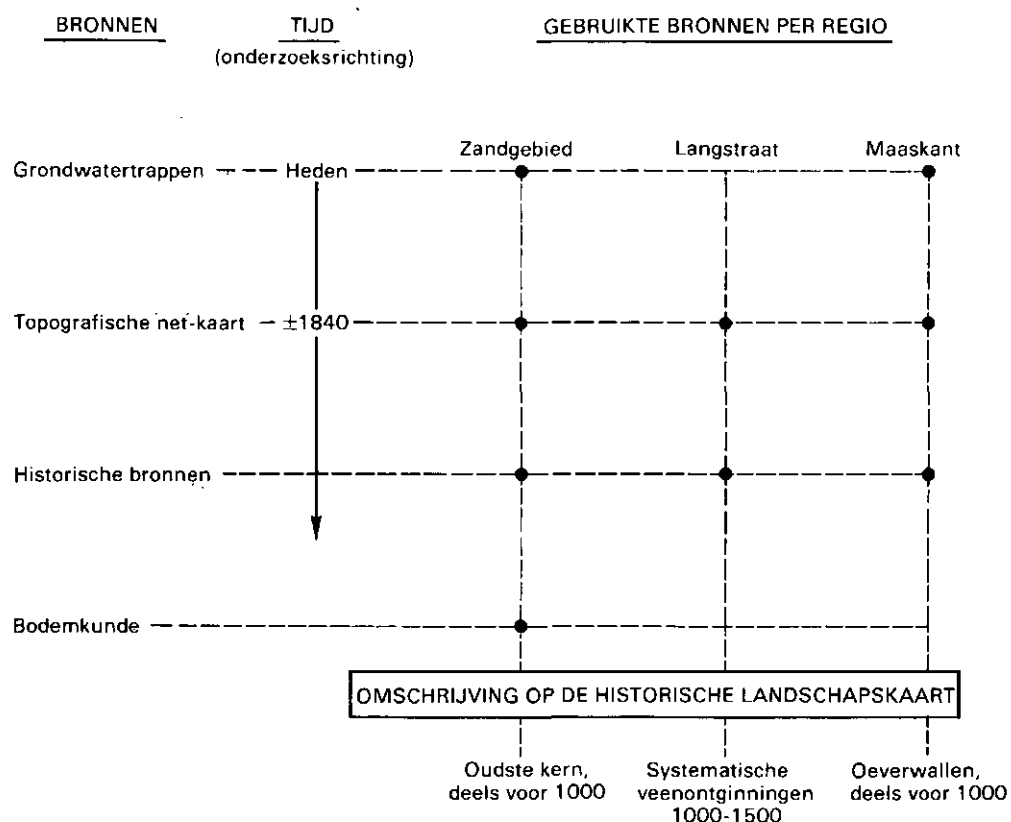
Door gericht historisch-geografisch onderzoek was het mogelijk in delen van het onderzoek verdwenen venen op te sporen en te begrenzen. In dat geval werden alle hiervoor beschreven stappen genegeerd, omdat ze slechts betrekking konden hebben op een 'vernieuwd' landschap dat, zoals gezegd, geen zicht kan bieden op de landschappelijke situatie rond 800.

Het meest opvallende aan de reconstructie is dat grote delen van Noord-Brabant omstreeks 800 met moerassen en venen bedekt zijn. Er zijn sterke aanwijzingen dat rond dit tijdstip het Brabantse landschap 'op z'n natst' was. Dit houdt in dat slechts een relatief klein areaal voor bewoning geschikt was. Regionaal zijn er echter wel verschillen te constateren. De Romeinse situatie was mogelijk wat droger. De ontginning van de noordelijke veengebieden in Brabant en localere ontginningen in het zuiden hebben vanaf de Hoge Middeleeuwen (zandverstuivingen) tot in de vorige eeuw een verdroging van het landschap opgeleverd. Recentere verbetering van de afwatering en grondwaterverlagende maatregelen ten behoeve van de land-

bouw hebben dit verdrogingsproces nog versneld.

Binnen de gereconstrueerde zogenaamde bewoningseilanden is nog getracht een uitspraak te doen over het intensief gebruikte cultuurland in de (Vroege) Middeleeuwen. Daar de veenontginning in de Langstraat niet voor 1000 is aangevangen, is dit gebied als onbewoonbaar in de Vroege Middeleeuwen aangegeven. Voor de Maaskant was niet zonder meer een nadere aanduiding van de oude cultuurlanden binnen de bewoningseilanden (hier de oeverwallen) aan te geven. Er is daarom van afgezien. De oeverwallen zijn omschreven als cultuurland, deels vóór 1000 in gebruik. Alleen voor de zandregio heeft de nadere invulling van de bewoningseilanden wel succes opgeleverd. Gekarteerd zijn die plekken die om een aantal redenen (zie par. 3.2.3.2 en hoofdstuk 5) waarschijnlijk wel tot de oudste bewoningskernen in de Vroege Middeleeuwen gerekend mogen worden (afb. 43).

9.10.89/5749

Afb. 43 Potentiële bewoningslocaties in de (vroege) Middeleeuwen, op basis van historische en niet-historische bronnen.